

**T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI**

**TRABLUSGARP'IN İTALYA TARAFINDAN İŞGALİ VE
OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Farag AGBİLİ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Murat AĞARI**

Karabük

HAZİRAN/2019

**T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI**

**TRABLUSGARP'IN İTALYA TARAFINDAN İŞGALİ VE
OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Farag AGBİLİ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Murat AĞARI**

**Karabük
HAZİRAN /2019**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖN SÖZ	6
ÖZ.....	9
ABSTRACT.....	11
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	13
ARCHIVE RECORD INFORMATION	14
KISALTMALAR	15
ARAŞTIRMANIN KONUSU	16
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	16
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	16
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	16
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	16
GİRİŞ	17
1. BİRİNCİ BÖLÜM: TRABLUSGARB'IN İŞGALİNDEN ÖNCE OSMANLI DEVLETİ'NİN İÇ DURUMU	28
1.1. Siyasi Durum	28
1.1.1. Doğu Sorununa Bakış (1774- 1870).....	28
1.1.2. Kanun-i Esasi'nin İlanı	28
1.1.3. İstanbul Konferansı- 1876	31
1.1.4. Berlin Konferansı- 1878	31
1.1.5. Kıbrıs Antlaşması- 1878.....	34
1.2. Askeri Durum	44
1.2.1. Balkanlardaki Devrimler ve İsyenlar	44
1.2.2. Osmanlı- Rus Savaşı.....	45
1.3. Türkler ve Araplarda Milliyetçilik Düşüncesinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasındaki Rolü	48
1.3.1. Türkler'de Milliyetçilik Düşüncesinin Doğuşu.....	48
1.3.2. Araplar'da Milliyetçilik Düşüncesinin Ortaya Çıkışı.....	52
Arap Milliyetçiliği Düşüncesinin Öncüleri.....	53
1.3.3. Avrupa'nın Arap-Türk Çatışmasını Kızıştırmadaki Rolü.....	55

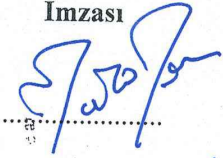

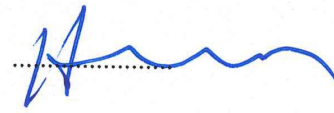
2. İKİNCİ BÖLÜM: ON DOKUZUNCU YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA TRABLUSGARB'IN GENEL DURUMU	56
2.1. Siyasi Durum	57
2.2. İdari Durum.....	62
2.3. Ekonomik Durum.....	64
2.3.1. Tarım	64
2.3.2. Ticaret.....	66
2.3.3. Sanayi.....	71
2.3.4. Dericilik	73
2.3.5. Sabun Sanayi.....	73
2.3.6. Kuyumculuk.....	73
2.3.7. Tuz üretimi.....	74
2.4. Vergiler.....	74
2.5. Sosyal Durum	78
2.6. Kültürel Durum.....	81
2.7. Dini Durum	89
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İTALYA'NIN 1911 YILINDA LİBYA'YI İŞGALİ.....	91
3.1. İtalyan Saldırısını Hazırlayan Etmenler ve Saldırının Sebepleri.....	92
3.1.1. Coğrafi Konum ve İklim	92
3.1.2. Yayılmacılık Arzusu.....	92
3.1.3. Tarihi Miras	93
3.1.4. Papa'nın Arzusu	94
3.1.5. Sosyal Sebep	94
3.1.6. Osmanlı Devleti'nin Zayıflaması.....	95
3.2. İtalya'nın Trablusgarb'a (Libya'ya) Nüfuz Etme Yöntemleri	96
3.3. İtalyanların 1911 Yılında Trablusgarb'a Saldırması ve Senusiliğin Rolü.....	101
3.4. Trablusgarb'ta Direniş Alanları.....	106
3.4.1 Trablus.....	107
3.4.2 Berka.....	111
3.5. Osmanlı Devleti'nin Yenilgiye Uğraması ve 1912 Uşi Antlaşması	116
4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İTALYA'NIN TRABLUSGARP'I İŞGALİ KARŞISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU	121
4.1. Osmanlı-Fransız İlişkileri.....	121
4.1.1. Türklerin 21 Mart 1899 Anlaşması Karşısındaki Tavrı.....	121
4.1.2. Osmanlı'nın Fransa ve İngiltere'ye Protesto Müzekkeresi	126

4.2. Sultan II. Abdülhamit'in İtalya'nın Libya'da Egemen Olma Girişimine Karşı Tutumu	131
4.3. İttihatçıların İtalyan İşgaline Karşı Tutumu.....	138
4.3.1. Arnavutluk Sahili	145
4.3.2. Suriye Sahili (Bugünkü Lübnan Sahili)	145
4.3.3. Kızıldeniz Sahili	145
4.3.4. Ege Denizi ve Adalar	146
4.3.5. Boğazlar: İstanbul ve Çanakkale Boğazları.....	148
4.3.6. Lozan (Uşi) Barışının Etkileri	168
SONUÇ	175
KAYNAKÇA.....	178
EKLER	197
BELGELER	197
RESİMLER	208
HARİTALAR.....	215
ÖZGEÇMİŞ	219

TEZ ONAY SAYFASI

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

FARAG H. MOHAMED AGBİLİ'ye ait "Trablusgarb'ın İtalya Tarafından İşgali ve Osmanlı Devletinin Tutumu" adlı bu tez çalışması Tez Kurulumuz tarafından Tarih Doktora programı tezi olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Akademik Unvanı, Adı ve Soyadı	İmzası
Tez Kurulu Başkanı	: Prof. Dr. Murat AĞARI	
Danışman Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Tahir BİLRLİ	
Üye	: Dr Öğr. Üyesi Şerife AĞARI	
Üye	: Prof. Dr. Seyfullah KARA	
Üye	: Prof.Dr. Mustafa HİZMETLİ	
	Tez Sınavı Tarihi: 24/6/2019	

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu bu tez ile **Doktora** derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Sinan YILMAZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdür V.

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: FARAG H. MOHAMED AGBILI

İmza :

ÖN SÖZ

19. yüzyılın başında uluslararası sahada birçok değişiklik meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti ise Batılı devletlerin emellerinin bulunduğu stratejik açıdan önemli bir bölgeyi yönetmektedir. Batılı devletler kimi zaman savaş kimi zaman ise anlaşmalar yoluyla zayıf düşmüş ve iç sorunlarıyla meşgul olması nedeniyle statüsü sarsılmış Osmanlı Devleti'nin topraklarını elinden parça parça almaya başlamışlardır. Nitekim Fransa, Cezayir ve Tunus'u işgal etmiş; Cezayir ve Tunus'tan kaçan isyancıları takip etme bahanesiyle Trablusgarp vilayetinin güneyinde nüfuzunu yaymaya başlamışlardır.

Sömürgeci yayılcılık alanında faaliyet göstermeye başlayan son Avrupa devleti İtalya'dır. 19. yüzyılın sonunda Trablusgarp vilayeti Kuzey Afrika'da yeni haçlıların istila edemediği tek Arap toprağıdır. Vilayetin İtalya'ya yakın olması, İtalya'nın sömürgeci politikalarının başlıca hedefi haline gelmesine yol açmıştır. İtalya'nın burayı işgal etmek için bahane üretmesi zor olmamış, 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Böylece Osmanlı-İtalyan savaşı başlamış ve İtalya aynı yılın 3 Ekim gününde Trablus'u işgal etmiştir.

Bu çalışma, Sultan II. Abdülhamid'in İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal girişimleri karşısındaki tavrı ve İtalya'nın önünü kesen askeri ve ekonomik reform tedbirleriyle bölgede yayılcılık girişimleriyle mücadelesini ele almaktadır. Nitekim Sultan'a karşı darbe gerçekleşmemiş olsa, İtalyanlar Trablusgarp'ı işgal edemeyeceklerdi.

Bu konunun seçilmesi nedenlerinden biri, Karabük Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki akademisyenlerin Trablusgarp vilayetinin Osmanlı dönemi tarihinin kısmi olarak incelenmesini tavsiye etmiş olmalarıdır. Bu nedenle İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali karşısında Osmanlı Devleti'nin tavrı ve bu önemli konu etrafındaki sorunları araştırmayı seçtik. Libya üniversitelerindeki araştırmaların çoğu, Osmanlı Devleti'ne önyargılı biçimde yaklaşan Batılı ve Arap kaynaklarını esas almaktadır. Bundan ötürü, Trablus'ta bulunan Libyalıların Cihadı Merkezi tarafından tercüme edilmiş olan Osmanlı, İtalyan, Fransız ve Amerikan belgelerinden yararlandık. Ayrıca İstanbul ve Ankara'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı Osmanlıca belge ve farklı dillerdeki kaynakları kullandık. Bundaki amacımız, çalışmanın tarih

araştırmalarının çoğuna hâkim olan milliyetçilik duygusundan uzak bir biçimde, tarafsız bir çalışma olmasdır.

Belgelere ek olarak çalışmada birçok önemli Batı kaynağından da yararlanılmıştır. Bunların arasında Giolitti'nin 1911-1912 Libya Savaşı'nın Siyasi ve Askeri Sırları (Esrâru'l Askeriyye ve's Siyasiyye li-harbi Libya 1911-1912) adlı hatıratının Tillisi çevirisi yer almaktadır. Bu eser, müellifi 1911-1912 yıllarında İtalyan Başbakanı olması nedeniyle büyük öneme sahiptir. Eserde İtalya'nın Trablus'u işgaliyle ilgili çok sayıda askeri ve siyasi sır aktarılmaktadır.

Yine önemli hatıratlar arasında Orhan Koloğlu'nun *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları* adlı eseri yer almaktadır. Yazar eserinde İtalyan kuvvetlerinin bölgeye gelişi, gemi sayıları ve Osmanlı Devleti'nin işgal karşısındaki tavrıyla ilgili bilgiler aktarmaktadır.

Aynı şekilde çalışmanın konusuyla ilgili farklı bakış açılarına vakıf olabilmek amacıyla gerek Arapça gerekse de Arapçaya çevrilmiş olan kaynaklardan yararlanılmıştır.

Çalışma İtalya'nın Trablusgarp'ı işgalini ele almakta olup, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölümde Trablusgarp'ın işgali arifesinde Osmanlı Devleti'nin durumunu ve siyasi açılardan karşılaştığı zorlukları inceledik. Nitekim Osmanlı Devleti bu dönemde Avrupa devletleriyle müzakerelere girmiş ve İstanbul ile Berlin konferansları gibi birçok konferans gerçekleştirmiştir. Yine özellikle Rusya karşısında olmak üzere birçok askeri mağlubiyet yaşamış ve Arap ülkelerini de vuran Avrupa kaynaklı milliyetçilik düşüncesi topraklarında ortaya çıkmıştır. İkinci Bölüm'de 19. yüzyılın ikinci yarısında Trablusgarp'ın genel durumunu siyasi ve idari bakımdan ele aldım. Aynı şekilde bölgenin İtalyan işgalinin gerçekleştiği süreçteki ekonomik ve toplumsal yapısının yanı sıra kültürel ve dini karakteriştiği irdelenmiştir.

Üçüncü Bölüm'ün başlığı İtalya'nın Trablusgarp'ı İşgali olup, bu bölüm işgali hazırlayan ortam ve nedenleri, işgalle mücadele konusunda Osmanlı Devleti'yle hemfikir olan Senusi hareketinin rolünü incelenmektedir. Aynı şekilde Trablus ve Sirenayka'daki savaş meydanları üzerinde durulmuş ve Osmanlı Devleti'nin Libya'dan çekilmesine sebep olan Uşi Lozan Anlaşması ele alınmıştır.

İtalya'nın Trablusgarp'ı İşgali Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tutumu adlı son bölümde ise, Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişkileri ve Güney Libya'ya hâkim olma mücadelesini inceledik. Bu bölümde ayrıca Sultan II. Abdülhamit'in İtalya'nın Libya'da hâkimiyet kurma girişimleri karşısındaki tavrını, çok yönlü reformlarını ve bu sayede Libya'nın işgalinin önüne geçmesini irdeledik. Nitekim Sultan'ın bu tavrı, 1909 yılında azledilmesinin sebepleri arasında yer almaktaydı. Yine bu bölümde İttihatçıların İtalyan işgali karşısındaki tutumu incelenmiştir. Kanaatimizce Libya'nın kaybedilmesi ve bir başına bırakılması sorumluluğu İttihatçılara aittir. Aynı şekilde Uşi Lozan Anlaşması ele alınırken, Osmanlı ve İtalya açısından doğurduğu sonuçlar üzerinde durulmuştur.

Araştırma sırasında ortaya tarafsız, faydalı ve İtalya'nın Trablus'u işgaline yol açan olayların gerçek yüzünü sergileyecek bir çalışma çıkarmaya gayret ettik. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ne karşı ne önyargılı ne de güzellemece bir tavra düşmemek ve dengeli bir bakış açısına ulaşabilmek için çeşitli kaynaklardan istifade ettik.

Bununla beraber çalışmanın, Sayın Prof. Dr. Murat Ağarı'nın desteği ve teşviki sayesinde tamamlandığını belirtmek isterim. Kendisi şahsıma bir baba ve abi gibi yaklaşmış, son derece faydalı tavsiye ve yönlendirmelerini esirgememiştir. Ayrıca şahsıma yardım eden tüm hoca ve arkadaşlarıma, çalışma boyunca yanımda olan aileme de şükranlarımı sunarım.

Farag AGBILI

ÖZ

Sömürgeci yayılma ve rekabet politikası, 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başında zirve noktasına ulaşmıştır. Sömürgeci saldırıların artması ve dünyanın tamamına yayılması sonucu, büyük devletler arasında çatışmalar meydana gelmeye başlamıştır. Bu çatışmalar yeni bölge ve kıtalara uzanmış, özellikle de Kuzey Afrika çevresindeki mücadele şiddetlenmiştir. Akabinde Fransa, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunlar içerisinde olmasından istifade ederek Cezayir ve Tunus'u işgal etmiş ve Trablusgarp Vilayeti'nin güneyine girmiştir. Sultan II. Abdülhamit'in yönetime gelmesiyle, Trablusgarp siyasi ve ekonomik olarak reformlara tabi tutularak, eski valilerin değiştirilmesi suretiyle savunma bakımından tahkim edilmiştir. Bu esnada İtalya'da büyük devletler arasında kendisine yer aramakta olduğu için ekonomik yardımlar vasıtasıyla Libya'ya giriş yapmıştır. Burada Roma bankasını açmış ve vilayete ilgili araştırmalarda bulunmak için din adamları ile muhbirlerden oluşan misyonerler yollamıştır. İtalya'nın başlangıçtaki tüm girişimleri, Sultan Abdülhamit azledilip yerine İttihat ve Terakki yönetimi gelene kadar başarısız olmuştur. İşin aslına bakıldığında, vilayette her alanda gerçekleştirilen reformlar ve yöre halkıyla valiler arasında yaşanan yakınlaşmanın ardından, İtalya'nın Libya'da ilerleme kaydetmesi oldukça zordu. Bu sırada Osmanlı Devleti, gerek Afrika'da gerekse de Avrupa'daki birçok vilayetini – özellikle de Rus savaşı ve imzaladığı Berlin Anlaşması gibi haksız anlaşmalar sonucunda – kaybetmişti. Sultan II. Abdülhamit'in içeride ve dışarıdaki reform niyetleri iyi olsa da 1909'dan itibaren otoritesi sembolik hale gelmişti. Bu süreçten sonra İttihat ve Terakki yönetimi İtalya'ya karşı bir takım tavizler vermiş, bu ise İtalya'nın Libya'ya savaş ilan etmesi sonucunu doğurmuştu. Osmanlı Devleti'nin imkânları bu dönemde zayıflamış olsa da, yerel halkla kurduğu uyumlu ilişki sayesinde İtalya'nın saldırılarına göğüs gerebilmişti. Böylece İtalya, Avrupalı devletlerini Bab-ı Ali hükümetine baskı yapmaya zorlamak için savaşı boğazlara taşımış ve bir dizi adayı işgal etmişti. Balkan isyanları, Yunanistan'daki hareketler ve İttihatçıların zayıflığı nedeniyle, Osmanlı Devleti Uşi-Lozan Anlaşması'nı imzalayarak Trablusgarp Vilayeti'ni İtalya'ya bırakmak zorunda kalmıştı. Söz konusu anlaşmanın Osmanlı Devleti ve Trablusgarp üzerinde birçok olumsuz etkisi olmuş, Trablusgarp sadece

kâğıt üzerinde Osmanlı Devleti'ne bağılı kalmıştır. Burada İtalyanlara karşı verilen direniş ve cihat hareketi ise zayıflamış, yerel liderler arasında direnişin başını kimin çekeceğı hususunda anlaşmazlık baş göstermiştir. Bu da İtalya'nın Trablusgarp Vilayeti'nin çoğı bölgesini işgal etme sürecini hızlandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Trablusgarp Vilayeti, Sultan Abdülhamid, İtalyan İhtilali, İttihad ve Terakki, Uşi Lozan Anlaşması,

ABSTRACT

The policy of colonial expansion and competition reached its height in the last decades of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century. The increase in colonial aggression and its inclusion of the whole world have led to the widening of the conflict areas between the major Powers among themselves, where the raging competition between these countries included new regions and continents, and intensified conflict between them, especially around the North African region. Accordingly, France occupied Algeria and Tunisia, exploiting the conditions of the Ottoman state, which was suffering internally and externally, and penetrated into the south of the state of Tripoli West.

With the arrival of Sultan Abdul Hamid to rule, attempts to reform the state of Tripoli's political and economic have begun and fortifying it defensively by changing former governors.

At the time, Italy was searching for a place among the great powers. It began to penetrate Libya through economic aid, and setting up the Bank of Rome, and sending missions of clerics and informants to study the conditions of the state, but all its attempts failed at first, until the overthrow of the Sultan Abdul Hamid, and seizure of power by the Federalists

In fact, after the reform of the state conditions in all its aspects, and the convergence of the state population and state governors was difficult for Italy to achieve any progress in Libya.

Following the war against Russia by the Ottoman Empire, many of its states were taken away, both in Africa and in Europe, and had to sign unfair treaties such as the Berlin Treaty.

Despite the sincerity of Sultan Abdul Hamid's reformist intentions at home and abroad, however, the authority of the Ottoman Empire after 1909 became a nominal power only, and began to submit a concession to Italy until the latter declared war on Libya

Despite the weakness of the potential of the Ottoman garrison, but with its cohesion with the local population were able to respond to the Italian attack, forcing

Italy to move the battle to the sea straits to force the European countries to intervene and exert pressure on the government of the Topkapı Palace and occupied several islands in the Mediterranean.

With the Balkan and Greek Insurgencies, the weakness and weakness of the federalists, the Ottoman Empire was forced to sign the oushy-Lausanne Agreement, under which it relinquished Tripoli's mandate to Italy. The treaty had many consequences for the state of Tripoli.

The state continued to be nominally an Ottoman state, but the resistance and jihad movement against the Italians was relapsed. Differences prevailed between the local leaders over the leadership, which facilitated the speed of Italy's occupation of most of Tripoli's western regions.

Key words: Eyalet of Tripoli, Sultan Abdulhamid II. Italian occupation, The Committee of Union and Progress (CUP), Treaty of Ouchy- Lausanne,

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	TRABLUSGARP'IN İTALYA TARAFINDAN İŞGALİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU
Tezin Yazarı	Farag AGBILI
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Murat AĞARI
Tezin Derecesi	Doktora
Tezin Tarihi	24.06.2019
Tezin Alanı	Tarih
Tezin Yeri	Karabük Üniversitesi
Tezin Sayfa Sayısı	220
Anahtar Kelimeler	Trablusgarp Vilayeti, Sultan Abdülhamid, İtalyan İhtilali, İttihad ve Terakki, Uşi Lozan Anlaşması,

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	THE ITALIAN OCCUPATION OF TRIPOLI AND THE OTTOMAN STATE STANCE TAKEN ON IT
Author of the Thesis	Farag AGBILI
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Murat AĞARI
Status of the Thesis	PhD Thesis
Date of the Thesis	24.06.2019
Field of the Thesis	History
Place of the Thesis	Karabuk University
Total Page Number	220
Keywords	Eyalet of Tripoli, Sultan Abdulhamid II. Italian occupation, The Committee of Union and Progress (CUP), Treaty of Ouchy- Lausanne,

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser.
Bkz	:Bakınız.
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
Çev.	:Çeviren.
DH. SY	:Dâhiliye Siyasi Kısım
HR. HMŞ. İŞO	:Hariciye nezareti tercüme odası.
MKT. MAM	: Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı.
s	: Sayfa
S	: Sayı
Y.MTV	:Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü.
Y.PRK. EŞA	:Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik.
Y.PRK. EŞA	:Yıldız Esas Evrakı.

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu araştırma, Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgali, Osmanlı Devleti'nin tutumu ve bölgede meydana gelen işgal sonucu etki ve yansımaları konu almaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırma, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali sonucu Osmanlı Devleti'nin nasıl bir tutumda bulunduğunu öğrenmek, objektif ve çeşitli kaynaklar ışığında bu durumla alakalı tarafsız görüşleri açıklama konusunda büyük bir öneme sahiptir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada, araştırmanın ele aldığı 1811 ila 1912 arası dönemde yaŐananları inceleme ve karŐılaŐtırma yapmak amacıyla içerik analizi tekniğinden yararlanılmıŐtır. Araştırmanın kaynaklarında, Osmanlı Devlet arşivi, İtalya Devlet arşivi ve Trablus Cihadül-libiyyin Merkezi tarafından çevrilmiŐ belgelerden yararlanılmıŐtır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Genel olarak İtalyan ve yabancı kaynaklar ve objektif olmayan çalıŐmalara bakılarak araştırmanın yapıldığı dönem, Libya'nın kaybedilmesi konusunda Osmanlı Devleti'nin sorumlu tutulması araştırmanın problemini oluşturmaktadır. Bu nedenle, Osmanlı kaynaklarına başvurarak ve bunları yabancı kaynaklarla karŐılaŐtırarak bu konuya açıklık getirmek hedeflenmiŐtir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Araştırmanın konusu olan İtalya'nın Libya'yı ihtilali öncesi ve sonrasında yaşananlar ve Osmanlı Devleti'nin tutumunu ele alarak UŞi-Lozan antlaŐmasıyla biten 1811 - 1912 arası dönemle sınırlıdır.

GİRİŞ

Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri

M.S. VII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu, Anadolu topraklarının yanısıra Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Avrupa'da Tuna nehrine kadar üç kıtada hüküm süren; ama aynı zamanda taht kavgaları ve birtakım iç karışıklıkların merkezi otoriteyi sarstığı, devletin farklı mezheplere baskıcı yaklaşımının vatandaş üzerindeki saygınlığını kaybettirdiği, kısaca eski gücünü artık iyiden iyiye kaybetmiş bir devlettir. Nitekim bu dönemde dış tehdit unsurları da Bizans'ı epey uğraştırmışlardı. Slav ve Avarlar kuzeyden, Sasaniler ise doğudan ciddi şekilde tehdit teşkil ediyordu. Öyle ki Sasaniler'in yayılma politikaları neticesinde Bizans neredeyse dağılma sınırına gelmişti. Zira Sasaniler M. 611 yılında Mısır, Suriye ve Anadolu'da pek çok kritik noktadaki Bizans topraklarını ele geçirerek İstanbul civarlarına kadar ilerlemişlerdi. İmparator Herakleios, M.622 yılında yeniden başlayacak bu saldırılardan zorlayıcı maddeler içeren bir anlaşmayı kabul ederek kurtulmayı başarmıştı. Bizanslıların yitirdikleri toprakları tekrardan ele geçirmeleri M. 627 Ninova Savaşı'nda Sasaniler'i ağır bir yenilgiye uğratmaları neticesinde vuku bulmuştu. Böylesi siyasi bir başarıya rağmen iç karışıklıklar ve dini meseleler çözüme kavuşturulamamıştı. Tüm bu sorunların çözümün uzağında devletin devamlı surette büyümesi, mezhepleri resmi olarak kabul görmeyen bazı Hıristiyan grupları muhalif fikirlere yönelmişti. Öyle ki bu gruplar kendileriyle aynı dinden olan zümrenin baskıcı yönetimine karşılık yabancıların yönetimi altına girmeyi olumlu buluyorlar, hatta onları kurtarıcıları olarak görüyorlardı¹.

İslamiyet'in doğuşu ve takip eden tebliğ dönemlerinde Bizans İmparatorluğu'nda durum böyleyken, İslamiyet'in ortaya çıkışından önceki dönemler değerlendirildiğinde Arap Yarımadası'nın kuzey kesimlerinin Bizans hâkimiyetinde olduğu görülmektedir. Bizans, ülkenin güney hudutlarını çölde yaşayan ve bedevi olarak anılan halktan ve Sasaniler'in muhtemel saldırılarından korumak için, III. yüzyılın başlarında Arabistan'ın güneyinden Suriye tarafına göçerek Gassân Nehri dolaylarına yerleşmiş Hıristiyan Gassâni Devleti'nin mevcudiyetini desteklemişlerdir.

¹Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. F. Işıltan), Ankara 1995, s. 86-97; Işın, Demirkent "Bizans", *DİA*, VI, s. 230-233.

Hiz. Peygamber'in hicretinin 8. senesine denk gelen M. 629 yılında Hiz. Muhammed tarafından Gassâniler'e gönderilen Hâris b. Umeyr adındaki elçi, o bölgenin valisi Şurahbil b. Amr tarafından Mûte'de katledilmiş, bu olayın neticesinde Müslümanlar Gassaniler üzerine sefer düzenlemiştir. Mûte Savaşı, Müslümanların Arap Yarımadası dışına düzenleyecekleri fetih hareketlerinin öncüsü olması sebebiyle bir dönüm noktasıdır. Zira Müslümanların bundan sonraki hedefi kuzeylerinde bulunan Şam toprakları olmuştur.

Mûte Savaşı'ndan bir sene sonra (M. 630) Gassâniler Medine'ye büyük bir saldırı hazırlığına girmişler, haberi alan Müslümanlar karşı atağa geçerek Tebük Seferi'ni düzenlemişlerdi. Aslında bu seferin, Hiz. Peygamber'in Bizans İmparatorluğuna açıkça meydan okuma teşebbüsü olduğu söylenebilir. Sefer sonucu Rumların, şehirde 20 gün kalan Müslümanlara karşı koyamaması Bizans'ın bu bölgede güç kaybettiğinin göstergesidir. Bu olaylardan sonra da ne Bizanslılar ne de Hristiyan Araplar Hicaz Bölgesi'ne askeri harekât teşebbüsünde bulunamamışlardır².

İleriki dönemlerde Müslümanlarla Bizanslıların karşılaşma noktasının Şam olacağı, tüm bu olaylar neticesinde tecelli etmiş, Müslümanlar atağa başladığından Hristiyanlar da savunmaya geçmiştir. Arap Yarımadası'ndan başlayıp bir tarafta Anadolu'ya, bir tarafta Atlas Okyanusu'na kadar genişleyecek fetih hareketlerinin meşalesini yakan kırılma noktası Tebük Seferi ve lideri Hiz. Muhammed'dir denilebilir.

A. Kuzey Afrika Fetihlerinin Öncü Adımları: Mısır'ın Fethi

Şam fetihleri Hiz. Ebu Bekir'in halifeliğinin ikinci senesinde başlamış ve Hiz. Ömer'in halifeliği zamanlarında epey mesafe kat etmişti. Hicri 18. yılda Câbiye'ye oradaki komutanlarla müzakereler yapmak üzere giden Hiz. Ömer, Filistin ordusu komutanı Amr b. el-Âs'a Mısır'a sefer hazırlıkları yapmaları konusunda icazet verdi. Bunun üzerine harekete geçen Amr b. el-Âs'ın ordusu Filistin ve Ürdün topraklarının ardından kısa sürede ilerleyerek Sina Yarımadası'nı da geçtiler ve önce Filistin-Mısır arasında bir şehir olan Ariş'e, sonra da Mısır'ın denizden giriş kapısı olan Ferma'ya vardılar. Ferma kenti kuşatmanın ardından Hicri 19. yılın Muharrem ayında (M.640)

²Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. S. Tuğ), I-IV, İstanbul 1980, I, s.118-123.

tamamen ele geçirilmiş oldu. Bu fethin ardından ilerlemesine devam eden ordu, yine Mısır'ın bir şehri olan Bülbeys'i de ele geçirdi³.

Rumlar Mısır'da Babilon, Nakyus ve İskenderiye kentlerinde üç önemli askeri üsse sahipti. Nakyus ve İskenderiye kuzeyde, Babilon ise bunların güneyinde kalıyordu. Babilon üssüne Nakyus ve İskenderiye'den gelen yardımların akışı ise bu üç şehrin ortasında yer alan ve aynı zamanda Nil Nehri kıyısındaki bir liman kenti olan Ümmü Düneyn üzerinden sağlanıyordu. Rumlar, Amr b. El-As'ın Bülbeys'ten sonraki hedefinin askeri üslerinden olan Babilon olacağını düşünüyorlardı ancak Amr b. El-As Rumların kuzey-güney bağlantılarını kesmek maksadıyla kritik noktada olan Ümmü Düneyn kentine sefer düzenledi. Burada Müslümanlar kısa sürede istedikleri neticeyi elde edemediler ve Medine'den yardım talebinde bulundular. Medine'den 4 bin kişilik büyük bir ordu yardıma geldi ve böylece Ümmü Düneyn'i de ele geçirmiş oldular. Bu vesileyle Müslümanlara Babilon'un yolu açılmış oldu. Ancak Babilon'a gelen Müslümanlar burada Rumların büyük bir mukavemetiyle karşılaştı. Bunun üzerine buldukları bölgeye takviye birlikler gönderildi. Medine'den gelen Zübeyr b. Avvam ve komutasındaki askerler Babilon yakınında bulunan Aynu'ş-Şems'de orduya dâhil oldular. Yedi ay süren kuşatmanın ardından bu şehir de nihayet fethedilmiş oldu. Sonradan Mısır ahalisiyle görüşmeler yapılarak sulh sağlandı.

Hedefi giderek büyüyen Müslümanlar, Bizans'ın İstanbul'dan sonra en kıymetli toprakları olan ve Akdeniz kıyısında bulunan kenti İskenderiye'yi ele geçirmek emelindeydiler. Bunun için H. 21. yılda (M. 641-642) Amer b. El-As Akdeniz kıyılarına doğru yola çıktı. Bizanslılar Müslümanları İskenderiye'ye ulaşmadan durdurma çabasına girdiler ancak Amer b. El-As'ın ordusu Nakyus ve Sultays bölgelerinde Romalı askerleri büyük bir mağlubiyete uğratarak İskenderiye yakınında bulunan Kıryeveyn'i de Romalıların yeterince direniş gösterememelerinden kolayca ele geçirdiler.

İskenderiye'nin fethi için tüm engeller aşılmış ve şehir kuşatma altına alınmıştı ancak buranın fethi o kadar kolay olmayacaktı. Zira kentin kuzeyi Akdeniz, batısı Saban kanalı, güneyi Meyut gölü sularıyla çevriliydi ve kente sadece güney ile doğudan ulaşıp saldırma olanağı mevcuttu, bu yönler de büyük surlarla kuşatılmıştı. Tüm bu zorlayıcı şartlara karşın İskenderiye kalesinin fethi farklı bir yoldan

³Âdem Apak, *Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri* ilahiyat fakültesi dergisi, C: 17, S: 2, 2008, s. 161.

gerçekleşti. Üç ay süren kuşatma esnasında İskenderiye kalesinde görevli İbn Bessame adında bir memur, Amr b. El-As'ın askerlerine ulaşarak ailesi ve malı için güvence verildiği takdirde kalenin gizli kapısını onlara göstereceğini bildirdi. Amr b. El-As bu teklifi kabul etti ve gösterilen kapıdan askerleriyle birlikte içeri girerek kaleyi fethetti⁴.

İskenderiye'nin fethini tamamlayan Müslüman ordusu, buradan sonra bu kentin batısındaki Berka'ya hareket etti. Buranın halkı herhangi bir direnişte bulunmadı ve şehir olaysız bir şekilde Müslümanların eline geçti. Berka şehri kolaylıkla ele geçirilmesine karşın bu fethi önemli kılan detay, Trablusgarp istikametinin Müslümanlara açılmış olmasıydı. Bu yolda bir sahil kenti olan Sürt ve eski bir yerleşim olan Lebde gibi küçük yerleşkeler direnişle karşılaşılmadan zapt edildi ve Müslümanların emri altına girdi. Amer b.el-Âs'ın ordusu Trablusgarp'ı bir ay boyunca kuşatma altında tutmalarına rağmen fethi hala gerçekleştirememişlerdi. Bir süre sonra ordudan bazı askerler serinlemek amacıyla denize girdiklerinde kalenin sahil tarafında surlarının olmadığını fark ederek komutanlarına durumu naklettiler. Amr b. el-Âs'ın emriyle uygun vakitte bu noktadan kaleye bir grup asker sızarak kalenin kapılarını Müslüman ordusuna açtılar. H. 22 yılında (M. 642-43) gerçekleşen bu hadise sonucu ufak çaplı çarpışmalar yaşanmış ve kent nihayet fethedilmişti⁵.

Trablusgarp'ı da başarıyla fetheden komutan Amer b. el-Âs, halife Hz. Ömer'e Kuzey Afrika'nın geriye kalan diğer topraklarını da fethetme arzusu içinde olduğunu bildirir bir mektup gönderdi. Halife Hz. Ömer, bu bölgelerin Müslümanlar için ciddi tehlikeler arz ettiğini anlatan bir mektupla bu teklifi reddetti.

⁴ P. Hitti, a.g.e. s. 128

⁵G. Ostrogorsky, a. g. e, s. 107.

B. Kuzey Afrika Fetihleri

1. Hz. Osman Dönemi

Amer b. el-Âs, halife Hz. Osman zamanında H. 27 yılında (M. 647) Mısır valiliği görevinden alındı ve yerine Abdullah b. Sa'd tayin edildi. Bu tarihten sonra Kuzey Afrika fetihlerini yöneten komutan Abdullah b. Sa'd oldu.

Mısır'ın yeni valisi Abdullah b. Sa'd ilk seferini Ifrikiye'ye düzenledi. Bunun için evvela Trablusgarp'a karargâh kuruldu. Ardından Subeytula şehri kuşatma altına alındı. Fakat Müslümanlar burada kuvvetli bir mukavemetle karşı karşıya kaldılar. Takviye askeri kuvvet olmadan bu işte muvaffak olamayacaklarını idrak eden Müslümanlar halifeden yardım talebinde bulundular. Hz. Osman'ın gönderdiği Abdullah b. Zubeyr komutasındaki takviye kuvvetlerin desteğiyle Subeytula kenti Müslümanların idaresine alınmış oldu. Yakın yerleşim yerlerinden olan ve stratejik önem arz eden Kafsa da zapt edildi. Bölgede nüfuz sahibi olan bir kabile olan Eclen ile senelik bir buçuk milyon dinar ücret karşılığında barış anlaşması yapıldı.

Abdullah b. Sa'd zamanında Romalılarla yapılan askeri mücadele yalnızca kara savaşları olarak vuku bulmadı, Akdeniz'de de birtakım muharebeler yapılmıştı. Bunların en öne çıkanı kuşkusuz Zâtü's-Savâri savaşdır. Müslümanların Ifrikiye'de ilerlemelerine mani olmak isteyen İmparator Herakleios, donanmasını Akdeniz'de Arapların karşısına çıkarmak maksadıyla yola koymuştu. Haberi alan Abdullah b. Sa'd da derhal donanmasını hazırlayarak düşmana karşı denize açıldı. Abdullah b. Sa'd'ın donanmasına destek vermek amacıyla Şam valisi Muaviye b. Ebû Süfyan da Şam'dan aynı vakitlerde yola koyuldu. İki düşman donanma Akdeniz üzerinde karşı karşıya geldiğinde, birkaç gün devam edecek olan ve Müslümanların galibiyetiyle neticelenecek muharebe başlamıştı. (H.34, M.654) Bu galibiyet, ileriki dönemlerde Kuzey Afrika fetihlerinin önünü açacak olan, İslam dünyasında önemli yere sahip bir deniz zaferidir⁶.

2. Emevîler Dönemi

Müslümanların fetih hareketleri Hz. Ebu Bekir döneminde başlamış, Hz. Ömer zamanında hız kazanmış ve Hz. Osman döneminde de en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Ancak Hz. Osman'ın halifeliğinin son zamanlarıyla Hz. Ali'nin hilafetine tekabül eden

⁶G. Ostrogorsky, a. g. e, s.108.

yıllarda Müslümanlar arasında yaşanan iç çekişmeler bu harekâtları hayli sekteye uğratmıştı.

Hz. Ali'nin şehit edilmesinin ardından hilafet makamını oğlu Hz. Hasan bir müddet yönetmişti. Ancak Muaviye güçlü bir ordu kurup geniş coğrafyalara hükmetmiş, bu vesileyle birçok Müslüman da Muaviye'nin halife olmasını desteklemişti. Hz. Hasan, bu durum karşısında güvenebileceği güçlü adamları olmaması nedeniyle ve İslam dünyasındaki karışıklıkların son bulmasını istediği için o da Muaviye'nin halifeliğini kabul etmişti (M. 661)⁷ böylece hilafet makamı yaklaşık 90 yıl sürecek bir süre ile Emevi Devleti'ne geçmiş oldu.

Muaviye'nin halife olmasıyla İslam dünyasında yeni bir dönem başlamıştı. Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmadığını ileri süren Muaviye, kabilecilik anlayışına göre kılıç kuvvetiyle başa gelmiş ve böylece halifelik seçim şeklini istişare prensibinden uzaklaştırarak siyasi saltanat boyutuna geçecek bir sisteme dönüştürmüştü⁸.

Muaviye, siyasi birliği temin ettikten sonra Hz. Ali döneminde duraksayan fetih hareketleri yeniden ivme kazanmaya başladı. Bu dönemde yapılan fetihler üç farklı cephede gerçekleşti. Bunlar kuzeyde el-cezire toprakları, doğuda Horasan-Sind coğrafyası ve batıda Kuzey Afrika bölgesidir.

Muaviye, Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklar nedeniyle hâkimiyetin zayıfladığı Kuzey Afrika bölgesinde bozulan düzeni yeniden tesis etmek üzere Muaviye b. Hudeyc ve Ukbe b. Nâfi gibi daha önce bu bölgede savaş tecrübesi olan komutanları vazifelendirmişti. Nitekim Ukbe b. Nafi H. 42-43 (M. 662-63) yıllarında başarıyla neticelenen birçok fetih gerçekleştirdi. Ukbe b. Nâfi'nin bir diğer önemli faaliyeti yeni ordugâh kurmasıydı. İslam ordusunun Fustat ordugâhından uzaklaşmaları nedeniyle yeni bir ordugâh şehri kurulması ihtiyacı hâsıl olunca, bu vazife Muaviye tarafından Ukbe b. Nafi'ye verildi. Mısır'ı Kuzey Afrika'ya bağlayan yol üzerinde inşa edilen bu şehir Fustat ordugâhı örnek alınarak M.670 yılında kurulmuştu. Kayrevan adındaki bu kente Mısır'dan getirilen Araplar yerleştirildi. Ukbe b. Nafi, Kayrevan'ı harekât üssü olarak kullanıp Bizans kentlerine buradan akınlar düzenledi. Aynı zamanda geniş kapsamlı bir tebliğ faaliyeti yürüten Ukbe b. Nafi,

⁷İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, , Beyrut 1986,III,s. 231.

⁸İbnü'l-Esir,III, a,g,e,s. 240.

Berberiler'in büyük kısmının Müslüman olmasına vesile oldu. Buradan hareketle Kuzey Afrika'da İslamiyet'i yayma faaliyetlerinin planlı olarak ilk kez yapıldığı zaman Muaviye dönemidir denilebilir.

Muaviye, Hicretin 50. yılına denk gelen senede (M.670) Mısır ve Mağrib valiliğine Mesleme b. Muhalled'i getirdi. Mesleme, Kuzey Afrika ordularının başkomutanlığı görevinden Ukbe b. Nafi'yi alarak yerine Ebul Muhacir'i getirdi. Aynı dönemde Ebu'l Muhacir dışında fetihlerde faal olarak görev yapan Muaviye b. Hudeyc, Hâlid el-Fehmî, Hassân b. Numan gibi başka komutanlar da mevcuttu. Muaviye döneminde yapılan tüm bu gayretli çalışmalarla, evvelki vakitlerde kontrolü ellerinden çıkan bazı bölgelerde hâkimiyeti yeniden ele aldılar; bazı beldeleri de ilk defa zapt ederek Müslümanlaştırmış oldular.

Muaviye'nin ölümünün ardından halife olan oğlu Yezid, babasının sözünü yerine getirerek Ukbe b. Nafi'yi tekrardan Kuzey Afrika'ya vali olarak tayin etti. Ukbe, bu bölgede pek çok başarılı fetih hareketleriyle, Bizanslılarla ittifak içinde olan Arapları ve Berberileri itaat altına aldı. İslam ordusu böyle başarıyla ilerlerken Ukbe, kazandığı zaferlerin verdiği güç ve rehavetle, artık çekinecek bir düşmanı kalmadığını düşünerek ordusunu dağıttı. Onu böyle az sayıda askerlerle gören Bizanslılar tuzağa düşürmek istediler; kendisine hakaretler edip, saldırdılar. Öte yandan Ukbe'nin askerleri arasında Kuseyle b. Kemren adlı yaşlı bir berberi vardı. Ebu'l Muhacir, görevi Ukbe b. Nafi'ye devrederken kendisini bu zat hakkında uyarılmıştı. Kuseyle'yi hiçbir zaman önemsemeyen Ukbe b. Nafi, Bizanslıların asker yollayarak desteklediği Kuseyle tarafından saldırıya uğradı. Bu saldırıda Ukbe b. Nafi ve bütün Müslüman askerler şehit edildi. Böylece Kuzey Afrika'nın iç kesimlerine Berberiler; kıyı kesimlerine Bizanslılar hâkim oldu. Kuseyle, Ukbe b. Nafi'nin kurduğu ordugâh şehri olan Kayrevan'a gelerek orayı istila etti. Buradaki Müslümanlar can güvenliği nedeniyle bölgeden ayrıldı. Bu durum bölgede İslamiyet'in kuvvetini ve mevcudiyetini tehlikeye düşürmüştü. Emevî halifesi Abdümelik b. Mervan (M.685-705), bu gelişme üzerine bölgeye Züheyr b. Kays el-Belevî idaresinde güçlü bir askeri birlik gönderdi. Kayrevan'ı yeniden ele geçirmeyi başaran Züheyr, bölgenin iç taraflarında da hâkimiyeti sağladı. Bu çarpışmalar sırasında Berberilerin lideri Kuseyle öldürüldü. Böylece Müslümanlar Kuzey Afrika'da tekrar üstünlük sağlamaya başlamış oldu.

Müslümanların son zaferlerinin haberlerini alan Bizans İmparatoru II. Justinianos (M.685-695), bu durumu kendileri için tehlikeli görerek, Müslümanların Kuzey Afrika'da ilerlemelerine mani olmak maksadıyla İstanbul'dan bir donanma gönderdi. Sicilya'dan takviye kuvvetler alan Bizans donanması, Kartaca'ya çıkarmada bulundu. Bu esnada batıya doğru ilerlemekte olan Züheyr b. Kays el-Belevi, süratle geriye dönüp Bizans kuvvetleriyle karşılaştı. Müslüman askerlerin sayıca Bizans askerlerinden az olduğu bu savaşta, Müslüman ordusu mağlup oldu. Züheyr b. Kays el-Belevi şehit düştü. (H.69/M.688-689) Bu yenilgi, Ukbe b. Nâfi'nin ölümünden sonra Müslümanların Afrika'daki hâkimiyetini ikinci kez tehlikeye düşürdü⁹.

Züheyr'in ölümü ve akabinde Müslümanların bölgede zor duruma düşmelerinden istifade eden Berberiler, bu durumu fırsat bilerek isyana kalkıştılar. Ancak aralarında anlaşamadıkları ve her kabile ayrı hareket ettiği için Kayrevan'da bulunan İslam kuvvetlerine ciddi bir zarar veremediler. Mısır valisi Abdüzaziz b. Mervan, durumu halifeye bildirerek, bölgede Müslümanların aleyhine olan durumları ortadan kaldırması için yardım talebinde bulundu. Abdülmelik b. Mervan (M.685-705) bunun üzerine Hassân b. Numân el-Gassânî komutasındaki kuvvetli bir orduyu Suriye'den harekete geçirdi. Hassan b. Numân'ın hedefi Bizans'ın elinde bulunan Kartaca idi¹⁰. Bunun için ordusunu evvela, askeri üs bölgesi olan Trablusgarp'a yönelterek, harekâtı buradan başlattı. İslam ordusu, karşılarına çıkan Bizans güçlerini yenilgiye uğratarak, Kartaca şehrini ele geçirdi. Düşman askerlerinin bir bölümü Tirtiş Limanı'na sığınırken, şehir halkının büyük bir kısmı da Sicilya adası ve İspanya'ya kaçtı.

Bu gelişme üzerine bir donanma hazırladı ve saray erkânından Juhannes'in komutasında Kartaca önlerine gönderdi. Bu donanma bölgedeki Berberiler'in de desteğiyle Kartaca'yı ele geçirdi (H.78/ M.697). Böylece Akdeniz kıyıları Bizans'ın kontrolüne geçerken, iç kesimler Kâhine olarak tanınan Berberi bir kabile liderinin kontrolüne geçti.

Hassân b. Numân el-Gassânî, yaklaşık bir sene sonra halife tarafından gönderilen takviye kuvvetlerini alarak, Kartaca'ya yeni bir askeri harekât düzenledi ve burayı yeniden fethetti. Bizanslılar Kartaca'yı terk ederek Girit'e yerleştiler. Bizans

⁹Nadir özkuyumcu, , *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993. s. 180- 187.

¹⁰N.Özkuyumcu, a. g. e, s. 188.

kuvvetlerinin mağlup edilmesini müteakip mücadele sırası Kâhine idaresindeki Berberiler'e gelmişti. Kâhine, büyük bir coğrafyayı hâkimiyeti altına almış ve Müslümanların buraları yeniden istila etmelerini önlemek amacıyla bütün kaleleri ve şehirleri tahrip ettirmişti. Kâhine'nin bu sert tutumu Berberiler'i kendi etrafından uzaklaştırmıştı. Hassan, H. 83 (M.702-703) yılına gelindiğinde, Kâhine'nin üzerine yürümek için kati hücumla geçti. Avras bölgesinde yapılan bu muharebede Müslümanlar galip geldi ve Kâhine savaş sırasında öldürüldü. Kâhine'nin ölmesiyle Berberiler başsız kalarak dağıldı. Hassan b. Numân teslim olan Berberilere karşı müsamahalı davrandı ve dostane ilişkiler kurdu. Öyle ki, Hassan'ın bu iyi tutumu sayesinde Berberiler kitleler halinde İslamiyet'i kabul ettiler. Bu gelişme, Araplar ile Berberiler'in siyasi ittifakının ilk adımı olmuştur. Sonuç olarak Kuzey Afrika'da İslam hâkimiyeti tam manasıyla sağlanıyor, Bizans bu bölgeyi ebediyen kaybediyordu.

Velid b. Abdülmelik (M.705-715) halife olduğu sırada Kuzey Afrika'da durum Müslümanlar lehine gelişmekteydi. Bölgede Bizans ve Berberilere karşı Müslümanlar üstün durumlardı. Bu vaziyeti daha da ileri seviyelere taşımak isteyen halife Velid (M.705-715), İspanya'nın meşhur fatihi olup, Kuzey Afrika valiliğine getirilen Musa b. Nusayr'a bölgeye harekât emri verdi. Musa b. Nusayr, Hassan b. Numân'ın bıraktığı birlikler üzerinde kolaylıkla nüfuz kurdu. Bu kuvvetleri yeni Müslüman olan Berberi savaşçıları ile takviye ederek, Berberiler'in merkezi konumunda olan Tanca'ya ulaştılar. Müslüman ordusu burada fazla zayıf vermeden zafer elde etti. Harekâta öncü kuvvetlerin komutanı Tarık b. Ziyad, şehrin idarecisi olarak vazifelendirildi (H.89/M.708-709). Tarık komutasındaki kuvvetler Kuzey Afrika'nın iç taraflarında fetihler yaptılar¹¹.

Kuzey Afrika'nın batı kısımlarında bulunan Berberi kabileleri, doğudaki soydaşlarının İslamiyet'i kabul ettiklerini görünce, fazla direniş göstermeden Müslüman oldular. Yalnız Bizans'ın elinde bulunan Septe bölgesi sert bir mukavemet göstermişti. Bizans İmparatoru Justinianus'un Roma devletini ihya çabaları esnasında Bizanslılar tarafından ele geçirilmiş olan bu önemli mevki, Kont unvanını taşıyan Bizans'a bağlı valiler tarafından yönetilmekteydi. VII. yüzyılın sonlarından itibaren bu bölgeyi Kont Julien yönetmekte ve bağımsız hareket etmekteydi. Musa b. Nusayr, burayı uzun müddet kuşatma altında tutmasına rağmen ele geçirememişti. Zira küçük

¹¹Hüseyin Müenes, *Mealem ve Tarih el-Magrep v el- Endelus*, Darul Reşad, Kahire, 5. Baskı, 2000.s. 63.

bir donanmaya sahip olan Julien, denizden yardım alabiliyordu. Ancak Julien'in durumu, İspanya'daki Vizigot Krallığı ile arası iyi olmadığı için pek parlak değildi. Aynı zamanda Kartaca'nın Müslümanlar'ın eline geçmesinden sonra Bizans'tan yardım alabilme ümidi de yok olmuştu. Bu sebeple Julien Müslümanlarla anlaşmıştı, Septe'nin kapısını onlara açtı ve böylece Kuzey Afrika'nın son kalesi Septe de kolayca Müslümanlar'ın eline geçmiş oldu.

Musa b. Nusayr, Septe valisi Julien'in İspanya'nın fethinde yardımcı olacağı hususundaki teklifine ihtiyatlı yaklaşarak ve İslâm geleneklerine uyarak halife Velid'e (M.705-715) durumu bildirdi. Halife, tedbirli hareket etmeleri suretiyle bu isteğe olumlu karşılık verdi. Musa b. Nusayr, M.709 yılı sonlarına doğru hazırlıklarını tamamladı. Tarif b. Malik el-Nahri komutasında beş yüz kişilik bir öncü kuvveti, Julien'in gemileri ile İspanya'nın güney kıyılarına akın düzenledi. Burada hala onun adını taşımakta olan Tarifa kentine çıkarma yapıp, zayıf vermeden büyük bir ganimetle geri döndü. Tarif, burada Gotların zayıf olduğunu ve Müslümanların yapacağı bir saldırıda kuvvetli mukavemet gösteremeyecekleri kanaatini ilettiler. Bu durum üzerine Müslümanlar iyice cesaretlendi ve Musa b. Nusayr İspanya'nın fethi hususundaki kararını kesinleştirdi. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Tarık b. Ziyad komutasında yedi bin kadar Berberi ve üç yüz Arap askerinden meydana gelen İslam ordusu, Septe valisinin temin ettiği gemilerden oluşan donanmayla İspanya'ya doğru hareket etti. Tarık b. Ziyad, sonradan adının verileceği boğazı geçerek (Cebel-i Tarık) ve buradaki kıyıları ele geçirerek çıkarma harekâtını buradan başlattı. Böylece Kuzey Afrika, Endülüs fetihleri için artık kritik bir mevki haline gelmişti. Zira bu bölgeden harekete geçirilen Müslüman birlikleri, İspanya'yı kısa müddette İslam hâkimiyeti altına almayı başarmışlardı.

Kuzey Afrika Müslümanlar için zor bir coğrafya olmuştur. Gerek buranın yerlileri olan Berberiler, gerekse Akdeniz kıyı şeridini zapt etmiş Rumlar, Müslümanların bu bölgede rahat ilerlemelerine ve tam hâkimiyet sağlamalarına mani olmuşlardır. Zira burası Emevi devletinin de önemli iç sorunlarından biri olmuştur¹².

Kuzey Afrika'da İslamiyet'i yayma faaliyetleri halife Muaviye (M. 602-680) zamanında başlatılmıştır. Abdümelik b. Mervan'ın Kuzey Afrika bölge komutanı Hassân b. Numân ve Ömer b. Abdülaziz'in (M.682-720) Kuzey Afrika valisi İsmail b.

¹² Suheyl Takkuş, *Tarih el-Devle el Umeviye*, Darul Nefaes, Amman, 7. Baskı, 2010, s. 123-126.

Ubeydullah b. Ebû Muhâcir bu hususta çokça çabalamış, önemli başarılarında bulunmuşlardır. Kuzey Afrika'da İslamlaşma hareketi, Müslüman kuvvetlerine karşı gösterilen mukavemeti kırmış, direniş gösteren güçlerin zamanla İslamiyet'i kabul ederek, Araplarla siyasi ittifak içine girdiği görülmüştür. Bu konuda en önemli örnek Berberiler'dir. Zira Müslüman Arap-Berberi ittifakıyla güçlü bir birlik sağlanmış, bu da İberya Yarımadası'nın kapılarını Müslümanlara açarak Batı Avrupa İslâm Medeniyeti'nin temellerinin atılmasında önemli rol oynamıştır.

1. BİRİNCİ BÖLÜM:

TRABLUSGARB'IN İŞGALİNDEN ÖNCE OSMANLI DEVLETİ'NİN İÇ DURUMU

1.1. Siyasi Durum

1.1.1. Doğu Sorununa Bakış (1774- 1870)

Doğu sorunu, sahip olduğu ülkeler ve bu ülkelerin işlerine müdahale eden Avrupa ülkelerinin haksızlığı ve açgözlülüğü nedeniyle Osmanlı Devletinde yaşanan sorunlar ve krizler olarak biliniyor.

Doğu sorunu terimi, 1774 ve 1923 yılları arasındaki vuku bulan Küçük Kaynarca ve Lozan Antlaşması gibi bir dizi olaya karşılık gelir.¹³ Bu aşamada rekabet, net olarak Osmanlı Devleti pahasına, büyük Avrupa devletleri arasında, her biri kendi hedefine ve amacına ulaşabilecek bir şekilde ortaya çıktı. Örneğin Rusya, Ortodoks Hıristiyanları ve Slavları korumak bahanesiyle müdahale etmişti. Oysa Balkanlar üzerindeki nüfûzunu genişletmeyi ve Akdeniz'e ulaşmayı amaçlıyordu. İngilizler ise, Hindistan yolunu güvence altına almayı ve böylece Akdeniz'i Hint Okyanusu'ndan ayıran koridoru kontrol etmeye çalışıyorlardı. İşte İngiltere'nin bu bölgede yer alan Arab ülkelerine olan ilgisi buradan gelmektedir.

Fransızlara gelince, Doğu Hıristiyanları nezdinde ticari ve kültürel konumlarını korumak istiyorlardı. Bundan dolayı, duruma göre kendilerini, Ruslar, İngilizler ve Avusturya ile çatışma halinde buluyorlardı. Avusturya ise, Balkanlar'daki Rus etkisinin genişlemesinden korktuğu için, özellikle de Bosna-Hersek'te bir set inşa etmeye çalışıyorlardı.

Bu aşamadan daha geç bir dönemde ortaya çıkan Almanya'ya gelince, Osmanlı Devletine olan ilgisi, "doğuya doğru saldırı" anlamına gelen "drang nach osten" politikasından kaynaklanıyordu.¹⁴

1.1.2. Kanun-i Esasi'nin İlanı

19. yy'da Osmanlı Devleti, belli aralıklarla birkaç reform girişimine şahit oldu. Bu ıslahatların en önemli iki tanesi de Sultan Abdülmecid tarafından 1839'da ilan edilen Gülhane *Hatt-ı Hümayunu* (Tanzimat Fermanı) ve 1856'daki *Hatt-ı Hümayun*

¹³Robert Mantrand, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, İkinci Bölüm*, Çev, Beşir el Sibai, Dar Al-Fikr Liddirasat, Kahire, 1993, c. 2, s. 5.

¹⁴R. Mantrand, a. g. e. s. 5.

(Islahat Fermanı)'dır. Ancak bu reformların en belirginini, 1876'da Sultan II. Abdülhamit tarafından ilan edilen Osmanlı Anayasası yani Kanûn-i Esâsî'dir. Bu islahatların amacı, genel olarak egemen sınıfın gücünü arttırmak, halkın tepkilerini ortadan kaldırmak ve diğer taraftan gayri müslim azınlıklara ayrıcalık tanıyarak Avrupa ülkeleri memnun etmektir.¹⁵

1876'da Anayasanın ilanına dönersek Sultan II. Abdulhamid, ülkenin meşru yönetimini teslim alarak, bakanlarına daha ilk günlerinde reforma hazır olduğunu gösterdi.¹⁶

Sadrazam Mehmet Rüşdi Paşa'nın görevi sırasında kayda geçirdiği ve M. 10 Eylül 1876. –H. 21 Şaban 1293 h. tarihli konuşmasında Sultan II. Abdulhamid, Meclis-i Umumi'nin kurulması sözünü verdi.

Bu meclis, eylem ve etkileriyle halkın güvenini kazanacak, milletimizin mizaç, yetenek ve ahlakına uygun olacak ve sıfırdan ortaya konacak kanunları ya da var olan kanunları tüm ayrıntılarıyla yürütmeyi garanti eden bir meclis olacaktır. Böylece Sultan II. Abdulhamid, Mithat Paşa'nın Sultan Abdülaziz döneminde hazırladığı Kanuni Esâsî'yi ilan etmeyi vaat etti.¹⁷

1876'da Sultan II. Abdulhamit, Mehmet Rüşdi Paşa'yı Sadrazamlık görevinden alarak yerine Mithat Paşa'yı getirmiş ve anayasa taslağını hazırlamakla görevlendirmiştir.

Mithat Paşa, Belçika, Fransız, İngiliz ve Amerikan anayasalarından esinlenerek bir anayasayı taslağı hazırlamak üzere¹⁸ sivil bürokratlardan on altı, ulemadan on ve iki üst düzey ordu komutanlarından oluşan bir komisyon kurdu. Kanûn-i Esâsî(Anayasa), 1876'da Bab-ı Âli'de düzenlenen özel bir törenle ilan edildi.¹⁹

Osmanlı Anayasasının ilan edilmesinin en önemli sonuçlarından biri, iki organdan oluşan Genel Meclisin kurulmasıdır: Birincisi (Meclisü'ş-Şüyûh) Ayan Meclisi, ikincisi de vekiller komisyonu olan Mebusan Meclisidir. Her iki meclis, her yılın Kasım ayının ilk günü bir araya gelir.

¹⁵Orhan Koloğlu: *Avrupa Kışkacında Abdulhamit*, İstanbul. 1998. s. 10; Ömer Faruk Yılmaz, Sultan II. Abdulhamid Han (Belgelerle) çev. Tarık Abdülaziz, Osmanlı yayınevi, İstanbul, Nil Kütüphanesi, Mısır, 2000, s. 73.

¹⁶Ahmed Barghawi, *Osmanlı İmparatorluğu*, Al Ahlia Yayınevi, Beyrut, 1993, s. 255.

¹⁷Abdulaziz Awad, *Suriye Vilayetinde Osmanlı İdaresi* (1846-1914), Mısır, Dar Al-Ma'arif, Kahire, 1969, s.40.

¹⁸Abdulaziz Shennawi, *Osmanlı Devleti İslam Devleti*, 3 Bölüm, Anglo Mısır Kütüphanesi, Kahire, 2005, s. 57-58.

¹⁹Ali Hassouna, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi ve Dış İlişkiler*, İslami Ofis, Beyrut, 3. Basım, 1990, s. 250.

Meclis olağan oturumlarının açılış ve kapanışının tamamlanması dört ay sürer. Padişah, Genel Kurul'u davet etme, belirlenen tarihinden önce açma ve tarihini erteleme hakkına sahiptir. Genel Meclis Kurulu'na Padişah veya padişahın yerine sadrazam başkanlık yaparak devletin iç ve dış koşullarına ilişkin gelecekte alınması gereken yöntemleri ve önlemleri içeren bir konuşma yapar.

Kanuni Esasi, genel kurul üyelerinin, görüşlerini özgürce ifade etme ve görüşlerinden dolayı kendilerine yöneltilen suçlamalara karşı dokunulmazlık hakkını ele almıştır. Ayan Meclis üyeliği ile Mebusan Meclis üyeliği aynı şahısta toplanamaz.²⁰

Bununla birlikte, Mebusan Meclisinin yetkileri hakkında milletvekilleri arasındaki fikir ayrılıkları, ülkedeki anayasal kararların fiili olarak uygulanmaması, monarşi yönetiminin mutlak süresiz oluşu ve ayrıca dış baskıların yanı sıra ülkede Rusya ile savaş öngörülerin artması sebebiyle Sultan II. Abdülhamit'in (1842- 1918) sabrı tükenmiş ve Meclisin ilk toplantısında Temsilciler Meclisinin çalışmalarını durduran ve parlamentoyu süresiz olarak dağıtan bir padişahlık fermanı yayınladı.

Ayrıca anayasal çalışmaları askıya alarak Mithat Paşa'yı görevinden aldı ve yurt dışına sürgün etti. Ancak İttihat ve Terakki Partisinin ve halkın baskıları karşısında Sultan II. Abdülhamit, 1908'de ülkede ikinci bir anayasal durum ilan etmek zorunda kaldı. Ülkenin, tarihinde yeni bir inkılap hareketine tanık olması için de özgürlükler ve genel af ilan edildi.

II. Abdülhamit'in iç düzlemde karşılaştığı zorluklar ve sorunlar, dışarıda karşılaştığı zorluk ve sorunlardan daha büyük ve karşı konulamaz değildi. Bu padişahın kaderi, Osmanlı Devleti tarihinin en sıkıntılı ve en çalkantılı döneminde ülkedeki iktidarı devralmasıydı.

Balkanlar'da sorunlar daha karmaşık hal alırken, Bosna-Hersek, Karadağ, Bulgaristan ve Avrupa ülkelerinde devrimler baş gösteriyordu. Rusya ise, bu ülkelerle karşı karşıya gelen Osmanlı devletine baskı uygulamak için buradaki ve diğer ülkelerdeki devrimleri körüklüyor, para, silah ve gönüllü militanlarla destek veriyordu.²¹

²⁰. Mehmet. Beyhan, *II. Abdulhamid Dönemi'nde Hafife Teşkilâtı ve Jurnaller*”, (Türkler) Ankara 2002, s. 990, 991, 992.

²¹Ferit Bey Avukat, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Halep Başepiskisi)*, baskı 2, Kültürel Kitaplar Müessesesi, Beyrut, 1981 s. 601, 603; Robert Mantrand, a. g. e. s. 145.

Fransa'nın 1870'de Almanya ile olan savaşını kaybetmesi, İngiltere'nin sömürgelerinin iç sorunları ile meşgul olması ve özellikle de Bismarck'ın, Almanya, Rusya ve Avusturya'dan oluşan bir cephe oluşturması, bu üç devletin Avrupa kıtasındaki gücü ve nüfuzunun artmasında rol oynamıştır. Böylece intikam almasını önlemek için Fransa, izole edilmek istenmiştir.²²

1.1.3. İstanbul Konferansı- 1876

Konferans, İstanbul'da 23 Aralık 1876 tarihinde tersanedeki bir sarayda, başkan sıfatıyla, Hariciye Nazırı (Dışişleri Bakanı) Saffet Paşa ve üye sıfatıyla Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi Edhem Paşa, Fransa'yı temsilen Francis de Bourgoın ve Kont de Shawwrde, Almanya'yı temsilen Wzir, İtalya'yı temsilen Corti²³ ve Lord Salisbury, İngiltere'yi temsilen Sir Henry Lyons, Macaristan eşrafından Kont Zeke, Avusturya baronlarından Callis ve Rus devleti'nden General Afghan Tif'in katılımıyla toplandı.

Katılımcılar, konferanstan çeşitli önerilerle çıktılar. Bu önerilerin en önemlileri şunlardır: Bulgar toprakları'nın, yöneticileri Hıristiyan olan iki eyalete bölünmesi, bu kararları uygulamak için uluslararası bir komitenin kurulması ve bu ayrıcalıkların aynı zamanda Bosna-Hersek eyaletine verilmesi. Ancak Osmanlı Devleti, bu kararları kabul etmedi ve Sırplarla bir barış antlaşması imzaladı. Antlaşma sonucunda Osmanlı Devleti, Sırpların Osmanlıya bağlı kalmaları karşılığında askerlerini isyan bölgesinden çekti.²⁴

1.1.4. Berlin Konferansı- 1878

Avrupa'nın hoşnutsuzluğu, özellikle Avusturya tarafından AyastefanosAntlaşması ile daha da artmış, ivedi bir şekilde antlaşmada değişiklik yapılmasını talep etmiş, değişiklik yapılmaması halinde Rusya'ya savaş açma tehdidinde bulunmuştur.²⁵

Rusya üzerindeki bu uluslararası baskılar karşısında, Rus İmparatoru II. Alexander, Almanya Başbakanı Bismarck tarafından AyastefanosAntlaşmasını gözden geçirmek ve Doğu'nun genel sorunlarını tartışmak üzere uluslararası bir konferans düzenlenmesi yönünde yapılan öneriyi kabul etti.

²²Mehmet Orhan, *Sultan Abdulhamid, hayatı ve hayatını anlatan olayları*, Nil yay.1987, s. 79

²³F.Avukat, a. g. e. s. 616, 617.

²⁴M. Orhan, a.g.e. s. 73.

²⁵R. Mantrand, a. g. e. s. 162.

Konferans, Berlin'de Bismarck'ın önderliğinde 1878'de düzenlendi. Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Macaristan ve İtalya'nın yanı sıra Yunanistan'ın da konferansa katılmasına izin verildi. Bulgaristan'ın katılımı ise yasaklandı. Rusya da kendi adına söz alacağını duyurdu. Konferans, Bismarck başkanlığında gerçekleşti ise de, gerçek anlamda yönetici İngiliz delegesi Benjamin Disraeli idi.²⁶

Konferans, 31 gün sürdü ve bu süre içinde yirmi oturum yapıldı ve 64 madde kabul edilerek katılımcı ülkelerin delegeleri tarafından 13/07/1878 tarihinde onaylandı. Bu maddelerin en önemlileri şunlardır:

1. Makedonya, Ayastefanos Antlaşması'nda Bulgaristan'a eklendikten sonra tekrar Osmanlı Devletine bağlandı.

2. Bulgaristan bağımsız olacak ve iki parçaya bölünecek:

Kuzey bölümü: Asıl Bulgaristan olup Bab-ı Âli'ye yıllık bir vergi ödemesi kaydıyla özerk bir prenslik olacak.

Güney bölümü ise, valisi Hristiyan olması koşuluyla, Bab-ı Âli'nin egemenliğinde Doğu Rumeli adı altında bağımsız bir prenslik olacak. Buranın yönetiminin esasları da uluslararası bir komite tarafından belirlenecek. Ayrıca Bulgaristan ve Doğu Rumeli'de sayıları elli bin askerle sınırlı bir Rus gücü bulundurulacak.

3. Bosna - Hersek ve Yeni Pazar, Avusturya işgal ve yönetimine bırakıldı.

4. Romanya, Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık verildi.

5. Balkanlarda Besarabya ile Anadolu'da Kars ve Ardahan Rusya'ya, Beyazıt Sancağı Osmanlı'ya verilirken Batum limanı serbest bir liman ilan edildi.

6. Osmanlı'ya ait olan Van şehrinin doğusundaki Hotur ilçesi İran'a verildi.

7. Osmanlı Devleti, hem Ermeni azınlığın yaşadığı Anadolu'nun doğu bölgelerinde hem de Makedonya eyaletlerinde reformlar yapmayı vaat etti.

²⁶Benjamin Disraeli (1804-1881) İngiltere'de iki kez başbakanlık görevi yapmıştır. (1868 ve 1874- 1880 yılları arası.) www.ar.wikipedia.

8. Osmanlı Devleti'ne uygulanan savaş tazminatı, 802.500.000 altın franga düşürülecek ve 350.000 altınlık taksitler halinde ödenecek. (Bu taksitlerin ödenmesi, Sultan II. Abdülhamit dönemi boyunca devam etmiştir.)

9. Teselya, Yunanistan'a verildi. (Yunanistan, Girit adasını ve (Eybros)'u talep etmişti.)

Bu konferansta alınan kararlardan Osmanlı Devleti'nin en büyük kaybeden olduğu gözlemleniyor. Bu antlaşmanın Osmanlılarına karşı (Stefano Antlaşmasından daha katı ve ağır bir antlaşma idi.

Osmanlı Devleti'nin, Avrupa topraklarında bir milyon kişinin yaşadığı, yaklaşık 166 bin kilometrekarelik tahmini bir alanı kaybettiğini ve İngiltere'ye kendi eliyle verdiği Kıbrıs kaybını da unutmamalıdır.

Osmanlı Devleti, bu aşamadan eskisine göre çok daha zayıf çıktı ve böylece çöküş için yeni bir aşamaya geçildi. Sonunda bu aşama, devletin çöküşüne yol açacaktı.

Avrupa ülkeleri, Osmanlı Devleti'nin mülkiyetini ele geçirmek ve Osmanlı bünyesinde kazanımlar, çıkarlar ve koloniler elde etmek için bu koşullardan derhal istifade etmeye çalışıyorlardı. İç reform yapma bahanesiyle Fransızlar Cezayir ve Tunus'u, İngilizler ise Mısır'ı işgal etmişlerdi. Ancak Berlin konferansının en önemli sonuçlarından biri, Konferansın Osmanlı vatandaşlarının çeşitli topluluklarına uygulanmasını öngördüğü reform politikalarını denetlemek bahanesiyle Avrupa ülkelerinin Osmanlı iç işlerine müdahalesine izin verilmesiydi.

Sonuç olarak, bu konferans, yönetime geçtiği ilk günlerde Sultan II. Abdülhamit'in karşı karşıya kaldığı ve ileride büyük etkileri ortaya çıkacak en ciddi dış politika sorunlarının doruk noktasıydı. Sultan II. Abdulhamid'in, her zamanki çabası, Ruslarla ya da herhangi bir Avrupa ülkesine karşı yeni bir savaş ihtimalini azaltma politikasını yürütmektir. Çünkü O, her zaman büyük Avrupa ülkelerinin kendi ülkesinde ve topraklarında emellerinin olduğunu, ülkesini yıkmak veya parçalamak için hazır beklediklerini çok iyi biliyordu.

Bu şartlar karşısında, bu padişahın yakın bir dost ve müttefik olarak gördüğü bir yöne, yani Alman İmparatorluğuna yakınlaşmasına neden olan sebepleri göreceğiz.

Bu ülke, 1914 I. Dünya Savaşı başlangıcına kadar bu ülkelere karşı Osmanlı'nın gelecekteki müttefiki olacaktı²⁷.

1.1.5. Kıbrıs Antlaşması- 1878

Sömürge politikaları, Avrupa'da net olarak ortaya çıktığında, İngiltere, bu alandaki en yayılcı ülke olmuştu. Bu nedenle İngiltere, bu alandaki çıkarlarını korumak için çabalamak zorunda kaldı. Avrupa'daki sömürge yarışı, en ileri seviyesine ulaştığında, İngiltere, kendi çıkarlarını tehdit etmeye yönelik ülkelerin çabalarını önlemeye çalıştı. Böylece birçok kıtaya kendi refahı için uzanan İngiltere, Osmanlı Devleti'nin on yıllar boyunca bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü destekledi. İngiltere, bunu yaparken aslında Osmanlı'nın değil, kendi çıkarlarını korumak istemişti.

İngiltere, Osmanlı Devleti'ni tehdit eden ya da 1877 Osmanlı Rus savaşı sırasında İngiliz sömürge politikası netleşene dek, ne pahasına olursa olsun, Osmanlı Devleti'ni paylaşmayı düşünen herhangi bir Avrupa ülkesine karşı sağlam bir duruş sergiledi. Çünkü o yıllarda peş peşe gelen İngiliz hükümetleri, Osmanlı Devleti'ni eski gücüne, birlik ve beraberliğine döndürebilecek hiçbir gücün olmadığına inanıyorlardı. İngiltere'de işbaşına gelen bu hükümetler, tazminat politikalarına sarılmışlardır. Onlara göre İngiltere, Osmanlı'yı yeteri kadar desteklemek ve yanında yer almakla bunun karşılığını fazlasıyla almayı hak etmiş oldu.

Bu noktadan hareketle İngiltere, çöküşünden önce Osmanlı'dan en büyük ve en iyi kazanımları elde etmeye çalıştı. İngiliz politikası, Osmanlı'nın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyan politikasından vaz geçip bu devletin topraklarını bölme ve işgal etme politikasını benimsemiş ve bunu Kıbrıs adasının işgali ile başlatmış oldu.

İngiliz diplomasisi, 1875'ten itibaren Rusya ile Osmanlı arasında ortaya çıkan ve artan problemlerin gölgesinde gelişti. Öyleki Rusya ile Osmanlı arasındaki sorunu çözmek amacıyla Avusturya Başbakanı Andrâssy'nin sunduğu mutabakat metninin ve Berlin ile Londra'nın öneri notlarının Bulgaristan ve bazı balkan ülke azınlıklarının devrimi sırasında şiddetli bir şekilde reddi sağlanmıştır. Böylece İngiliz hükümeti, bu önemli ve stratejik alanlarda kendi politik çıkarlarını gerçekleştirmek için çaba göstermiş oldu.

²⁷ CecilGwendolen, *Salisbury'nin Robert Marquis'inin Hayatı* (Londra. Hodder ve Stoughton, 1921, 1932), Cilt. 1, s. 84-86.

Her halükarda, 1876 sonbaharından itibaren İngiltere, Malta dışında gemilerine hizmet edebilecek ciddi bir yer bulmak konusunda araştırmalar yapıyordu.

Osmanlı devleti'nin bölünmesi ve parçalanması halinde Çanakkale, Gelibolu ya da İstanbul'da herhangi bir ülke tarafından herhangi bir dost önlem alınması ya da Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden tazminat elde etmesiyle İngiltere'nin Hindistan yolu garanti altına alınmalıydı.²⁸

O zamana kadar İngiltere Başbakanı Disraeli için asıl mesele, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü ya da İstanbul'u Rusların eline geçmesini engellemekti.

Bununla birlikte, İngiliz Savaş Bakanlığı, İngiltere'nin doğudaki çıkarlarını korumak için Akdeniz'de kontrol edebileceği en iyi yerler hakkında birkaç çalışma yapıyordu.

İngiliz Dışişleri Bakanı Derby, durumun yeniden düzenlenmesini sağlamak için Osmanlı devleti ve isyancı vatandaşları arasında bir ateşkesi organize etmek isterken, Disraeli dikkatini o günlerde Hindistan'ın anahtarı olan İstanbul'un geleceği üzerine yoğunlaştırmıştı.²⁹

En iyi stratejik alanları araştırmayı kendine görev bilen İngiltere, bunun için 1876 Ekim ayının başında, Hint İşlerinden sorumlu Devlet Bakanı Salisbury, İngiliz Savaş Bakanlığı İstihbarat Dairesi Teğmen Robert Home'a İngiliz Hükümeti elçisi olarak bir atama emri gönderdi. Amaç İstanbul ve boğazları korumak ve Osmanlı Devleti sınırları içinde, İngiltere'nin büyük çapta istifade edebileceği en iyi mevkiyi araştırmaktır.³⁰

Ocak 1877'de Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesini önlemek için düzenlenen İstanbul Konferansı'na katılan Home, çalışmalarına başladı ve daha sonra Salisbury, kendisinden Osmanlı Devleti ve özellikle de Rodos ve Kıbrıs hakkında ek askeri bilgiler istedi.³¹

İstanbul'da bir aydan fazla bir süre kalan Home, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne acil saldırı düzenleyeceğine ikna oldu. Home, İstanbul'u Türkler'e rağmen işgal etmek için acele edilmesi gerektiği konusunda hemfikir değildi. Çünkü bu İngiltere'ye, 60 bin

²⁸Oğuz Burhan, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, İstanbul, Can Matbaa, 2007, s. 111.

²⁹A.P. Thornton, *Akdeniz'deki Rekabetçilik*, Cambridge: Cambridge University Press, 1962, s. 573.

³⁰Dwight. E. Lee, "Kıbrısla İlgili Bir Mutabakat Zaptı", *The Journal of Modern History*, C: III, Haziran 1931, No: 2, s. 237.

³¹D. Lee, a. g. e., s. 238-240.

asker ve 25 ile 30 milyon sterlinlik maliyet gerektiriyordu. Bu nedenle bunun yerine, İngiltere'nin Girit, Mısır veya Rodos adalarından yalnız birini ya da bu yerlerin hepsini işgal etmeyi öneriyordu.³²

Home, İngiltere'nin Osmanlı'dan tazminat olarak almak istediği Dardanel (Çanakkale) ve Kıbrıs gibi bazı alanları araştırıp Osmanlı Devleti'nin kendi kaderiyle başbaşa bırakılması gerektiğine inanıyordu. Çanakkale için Home, İngiltere'nin boğazlardan Asya yakasını korumasına imkân tanıdığını düşünüyordu.

Aynı durum, Gelibolu için de sözkonusu olup 2 milyon 632 bin İngiliz sterlini askeri maliyet gerektirmektedir. İngiltere'nin, barış döneminde sayıları 4 bin olan askerlerin, savaş döneminde 20 bin askere çıkarılması gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan hem Asya hem de Avrupa tarafını korumanın maliyetinin, boğazlarındaki gemi geçişlerinden toplanan vergilerden tahsil edilen paranın yarısına denk geleceği gözönünde bulundurulmalıydı.³³

Home, bu alanlarda İngiliz yönetiminin, Osmanlı yönetiminden daha iyi olacağını ve İstanbul tarafından Rus cephesine daha yakın olduğu için Gelibolu'nun ele geçirilememesinin birçok zararının olacağını vurguladı. Home, İngiltere için Çanakkale'nin geleceğinden hiçbir şeyin daha önemli olmadığını belirtmekteydi. Bu boğazı, İngiltere'nin veya herhangi bir dost ülkenin ele geçirmesi halinde, İstanbul boğazının önemi azaltılmış olacaktı.³⁴

Home, İstanbul Boğazı'nı, Çanakkale Boğazı'ndan daha önemli hale getirmek için yalnızca bir durumun bulunduğunu belirtiyor. Bunu da Rusya'nın Ermenistan'ı ve Kürt dağlarını işgal etme ihtimaline bağlıyor ve böylece Rusya, Dicle ve Fırat nehirleri yoluyla Basra Körfezini tehdit etmiş olacaktı. Home, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne Asya yönünden savaş açacağına diğer yandan Türklerin Batum limanını savunabilme imkân ve gücün var olduğuna inanıyordu.³⁵

Home, 8 Şubat 1877'de Londra'ya bir rapor göndererek, Osmanlı Devleti konusunda İngiltere için açık iki seçenek olduğunu söylüyordu. Bunlardan birincisi, önlem olarak Rusya, Avusturya ve İtalya ile mücadele ederek Osmanlı Devletinin

³²D. Lee, a. g. e., s. 241.

³³D. Lee, a. g. e., s., 242.

³⁴Tekin Kura, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880* Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1968, s.

79; D. Lee, a.g.e. s. 241.

³⁵T.Kura, a. g. e. s.80.

korunmasıydı. Burada Home, şöyle bir soru sormaktadır: İngiltere ve Osmanlı Devleti bunu yapabilir mi? Home, böyle bir tutumun her iki ülkeye de çok daha fazla para ve kan kaybettireceğini düşünüyordu.

İkincisi, İngiltere'nin yararı ve çıkarı olan Dardanel (Çanakkale) ve Kıbrıs gibi yerleri alarak Osmanlı Devleti'nin kendi kaderiyle başbaşa bırakılmasıydı.

Zaten Salisbury'nin de hazırlıklı olduğu seçenek buydu. Böyle bir konuya, daha önce ele alındığı gibi yaklaşmanın imkânsız olduğu, Osmanlı Devleti'nin aynı anda hem hayatta ve hem de ölü olamayacağı; aynı zamanda hem yok edilmesi hem de tamir edilmesi mümkün olamayacağı anlaşılmış oldu. Fakat bu İngiltere'nin bir politikasıydı ve kötü bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı.³⁶

Home, şu soruyu da soruyordu: Osmanlı Devletinin bağımsızlığını ve egemenliğini güçlendirebilir miyiz? Bağımsızlık konusu, askeri bir mesele, ayrıca siyasi bir meseledir. Bu soruya cevabımız olumsuz ise ortaya konacak emeğimizin karşılığını alamayacaksak, bu sefer Osmanlı Devleti'nin bize ne gibi bir garanti vereceği ve savaş anında çıkarlarımızı nasıl koruyacağını sormamız gerekiyor. Bu konu, dini olmadığı gibi, duygusal bir konu da değildir. Yani bu iki konudan uzak ele alınması gereken bir konudur. İçinde bulunduğumuz hatalar, her yerde bir siyasetimizin olmamasıdır ve biz yapmak istediğimiz şeyin ne olduğunu ve nasıl yapmamız gerektiğini tam olarak bilmiyoruz. Kendimizi düzeltmeye çalıştığımız yöntemde bahtımız kötü idi ve aynı talihsizlik temsilcileri seçmede bizi buldu.³⁷

28 Nisan 1877'de, İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan General Simmons, subaylarından bazılarını, İngiliz filosunun konuşlanması ve onarımı temin edecek en iyi limanları aramak üzere görevlendirdi. Simons, ne Rodos ne de Kıbrıs'ın bu amaca uygun olmadığını açıkça görmüş oldu. Ayrıca iyi limanlara sahip olmasına, geniş alanını ve halkını korumak için büyük İngiliz birliklerine acil ihtiyaç duymasına rağmen Girit de reddedildi.³⁸

³⁶D. Lee, a. g. e., s. 242.

³⁷D. Lee, a. g. e., s. 243.

³⁸D. Lee, a. g. e., s. 244.

Home, Yunanlıların Girit'i ele geçirmesi durumunda İngiltere'ye sıkıntı çıkaracaklarını ve Rodos'un Osmanlı Devleti'yle dost veya müttefik olmadıkları sürece işgal edilemeyeceğini savunuyordu.³⁹

Edremit Körfezi ile Marmara Denizi arasındaki Güney Asya yakasındaki Gelibolu Yardımadası, Metelin Adası ve Lemnos Adası, Doğu Akdeniz'deki Stampalia Adası ve Kıbrıs adası gibi birçok yerin İngiltere'ye önerildiği söylenebilir.⁴⁰

O zamanlar en önemli yerlerden biri de, Fırat nehri üzerindeki İngiliz çıkarlarıyla ilgili stratejik nedenlerle düşünülen İskenderun bölgesiydi. Ancak İngiltere, buradaki Fransız menfaatleri nedeniyle İskenderun seçeneğini hızlı bir şekilde reddetti. İskenderiye seçimi de aynı sebeplerden dolayı düşünülmeyişi gibi Mısır'ın işgali şeklinde değerlendirildi.

Gelibolu, Lemnos, Hayfa ve Akka gibi önerilen Doğu Akdeniz bölgelerinin birçoğu ve Koloniler Bakanlığı tarafından önerilen diğer yerler, önceki nedenlerin yanı sıra, limanların kötü olması, denize veya Hindistan tüccarlarının yol güzergâhına uzak olması veya coğrafi uzaklığı sebebiyle Rusya'nın etki altına alınamayacak olmasından dolayı tercih edilmedi.⁴¹

O zamanlar Rusya, birçok cephede Osmanlı Devleti'ni yenmeyi başardı. Bu da Osmanlı Devleti'ni zayıflattı ve savaş faaliyetlerini sürdürmesi için borç bulabileceği İngiltere'ye yönelmesini sağladı. İngiltere'nin yeni İstanbul büyükelçisi Layard, 12 Aralık 1877 tarihinde Disraeli'ye gönderdiği mektubunda Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den bir kredi talep ettiğini bildirdi. Disraeli, Osmanlı'ya yardım etmek için ciddi istekli olduğunu gösterse de, İngiliz hükümeti bunun karşılığında maddi güvence istedi. Bu nedenle Layard, İngiltere'nin elde edebileceği ayrıcalıklardan bazılarını ima etti. İngiltere'nin zafer umudu olması halinde Osmanlı Devleti'nin ikinci bir savaşa girmesine yardımcı olacak borç paranın karşılığında ödeyeceği özel bir ayrıcalık mesabesinde olan bir bölge veya toprak arazisini ima etti. Fakat Disraeli, bunun karşılığında Osmanlı Devleti'nden istediği ayrıcalıkların türünü belirtmedi. Osmanlı Dışişleri Bakanı paşa, Sururi sadrazamla birlikte hazırladığı cevapta "elde edilecek

³⁹D. Lee, a. g. e., s. 245.

⁴⁰T.Kura,a. g. e. s.81.

⁴¹Hill Sir George,*Kıbrıs Tarihi - Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948,Nazım Can Serbest,Yayınevi: İş Bankası Kültür Yayınları,2016, s. 276.*

para karşılığında padişahın topraklarının herhangi bir bölümünden vazgeçmesinin imkânsız olmasa bile, çok zor olduğunu" söyledi.⁴²

Türk tarihçi Kurat, Disraeli'nin Osmanlı'nın Londra Sefiri Mozoros Paşa'nın Osmanlı Devleti için İngiliz hükümetine sunduğu borç talebine tamamen karşı olduğunu belirtmektedir. Çünkü Disraeli, İngiliz Parlamentosunun bu talebi onaylanmayacağına inanıyordu. Bunun gibi Disraeli, Layard'a bir mektup yazarak, "Osmanlı Devleti'ne maddi yardımımızın ancak, Bâb-ı Âli'nin sahip olduğu topraklardan İngiltere'nin menfaatlerine uygun olan bir bölümünü vermesi karşılığında sağlanabileceğini" bildirdi.⁴³

Nitekim Sultan II. Abdulhamid, hükümetinin İngiltere'ye toprak vermesiyle ilgili İngiliz niyetlerine yönelik hiçbir eğilimi bulunmamaktaydı. Çünkü bu, devletin birlik ve bağımsızlığına tamamen aykırıydı.⁴⁴ Bu husus, Layard'ı kendi hükümetini Bâb-ı Âli ile anlaşma yapması için teşvik etmeye sevketti. Çünkü bu son yardım ile Hindistan yolu için bir çözüm bulunabilirdi. 1878 yılı başında İngiltere'deki kamuoyu Disraeli'yi destekliyor ve İngiliz çıkarlarının korunmasını talep ediyorsa da, öbür yandan İngiliz hükümetinde bu görüşe karşı çıkan Derby'nin liderliğinde karşı grubun olduğunu ortaya koyuyor. Nitekim Derby'nin bu görüşü, Rusya'ya karşı direnişinde Disraeli'nin kendilerine bel bağladığı ve istediği gibi aktif politikalar ortaya koymasına engel olan Avrupa güçlerinin tutumuyla aynı idi.⁴⁵

Home, Mart 1878'de İngiltere'ye döndüğünde, Doğu'daki askeri konular ile ilgili görüşleri genellikle büyük önem arz ediyordu. Bunun için Salisbury, kendisiyle Doğu Akdeniz'deki stratejik alanlar konusunda istişarede bulundu. Home, Salisbury'e Kıbrıs'ı seçmesini önerdi. Ancak o anda tam karar verilemedi. Bu durum, askeri bir üs için en uygun arazinin Kıbrıs olduğunu kabul eden Amiral John Hay'ın tutumu ile pekiştirildi.⁴⁶

Bu arada İngiltere halkı, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1878 Ayastefanos Antlaşması'ndan haberdar oldu. Disraeli, Bakanlar Kurulu'nda

⁴²T.Kura, a.g.e. s. 78.

⁴³Zia, Nasim, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1975, s. 18.

⁴⁴William. L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York: Alfred A. Knopf, 1956 s. 132.

⁴⁵W. L. Langer, a.g.e. s. 133.

⁴⁶W. L. Langer, a.g.e. s.134.

Akdeniz'deki güç dengesinin kaybolduğunu söyleyerek, İskenderun ve Kıbrıs'ın Hindistan'dan gelen İngiliz birlikleri tarafından işgal edilmesini önerdi. Bu durumun, Bab-ı Âli ile anlaşma yapmayı gerektirmediğini ve böylece Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi'ndeki Rus tehdidini önleyebileceğini düşünüyordu.

Hükümet toplantısında konuşan Desrael, Avusturya'nın Bulgaristan'daki durumun çözümü için çalışacağını, Ermenistan'dan kaynaklanan tehlikeden korunmanın gerektiğini ve Rusya'nın Batum, Kars ve Ardahan'ı ele geçirmesinin, Anadolu kıyı şeridinde bir adayı ya da bir yeri işgal etmesi ile Ermenistan'daki varlığına eşdeğer sayılması gerektiği açıklandı. Desraeli, Kıbrıs'ın Batı Asya'nın anahtarı (Cyprus was the key of western Asia) olduğunu, hem liman hem de silah deposu olarak hazırlanabileceğini ve oradan da İskenderun'a sıçramaya uygun olduğu söylendi.⁴⁷

Kıbrıs'ın seçilmesi yönündeki son kararın 18 Nisan'dan 10 Mayıs 1878'e kadar alındığını⁴⁸ ve kanunun yeniden araştırılmasını ilk öneren şahsın Home olduğu söylenebilir. Öyleki Home, İngiltere'nin Yakın Doğu'da siyasi, askeri, denizcilik ve ticari açıdan önemi olan bir yere sahip olmasının önemine dikkat çekmiştir.

Askeri açıdan Home, İngiltere'nin sahip olacağı yerin Anadolu'nun anahtarlarını sunabilecek, Kafkasya yönünden gelebilecek herhangi bir düşman saldırısına karşı İngiliz ordusuna fayda sağlayacak askeri bir üs olarak görüyordu. Kafkasya ile Home, Rusları ya da Dicle ve Fırat'tan Basra Körfezi ile Anadolu'ya kadar olan bölgeyi kastetmiş oluyor. Bu yer, kendini küçük bir orduyla savunabilir olmalıydı. Denizcilik yönünden, İngiliz gemilerine Hindistan ile ulaşım hatlarının yakınında yakıt temin edilebilecek iyi ve kullanışlı bir limana sahip olmalıydı. Ticari açıdan da, Doğuda bir yer aramak, komşu bölgelerdeki tüccarlar tarafından getirilen malların ticareti ve depolanması için uygun bir yer olmasını gerektiriyordu.⁴⁹

Böylece Home, ilk olarak İskenderun'u önerdi. İngiltere'nin Savaş ve Dışişleri Bakanlığı, konuyu tartışmış ve ardından Home, birden fazla bölgeye ek olarak Gelibolu'yu önermişti. Sonunda Home, İngiliz kuvvetlerinin konuşlanması için en iyi yerin Kıbrıs'ın olacağına karar kılmıştır. Büyüklüğü, ahalisi ve kendisiyle ilgili

⁴⁷W. L. Langer, a.g.e. s.135.

⁴⁸H. Sir George, a.g.e. s. 276.

⁴⁹W. L. Langer, a.g.e. s.136.

savunma konuları ve ticari işler için en uygun yerdir çünkü Kıbrıs'ı ele geçiren İskenderun'u da ele geçirmiş olacaktır.⁵⁰

Oysaki Home'un mektubunda Kıbrıs'a sahip olmanın Arap Körfezi yönünden önemine veya Kıbrıs'ı ele geçirmenin Ermenistan tarafından Körfez'e yapılacak saldırıyı engelleyebileceğine değinilmiştir.

Salisbury ve Kıbrıs'ın Tercih Edilmesi

Salisbury, bu konunun önemini 18 Nisan 1878'de dile getirmiş ve "İngiltere tarafından herhangi bir askeri limanın işgalinde ısrarcı olunmasının Cebelitarık'ı tutmak ve de ele geçirmekle aynı olduğunu ifade etmiştir. Ancak Salisbury, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne bağlı Asya bölgelerini işgal etmesindeki amacının onunla anlaşmak olduğunu düşünüyordu. Ayrıca İngiliz Hükümeti'nin Kıbrıs ya da diğer bölgeler hakkında kolayca anlaşma sağlamayacağına olan inancını "Bakanlar Kurulu'nun böyle bir öneriyi kabul edeceğinden emin değilim" sözleriyle ortaya koyuyordu.⁵¹

Salisbury, Derby'nin halefi olarak Dışişleri Bakanlığı görevini kabul ettikten sonra 24 Nisan 1878'de Layard'a yazdığı ilk mektubunda, Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki yaranın kapanmamasına gerekçe göstererek İngiliz Kuvvetlerinin konuşlanacağı ve Bab-ı Âli mülkiyetinde olan bir yerinin sağlanmasını öneriyordu.

Salisbury, İngiltere büyükelçisinin zihnini, tazminat politikasına veya Osmanlı Devleti'nin elindeki topraklardan bir kısmı para karşılığında alma konusunda yeniden hazırlamaya başladı. Aynı gün Layard, Salisbury'e gönderdiği bir raporda, İngiltere'ye olağanüstü bağlılık hissine sahip bir dalganın, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yalnızca halkı değil, aynı zamanda üst düzey devlet ve ordu yekililerini ele geçirip önüne kattığını belirtiyordu.

Salisbury, Layard'ın bu ve diğer konulardaki çabalarına teşekkür etmede gecikmedi ve Osmanlı Devleti'ni savunma konusunun Ruslar karşısında düştüğü gerekçesiyle, Osmanlı Devleti'nden alınması gereken yerin, İngiltere'nin savunulması için de stratejik bir hedef olması gerektiğini vurguladı. Ancak Layard, aynı şekilde düşünmediğinden Salisbury'nin görüş ve tutumlarına katılmadığını belirtti. Çünkü

⁵⁰W. L. Langer, a.g.e. s. 137.

⁵¹T. Kura, a.g.e. s. 79.

Layard, İngiliz kamuoyunun Osmanlı Devleti'nin doğasında olan güçlü yönlerini bilmesinin mümkün olmadığını ve böyle bir gücün İngiliz kontrolü altındaki reformların doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkacağını düşünüyordu.⁵²

Kıbrıs'ın önemi, Port Said'e 260 mil, Suriye sahillerine 60 mil, Asya'nın en yakın noktasından 40 mil mesafede yer alması ve Akdeniz'in üçüncü büyük adası olmasından kaynaklanmaktadır.⁵³ İngiltere'de, Disraeli ve Dışişleri Bakanı Salisbury yollarını birleştirerek Kıbrıs'ı tercih etmeye karar verdiler. Böylece Malta'ya ek bir deniz üssü olacak bölge üzerindeki büyük anlaşmazlık konusu tam olarak karara bağlandı.

Ancak şu soru canlılığını hala korumaktadır: Kıbrıs, İngiliz siyaset ve donanma komutanları tarafından neden başka bölgelere tercih edildi?

Desraeli liderliğindeki İngiliz hükümetinin gayretleri, Layard aracılığıyla 4 Haziran 1878'de İstanbul'da Bab-ı Âli ile Saffet Paşa'nın imzaladığı Kıbrıs Antlaşmasının imzalanmasına yol açtı. Özel bir meclis tarafından kabul edilen bu antlaşma, Kıbrıs Antlaşması (Cyprus Conventio) veya Osmanlı- İngiliz Antlaşması (Turkish Convention Anglo) olarak biliniyordu.⁵⁴ Bu antlaşmada, Osmanlı Devleti'nin, Padişah'ın ve Müslümanlar'ın Kıbrıs'taki dini ve yasal hakları garanti altına alınmıştı.

Padişah'ın konuyla ilgili fermanı, 1 Temmuz'da bakan yardımcılara, Sadık Paşa'ya, adalar valisine, Kıbrıs valisine, Kıbrıs müftü yardımcısına, Meclis-i Mebusan üyelerine gönderildi. Kıbrıs Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra, 4 Haziran'da Saffet Paşa'nın Sadrazam olarak atandığı ilan edildi.⁵⁵ Savunma İttifak Antlaşması (Conventio Defensive Alliance) olarak da bilinen Kıbrıs Antlaşması'nın taslak maddeleri şöyledir:

1. Madde: Rusya, Batum, Ardahan, Kars veya bunlardan herhangi birini ele geçirip ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki bazı bölgelerini ele geçirmeye kalkışır, barış antlaşmasında kararlaştırıldığı gibi İngiltere, Osmanlı topraklarında gerekli reformları yapmasının kabul edilmesi karşılığında, topraklarını koruma için Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmayı taahhüt eder. Bu reformların nasıl yürütüleceği

⁵²T. Kura, a.g.e. s.80.

⁵³Z. Nasim, a.g.e, s. 20.

⁵⁴Ömer Yılmaz, Faruk. *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1999, s. 4.

⁵⁵Z. Nasim, a.g.e, s. 21.

konusunda daha sonra anlaşmaya varılacaktır. Osmanlı'nın kendi ülkesinde yaşayan Hıristiyanları ve diğer azınlıkları koruması ve İngiltere'nin taahhüt ve yükümlülüklerini yerine getirebilmesi yönünde gerekli tedbirleri almasını sağlamak için İngiltere, Kıbrıs adasını ele geçirip idare edecektir.

2. Madde: Bu anlaşma, hazırlanmasından sonra mümkünse bir ay veya daha kısa bir sürede, iki ülke tarafından imzalanması öngörülmüştür. Böylece Kıbrıs tarihinde ve hatta İngiliz- Osmanlı ilişkileri tarihinde yeni bir dönem açılmış oldu. Osmanlı'nın Kıbrıs Valisi, Kıbrıs'ın İngiltere tarafından fiili olarak işgal edilene kadar beş ay boyunca görevde kaldı.⁵⁶ Osmanlı'nın Kıbrıs idaresi, kendi yönetim birimleri içerisinde en iyi idarelerinden biri sayılıyordu. Osmanlı Devleti, ilk etapta Kıbrıs üzerinde hâkimiyeti elinde bulundurmuş olsa da, daha sonra burası, İngiliz İmparatorluğu'nun sömürgelerinin ayrılmaz bir parça haline gelmiştir.⁵⁷ Salisbury için, halefi Derby'den devraldığı dışişleri bakanlığı görevini üstlenmesinden kısa bir süre sonra imzalanan Kıbrıs anlaşması, kendi ifadesiyle "İngiliz siyasi hayatında siyasi bir zafer" niteliği taşıyordu. Durum ne olursa olsun, Desraeli liderliğindeki İngiliz hükümeti, konuyu Rusya ve Almanya ile rekabette üstün geldiğini kabul eden Avrupa bakış açısıyla değerlendiriyordu. Desraeli, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin desteklenmesinde daha büyük bir liderlik rolüne sahip olmasını istiyordu. Bu ise İngiltere'nin ilan ettiği, Kıbrıs'ı almasındaki siyasi hedeflerinden birini oluşturuyordu.

Osmanlı Devleti'ne gelince, Kıbrıs antlaşması kendilerine verilen bir teminat (Guarantee) sözcüğü içermiyordu. Bunun yerine İngiltere, Rusya tarafından saldırıya uğraması halinde Osmanlı Devleti'ne bağlı Asya vilayetlerini savunma karşılığında "yerine getirilen yükümlülük" sözü ile değiştirdi⁵⁸.

Kıbrıs Antlaşması, İngiliz siyasetinde Osmanlı Devleti'ne karşı tarihi bir dönüm noktasını oluşturmuştu. Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığının korunması yönündeki kendine has ve geleneksel İngiliz politikası, Berlin Konferansı ve 1878 Kıbrıs Sözleşmesi sonrasında tamamen değişti. Bundan böyle İngiltere, Osmanlı'ya en düşman devletlerden biri haline gelerek bu siyasetinin değiştiğini ve Osmanlı topraklarının paylaşılması gerektiğini defalarca Avrupa ülkelerine bildirmiş oldu. Yüzyıllar boyunca Osmanlı'yı bölmek ve varlığını sona erdirmek hususunda Avrupa

⁵⁶H.Sir George, a.g.e, s. 262.

⁵⁷Z.Nasim, a.g.e, s. 22.

⁵⁸H.Sir George, a.g.e, s. 263.

ülkelerine çağrıda bulunmuş olan Rusya ise, Kıbrıs anlaşmasından sonra Osmanlı'nın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü ilkesine en çok bağlı kalan ülke haline dönüştü.

İngiltere, ne 1878 Kıbrıs Sözleşmesinin hükümlerine ne de İngilizlerin Kıbrıs üzerindeki askeri gücünü artırmaya yönelik ek anlaşmaların şartlarına hiçbir şekilde uymadı. Böylece İngiltere, ilk kez Osmanlı'ya ait bir bölgeyi işgal etmiş oldu. Bu da İngiliz sömürge iştahının kabarıp 1882'de Mısır'ı ve Osmanlı'ya bağlı bir kaç bölgeyi işgal etmeye sevketti. Oysaki Kıbrıs anlaşması, İngiltere'nin Osmanlı vilayetlerini savunma yükümlülüğünü yerine getirmesi karşılığında yapılmıştı.

1.2. Askeri Durum

1.2.1. Balkanlardaki Devrimler ve İsyanlar

1875 yılının başında Hersek'teki " Sutlats kırsalında ayaklanmalar başladı. Sonra çok geçmeden ayaklanmalar, Bosna dâhil Hersek'in tüm bölgelerine yayıldı. Ayaklanmalar, Osmanlı vergi memurlarına karşı bir isyan gibi görünse de, isyancıların gerçek amacı özerk bir yönetim elde etmektir.

Bu aslında, Sırbistan ve Karadağ vilayetlerinin örnek alınması veya bu iki vilayetin Bosna halkını devrim için kışkırtması veyahut da Avusturya'nın, kendisine komşu olan Bosna-Hersek'te gözünün bulunmasından dolayı burada fitne çıkarma çabasının bir sonucudur.

Bunun karşılığında doğal olarak Osmanlı Devleti, ayaklanmaları bastırarak ordularını göndermeliydi. Osmanlı ordusunun, isyancılar üzerinde üstünlüğü ve oradaki durumu kontrol altına almaya yaklaşması sonucunda Avusturya, ayaklanmaların tamamen bastırılacağını anladı ve Almanya ile Rusya'yı Osmanlı aleyhinde kışkırtmaya çalıştı. Daha sonra birinci bakanı Count Andrassy'yi görevlendirerek bu iki ülkenin (Almanya ve Rusya) Bab-ı Âli'ye göndermiş olduğu bir mutabakat metnini sunmaya teşvik etti.⁵⁹ Mutabakat metninin en önemli maddeleri şunlardır:

1. Ayaklanmaların çıktığı vilayetlerde vergi yükümlülüğü ortadan kaldırılacak.
2. İbadet etme konusunda tam özgürlük verilecek ve karma idari meclisler oluşturulacak.
3. Çiftçiler, ettikleri ve çalıştıkları topraklara sahip olacak.

⁵⁹R. Mantrand, a. g. e. s. 144.

Osmanlı Devleti, sırf içişlerine yabancı müdahalenin önlenmesi amacıyla bu muhtırayı kabul etti. Bunun da ötesinde Padişah, tüm sanıklar ve bu ayaklanmaya karışanlar için genel bir af yayınladı.

Ancak tüm bunlar, Bosna-Hersek halkını memnun etmedi ve ayaklanmalarını durduramadı. Ülkedeki durumu daha kötüye götüren ise, Avrupa ülkeleri ve özellikle Rusya ve Avusturya'nın kışkırtmasıyla Bulgaristan'da bir başka ayaklanmanın ortaya çıkmasıydı. Karadağ'ın da oradaki devrime destek vermesi sonucu her yerde yıkım başgösterdi, Müslümanlar ve Hıristiyanlar birbirlerine saldırmaya başladı.⁶⁰

Bunun üzerine Osmanlı Devleti, hemen isyan bölgelerine (Sırların fatihi lakaplı) Osman Paşa liderliğinde 18.000 askerden oluşan bir ordu gönderdi. Bu lider Sırları ve müttefiklerini yenebildi. Bunun sonucunda Sırp müttefiklerini kurtarmak için Avrupa ülkeleri ve Rusya, devreye geçerek iki taraf arasında ateşkese davet etti. İki ülke, ateşkes sağlanamaması halinde savaşın çok büyüüp geniş alanları kapsayacağı uyarısında bulundu. (Başka bir deyişle, Sırlar ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş durdurulmazsa, derhal müdahale etmekle tehdit ettiler.) Bu tehdit karşısında Bab-ı Âli, savaşı durdurmayı ve büyük Avrupa ülkelerinin ve Rusya'nın katılımıyla bir antlaşmanın imzalanmasını kabul ettiğini duyurmak zorunda kaldı. Doğal olarak bu konferans, bu ülkelerin Balkanlar'daki bir sorunu çözmek için düzenledikleri acil bir konferans çağrısının bir sonucuydu.⁶¹

1.2.2. Osmanlı- Rus Savaşı

Rusya'nın, çeşitli (dini, ekonomik ve coğrafi) nedenlere ve faktörlere dayanarak sıcak sulara inme, İstanbul'u işgal etme ve Hindistan yolunun kontrolünü ele geçirme arzusuna ulaşmak için Avrupa'daki bütün Slav halklarının kendi liderliği altında bütünleşmesi sloganını ortaya attı. Bu amaçla her yerde ve özellikle de Osmanlı yönetimi altındaki Balkan bölgelerinde fitne ve ayaklanma çıkarıyordu. Bu bölgelerde, Osmanlı yönetimine karşı yapılan bütün ayaklanmaların ve fitnelerin arkasında Rusya bulunuyordu.⁶²

Sırbistan ve Karadağ Prensligi, Bosna Hersek ve Bulgaristan'da ortaya çıkan tüm ayaklanmaları Rusların nasıl desteklediklerini ya da Slav ırkları ve ortadokslar

⁶⁰F. Avukat, a. g. e. s. 606.

⁶¹M. Orhan, a.g.e. s. 79.

⁶²Siham, Hindavi, *II. Abdülhamit Döneminde Şam Tarihi*, 1. Baskı, Dar Ruslan, Şam, 2009, s. 37

için tek referans olamayacaklarını daha önce aktarmıştık.⁶³ Bu arada ve özellikle de İstanbul Konferansı ile İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa, Avusturya arasında imzalanan 31 Mart 1877 Londra Protokolü kararlarının Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesinden sonra, yukarıda belirtildiği gibi, Rusya hayallerini gerçekleştirmesi için yeni bir fırsat yakalıyordu.

Çünkü Londra Protokolü'nde bu ülkeler, Osmanlı Devleti'ne daha hafif şartlar ileri sürmüşlerdi. Bu şartlar, Balkan ülkelerinde Hıristiyan halklar için bazı reformların yapılması, Karadağ'a küçük bir alan verilmesi ve Tuna boyunca Osmanlı asker sayısının azaltılması ile sınırlandırılmıştır.

Osmanlı'nın bu şartları kabul etmemesi karşısında Rusya, hiç vakit kaybetmeden 19 Nisan 1877'de Osmanlı'ya savaş ilan etti; ancak daha önce Romanya'nın tüm silahlarını Rusların emrine verdiği ve topraklarını kullanmasına izin veren 16 Nisan 1788'de Romanya (ve Eflak- Boğdan) ile gizli bir anlaşma imzalamıştı.⁶⁴

Ayrıca Rusya, 15 Nisan 1877'de Avusturya ile bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre, İstanbul Konferansı'nın krizi çözümede başarısız olması halinde Bosna Hersek'i alması karşılığında tarafsız kalacaktı. Osmanlı'yı müttefik olarak gören İngiltere bile olumsuz bir tavır takınarak diğer Avrupa ülkeleri gibi, bu savaşta, sonuçlarını bekleyerek izleyici bir tavır takınmakla yetindiler. Savaş, Rus kuvvetlerinin Romanya topraklarını kullanarak Tuna'yı geçip Osmanlı'ya doğru hareket etmesiyle başladı. Rusların, Tuna nehri üzerinden ilerlemesine tepki olarak, Bab-ı Âli, ihanetinden ve Rusların safında yer almasından dolayı cezalandırılması için Romanya üzerine savaş gemileri gönderdi. Bu durum, Romanya'yı (14 Mayıs 1877) Osmanlı'dan ayrılıp bağımsızlığını ilan etmeye ve resmi olarak Rusların yanında savaşmaya sevketti.

Rus saldırısı, Doğu ve Batı olmak üzere iki cepheden sürdürülüyordu. Batı Cephesi, Balkanlar'ı geçerek İstanbul ve Boğazlara mümkün olan en kısa sürede ulaşma görevi üstleniyordu. Doğu cephesinde ise, Rusların amacı Doğu Anadolu'yu ele

⁶³Şekib Arslan, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 1. Baskı, Şam,2001 s. 300.

⁶⁴O.J. Grant ve Harold Timberlake, 19. ve 20. Yüzyılda Avrupa, II. Bölüm, Arapların Nüfus Kayıtları, çev. Bahaa Fahmy, Ahmed Ezzat Abdel Karim Dar al-Hamami Baskısı, 6. Baskı.1950, s.20.

geçirmektir⁶⁵. Rus kuvvetleri, batı cephesinde başarılı oldular ve Bulgaristan'daki (hem Tarnuh'u hem de Nikopeli'yi) ve Balkanlar'a giden bazı önemli noktaları ve geçişleri ele geçirdiler.

Osmanlılar, buradaki kaleye sığındılar ve Osmanlı'nın ünlü komutanı ve Sırları kahreden lakabıyla bilinen «Osman Paşa» komutasında Ruslara karşı şiddetle mücadele ettiler. Bu şehrin etrafındaki kuşatma yaklaşık beş ay devam etti.⁶⁶

Ama olayların daha kötüye gitmesi sonucu Osman Paşa teslim olmak zorunda kaldı. Bundan bir ay önce de Doğu Cephesi (Anadolu cephesi)nde meslektaşısı Ahmed Muhtar Paşa, Kars'ı Ruslara bırakarak teslim etmek zorunda kalmıştı. Bunun gibi Bulgaristan'da savaşı durdurmak için Süleyman Paşa da teslim olmuştu. Rusya'nın zaferi ve Osmanlıların içine düştüğü bu durum, Sırbistan ve Karadağ'ı Osmanlı'ya karşı savaşa girmeye teşvik etti. Ruslar, İstanbul'a doğru ilerlemeye devam edip Edirne'yi işgal etti ve Osmanlı başkentinden 50 kilometre uzaklıktaki San Stefano'ya ulaştılar. Daha sonra Ruslar, İstanbul'u işgal etmekle tehdide başladılar. Bu tehditler, Avrupa ülkeleri ve özellikle İngiltere tarafından büyük endişeyle karşılandı. İstanbul'a savaş gemilerinden bir kısmını gönderen İngiltere, İstanbul'a girmeye kalkışmaları halinde Ruslara karşı savaşa girmekle tehdit etti.⁶⁷

Gerçekte daha önce yaşanan olaylar, savaşan iki taraf olan Rusya ve Osmanlı Devleti'ni 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşmasını imzalamaya mecbur etti.

Antlaşma, aşağıdaki maddeleri içermektedir: 1. Yeni topraklar eklenerek Sırbistan Prensiği'nin bağımsız olması. 2. Sınırlarının Ege Denizi'ne yayılmasıyla Bulgaristan'a özerklik verilmesi. 3. Romanya'nın bağımsızlığının tanınması. 4. Rusya'nın Kars, Batum ve Ardahan'ı ele geçirmesi. 5. Bab-ı Âli, Girit adasındaki Ermenileri, Hıristiyanları, Kürtleri ve Çerkesleri korumayı taahhüt eder. 6. Osmanlı Devleti, Rus gemilerinin önünde Boğaziçi ve Çanakkale Boğazı'nı açmayı taahhüt eder⁶⁸.

Rusya, bu Antlaşmadan aslan payıyla çıktı ve Balkanlar, Bulgaristan ve Boğazlara hakim olmaya başladı. Bu durum, Rusya'nın Avrupa ülkelerinin çıkarlarını

⁶⁵ M. Orhan, a.g.e. s. 94.

⁶⁶ Ş. Arslan, a.g.e. s. 301.

⁶⁷ F. Avukat, a. g. e. s. 625.

⁶⁸ M. Orhan, a.g.e. s. 105.

tehdit eden ve uluslararası dengeyi bozan eden bir şekilde nüfuzunu genişlettiği endişelerine sebebiyet verdi.⁶⁹

Bunun üzerine Avrupa Ülkeleri, bu antlaşmanın iptali ve Doğu Sorunu'nun ele alınması için Rusya'ya baskı yapmaya başladılar. Antlaşmanın iptali konusundaki en önemli rolü İngiltere üstlenmiştir. Dolayısıyla İngiltere, üstlendiği bu rol karşılığında Cemaziyel Ahir 1295 h.- 04/06/1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile bir antlaşma imzalayarak Kıbrıs'ı ele geçirdi. Osmanlı Devleti, idari olarak kendisine bağlı kalması şartıyla Kıbrıs'ı İngiltere'ye bırakmış oldu.

1.3. Türkler ve Araplarda Milliyetçilik Düşüncesinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasındaki Rolü

1.3.1. Türkler'de Milliyetçilik Düşüncesinin Doğuşu

Osmanlı Türkleri – hem yönetim hem de halk olarak – “Osmanlı vatanperverliği” düşüncesine kuvvetli bir biçimde bağlıydılar. Türk milliyetçiliği düşüncesinden ise son derece uzaktılar. Bu durum 19. yüzyılın sonlarına kadar, hatta 20. yüzyılın ilk on yılın bitimine dek aynı şekilde devam etmiştir.

Avrupa'da gerçekleşen Fransız İhtilali ise milliyetçilik düşüncesine karşı olan Osmanlı Devleti'ni misyonları ve tercüme faaliyetleri vasıtasıyla etkilemiş, bu düşüncenin yayılması amacıyla Osmanlı'da gizli örgütler ve – askeri ve sivil – yüksekokullarda hücreler kurulmuştur. Aynı şekilde milliyetçi düşüncenin yayılması için dışarıda Osmanlı hükümetine muhalif gazeteler çıkarılmıştır.⁷⁰ Böylece “Türk milliyetçiliği” düşüncesi düşüncelerde faaliyet göstermeye, zihinleri ele geçirmeye, kalpleri süratle kaplamaya başlamıştır. Ardından milliyetçilik önündeki tüm engelleri bir bir ortadan kaldırmış, ölüm döşeğindeki Osmanlı saltanatının yerine “Genç Türk Devleti” geçinceye dek ilerlemesini sürdürmüştür.⁷¹

Osmanlı Türklerinde milliyetçilik düşüncesi öncelikler bir dil ve edebiyat hareketi olarak başlamış, sonra ise tarihsel araştırmalarda kendisini göstermiş ve ardından yönetim ve siyaset sahalarına taşınmıştır.

⁶⁹ F. Avukat, a. g. e. s. 652.

⁷⁰ Muhammed Harb, *es-Sultân Abdulhamîd es-Sânî Âhiru's Selâtîn el-Usmâniyyîn el-Kibâr*, Daru'l Kalem, Şam, 1996, s. 110.

⁷¹ Ebu Haldun, *el-A'mâl el-Kavmiyye el-Kâmile lisâti el-Hasri, Muhâdarât fî Fikreti Neşveti'l Fikra el-Kavmiyye*, Arap Birliği Çalışmaları Merkezi, Beyrut, 1985, s. 95.

Türk milliyetçilik hareketini Türkleştirme olarak adlandırsak, Osmanlı Türklerindeki Türk milliyetçisi akımların önce dili, ardından tarihi ve son olarak da devleti Türkleştirdiğini söyleyebiliriz.

Türk milliyetçilik hareketi 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, 20. yüzyılda Avrupa ve diğer bölgelerdeki teorilerden etkilenmiştir. Bundan önce milliyetçiliğin ortaya çıkmayışının nedeni, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki halklara ve gelenek-göreneklerine ırksal farklılıklarına bakmaksızın takındığı klasik tavidir. Kapsayıcı bir Osmanlı kimliğini diğer bölgelerdeki topluluklar üzerinde belirgin hale getirmese de Osmanlı, bir devlet olması bakımından bu halklarla eski dünyanın üç kıtasına yayılmış farklı ırk, dil ve dinleri olan çeşitli insan toplulukları arasındaki ilişkileri düzenlemeye çalışmıştır.⁷² Bunun için ise eski yönetim sistemlerinden (Pers, Arap-İslam, Bizans) örnekler almış ve Mısır ile Şam'da bulunan Memlûkler'deki millet sistemini geliştirmiştir.

Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinden sonra Osmanlı sancağı altında bulunan halklara uygulanan bu sistem, hayır kuruluşları politikası çerçevesinde düzenlenmiş ve 1830'lu yıllardan itibaren tatbik edilmeye başlanmıştır. Bu, Avrupa'nın idari, askeri ve hatta toplumsal sistemleriyle paralel bir şekilde gerçekleştirilmiş, sonuç olarak ise Osmanlı Devleti'nin dört asırdır süregelen yönetim, ekonomi ve eğitim vasıtalarını ortadan kaldırmıştır. Ayrıca yeniçeriliğin yerine modern Avrupa askeri sistemlerine uygun bir ordu ikame etmek istenmiştir. Aynı şekilde ikta sistemi sona ermiş ve eğitim yaygınlaşmış, bunun sonucunda orta sınıf ortaya çıkarak mutlakiyetçi yönetime ve sömürgecilerin arzularına karşı toplumsal sınıfların önünde yer almıştır.⁷³

Nitekim devlet memurları ve Osmanlı'nın seçkin ailelerinin arasından kendilerini Yeni Osmanlılar yahut Genç Osmanlılar olarak adlandıran, modern ve laik yöntemlerle eğitim görmüş veya yurtdışına gönderilmiş eğitilmiş gençlerden bir sınıf ortaya çıkmıştır. Fakat bu kimseler kültür ve tecrübelerine uygun bürokratik makamlara gelememiş, bu ise mevcut rejime muhalif olmalarına yol açmıştır. Bu nedenle Osmanlı kamuoyunu şekillendirmek amacıyla gazeteleri kullanmış ve meşrutiyet, milliyetçilik, vatanseverlik gibi kavramları Osmanlı halkı arasında

⁷²E. Haldun, a.g.e, s. 96.

⁷³E. Haldun, a.g.e, s. 97.

yaymışlardır. Genç Osmanlılar başlangıçta Avrupa düşüncesinden ilham alan edebi çalışmalarda bulunmuşlardır.⁷⁴ Bu kişilerin önde gelenleri Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'dir. Namık Kemal bu üçlü arasında en önemli isim olup, şiir ve makaleleri – Fransız ihtilali düşüncelerinden olan – hürriyet ve vatanseverliğin İslami bir kılıf içerisinde sunulmuş haliyle dolup taşmıştır. Namık Kemal hayatı boyunca geleneksel İslami değer ve inançlara bağlı kalmış, zaman zaman Tanzimatçılara İslam geleneğinin en güzel yönlerini muhafaza etmedeki başarısızlıkları nedeniyle eleştiri yöneltmiştir. Böylece İslam geleneğini yeni sistemlerin temeline oturtmuş, bu sistemleri birebir Avrupa'dan alma yoluna gitmemiştir.⁷⁵

Namık Kemal ve arkadaşları Osmanlı kamuoyunu Avrupa modeline dönüştürmek vasıtasıyla düşüncelerini yaymaya çalışmış, sayısı giderek artan gazeteler kurmuşlardır. Bu gazeteler arasında en önemlileri haftalık Ceride-i Havadis ve Tercüman-ı Ahval gazeteleridir (ayrıca Mirat, Muhbir, Ayn-ı Vatan gazeteleri de bulunmaktadır). Aynı şekilde risaleler ve yeni kurulan tiyatrolarda sergilenen oyunlar yazmış, 1865'te Genç Osmanlılar Cemiyeti'ni kurmuşlardır.⁷⁶

Ancak bu liberaller Tanzimatçılardan daha muhafazakârdır. 1839'dan itibaren uygulanan Batı tarzındaki radikal reformların Osmanlı toplumunun ahlaki ve ideolojik temelini zayıflattığını ve herhangi bir alternatif de sunmadığını savunmaktadır. Nitekim bu kişiler söz konusu boşluğu doldurmak için İslam'a dönüşmesi çağrısı yapmış, böylece Batılı siyasi sistemlerle İslami ve Osmanlı sistem ve uygulamalarını buluşturmaya çalışan ilk Müslüman düşünürleri teşkil etmişlerdir. Aynı şekilde İslam'ın ilerlemeci yönlerini de özellikle vurgulamışlardır.⁷⁷

Türk Milliyetçiliği Düşüncesinin Öncüleri

Milliyetçilik alanında ortaya konan girişimlerin bir kısmı 19. yüzyılda kendisini net biçimde göstermiş, 20. yüzyılın başlamasıyla kanlı sonuçlar doğurmaya başlamıştır.

Bunun üzerine Sultan II. Mahmut (1775-1839), Mısır meselesinde karşılaşılan zorluklar nedeniyle devlet kurumlarını geliştirmek zorunda kalmıştır. Bu kurumların

⁷⁴Ahmed Abdurrahim Mustafa, *Usûlu't Târîh el-Usmânî*, Dâru's Şurûk, Kahire,3 Baskı 1998, 3. s. 225.

⁷⁵A. Mustafa, a.g.e., s. 226.

⁷⁶A. Mustafa, a.g.e., s. 227.

⁷⁷Ahmet Emin Yalman, *Tarihte Gördüklerim*, C. 2, İstanbul, 1971 s. 193.

başında ordu gelmiş, eğitim ve misyonlar Avrupa tarzında yapılandırılmaya çalışılmıştır. Mısır sorunu ortadan kalkmaya yaklaşmışken, yeni sultan Abdülmecid'in (1839-1861) çevresini yeni doğan orta sınıf sarmış, Bab-ı Ali'de Reşit Paşa gibi Avrupa kültürüne ve modernist yönelimlere sahip çok sayıda vezir yer almıştır. Bu kimseler devlette kapsamlı çağdaş reformların yapılması gerektiğini savunmuş, buna bağlı olarak Sultan 1839'da Gülhane Hattı Hümayunu'nu ilan etmiştir. Fakat reformları uygulamadaki isteksizliği nedeniyle Avrupa ve yerel kuvvetlerin baskısına maruz kalmış, bunun neticesinde 1856'da yeni bir ferman yayınlamaya zorlanmıştır.

Devletin durumu teokrasiyi geliştirmeye ve mutlakıyet yetkilerini genişletmeye çalışan Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde de iyileşmemiştir. Nitekim bu dönemde Tercüme Odası ve Meclis-i Maarif başta olmak üzere devletin üst düzey makamlarında bulunan Genç Osmanlılar arasında, yönetime muhalif düşünce ve siyaset akımları ortaya çıkmıştır. Bu kimseler modernlik ve meşrutiyet hususunda gösterdikleri çabalarda başarıya ulaşmışlar, nihayetinde sultanın azledilmesini ve yerine anayasayı kabul eden bir sultanın getirilmesini sağlamışlardır.

Sultan II. Abdülhamit (1876-1909), saltanatta kontrolü eline alana kadar meşrutiyetçilerin yönelimlerini kabul etti. Sonrasında ise bir seneden kısa bir sürede onlara üstün gelerek yurtdışına sürgüne gönderdi ve anayasayı askıya alarak meclisi feshetti. Saltanatının geri kalan 30 yılında da anayasayı uygulamadı ve aidiyet ve yönelimleri ne olursa olsun vatanperver, modernist ve milliyetçi akım ve unsurlarla mücadele etti. Bunun sonucunda ise bu görüşlerin sahipleri ve savunucuları mutlakıyetçi yönetime karşı tutum takınmış ve saltanata musallat olan tüm olumsuzluklardan Sultan'ı sorumlu tutmuşlardır.

Abdülhamit döneminde Türk gençlik hareketi, Osmanlı sınırları içerisinde gizli siyasi örgütler, ülke dışında ise sürgünde aleni örgütler, gazete, kitap ve yayınlar hazırlayarak Sultan'ın anayasayı (meşrutiyet) tekrar uygulamaya koymasını, İslam'ı Osmanlı Devleti'nde hâkim kılmayı, Osmanlı hanedanına devleti birleştirici unsur olarak bağlı kalınmasını talebinde bulunmuşlardır. Öte yandan bu kimseler Osmanlı'da Türk olmayan topluluklara karşı, özellikle de 1908'den sonra, şüphe ve düşmanlık dolu bir tavır takınmışlardır. I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar bu durum devam etmiş, Türk milliyetçileri diğer azınlıklara karşı düşmanca tavrını sürdürmüştür. İttihat ve Terakki yöneticilerinin devletin gerçek hakimleri olduğuna inanan Turancı (milliyetçi)

hareket, Balkanlardaki üst üste kayıpları ve tarihi düşmanları Rusya'ya karşı galip gelme amacıyla Almanya'nın zafer vaatlerine kanmış ve I. Dünya Savaşı'na girme taraftarı olmuştur. Nitekim Rusya'nın tebaası arasında Müslüman Türklerin de bulunması, Büyük Turan Devleti düşüncesinin benimsenmesi ve nerede olursa olsun Turan unsurlarının silah ve savaş yoluyla bir araya getirilerek aynı toprak kapsamında birleştirilmesi amacının kabul edilmesini kolaylaştırmıştır.

Çoğunluğu Rus göçmenlerden oluşan ve gazeteler ile fikir kulüplerinde Turan Devleti'nin Altay Dağları'nın ötesinde Kırım, Özbekistan ve Türkistan'a uzandığını savunan Turancı milliyetçiler devlete egemen hale gelmiştir. Turancıların düşüncesine göre yeni bir güç, azamet ve gençlik şafağı doğuracak ve Osmanlı Devleti'nin şu anki sınırlarını aşacak geniş çaplı bir devlet kurulmalıdır. Aynı şekilde Turancılar tüm dünyayı tek başlarına yönetmeleri gerektiğini düşündüklerinden, önlerindeki en büyük engel olarak Rus İmparatorluğu'nu görmektedirler. Rusya'yı ortadan kaldırmak için ise düşmanlarıyla birlikte hareket etmeleri ve kamuoyunun düşüncelerini etkilemek için propaganda yapmaları gerekmektedir. Ancak Turancıların savaşı yalnızca Rusya'ya yönelik değil, Arap, Kürt ve Ermenilere yönelik de gerçekleştirilmiştir.⁷⁸

Arap, Kürt ve Ermenilere yönelik düşmanlık meselesi abartılı bir şekilde ele alınmış, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Batılı devletlerin gözetiminde Osmanlı Devleti'ndeki farklı azınlıklara karşı yapılan propagandalar büyütülmüştür.

Bahsi geçen savaş Turancılık hayalinin ve dahası Osmanlı Devleti'nin bizzat kendisinin sona ermesiyle sonuçlanmış, sonrasında ise Osmanlı'nın 600 yıldan bu yana en önemli bölgeleri olan İstanbul ve Anadolu'nun kurtarılması dönemine girilmiştir. Nitekim I. Dünya Savaşı'nın galibi İtilaf Devletleri buraları askeri olarak işgal etmiş ve sonrasında yeni bir milliyetçi dönem kendisini göstermiştir. Netice olarak ise Osmanlı Devleti'nin son dönemine hakim olan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Turancılık davaları bir kenara bırakılarak, Türk vatanperverliği öne çıkan karakteristiğe dönüşmüştür.

1.3.2. Araplar'da Milliyetçilik Düşüncesinin Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti'ndeki milliyetçi akımların doğuşu ve gelişimini müteakiben oluşan siyasi örgütler, milliyetçi akımların siyasi program ve projelerini ifade etme ve

⁷⁸ Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, New Jersey, 1962, s. 253.

uygulama araçları olmaları bakımından Osmanlı siyaset sahnesinde yeni bir unsurdular. Ancak bu akımlar yalnızca bir ifade aracı olmayıp, hizipçi ve mezhepçi sosyal örgütlerle hayır ve ilim cemiyetleri vasıtasıyla irtibatla bulunmaktaydılar. Burada “Cemiyet” kavramının Osmanlı toplumu açısından milliyetçi akımlardan önce bilinmeyen bir kavram olmadığını vurgulamamız gerekmektedir. Yeni olan siyasi cemiyetler yahut kendisini ilim ya da hayır cemiyeti olarak tanıtan fakat aslında milliyetçi arka plan ile siyasi faaliyetler yürüten cemiyetlerdir. Özellikle de kendisini, isteklerini ve projelerini uzun yıllar boyunca edebiyat ve ilim cemiyetleriyle ifade eden, sonrasında ise milliyetçi kimliğinden ileri gelen siyasi kimliğini ortaya çıkaran Arap milliyetçi cemiyetleri bu anlamda örnek gösterilebilir.

Bu durum kendisini belki de en çok, I. Dünya Savaşı’ndan önceki 60 yıl boyunca Arap milliyetçilerinin yapmış olduğu edebi, siyasi ve düşünsel yayınlarda göstermektedir.

Bu akımın liderleri, farklı yapılarına rağmen, Osmanlı kimliğinin sürdürülmesi ve İslam halife devletinin devam etmesi konusunda hassas olagelmışlerdir.⁷⁹

İstisnalar bir kenara bırakılacak olursa Arap milliyetçileri Osmanlı Devleti’nin bölünmesini veya Asya Arap bölgesinde yeni bir Arap devletinin kurulmasını savunmamıştır. Arap milliyetçilerinin söylemleri Osmanlı Devleti’nin ayakta kalmasını ve Arap vilayetlerini Avrupalıların arzularından koruyarak Arap tebaasına ekonomik ve kültürel haklarını vermesini, ilerleyen aşamalarda ise Adem-i Merkeziyetçilik çerçevesinde siyasi haklarını kazanmasına müsaade etmesini istemiştir.

Arap Milliyetçiliği Düşüncesinin Öncüleri

Arap milliyetçiliği düşüncesi, Osmanlı Devleti’nin son yüzyılının yarısı boyunca Arap milletinin sömürgeci işgaller karşısındaki mücadelesine karşılık olarak kendisini bulmuştur. Bu işgaller üç kıtaya yayılmış bulunan vilayetlerini korumada

⁷⁹Abdurrahin el-Kevâkibî, *Tabâiu’l İstibâd ve Masâri’u’l İstibâd, el-Kevâkibi’nin Tüm Eserleri, Hazırlayan: Muhammed Cemal Tahhan, Arap Birliği Çalışmaları Merkezi, Beyrut, 1995, s. 337-338.*

zaafa uğrayan Osmanlı Devleti'nin zayıflığı sonucu yahut bununla eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Nitekim Osmanlı, yabancılara verilen kapitülasyonlar nedeniyle zayıf düşmüş, ekonomisi iflas etmiş, başkentini ve Anadolu da dahil olmak üzere civar bölgelerini korumaktan aciz kalmıştır. Bu bağlamda Arap, Kürt ve diğer tebaaları arasında milliyetçi ve ulusalcı akımların da ortaya çıkışı önem arz etmiştir. Arap milliyetçi düşüncesinin en önemli öncüleri Abdurrahman el-Kevakibi, Şeyh Ali Yusuf, Abdülhamit ez-Zehravi ve Reşid Rıza'dır. Bu çerçevede görünüşte Arapların hakkını savunmayı, arka planda ise hilafeti devirmeyi ve hilafetten ayrılmayı hedefleyen birçok cemiyet kurulmuştur. Arap milliyetçileri yalnızca Arapları Bağdat'ı (Abbasi Devleti) yerle bir eden Hülagü ve Cengiz Han ile Timur'un torunları olarak niteledikleri İttihatçı yönetime karşı devrim yapmaya teşvik etmekle kalmamış, aynı zamanda bazı Osmanlı valilerinin hatalarını kullanmışlardır. Tam bu dönemde Aziz Ali el-Mısri'nin Kahire'de İngiliz sömürge yetkilileriyle Şam ve Irak'ta kurulacak bir Arap devleti projesi için müzakereler yaptığını görmekteyiz. Buna göre İngiltere para ve silah desteğinde bulunacak ve Arap devleti için dış politika girişimlerinde bulunacaktır. Karşılığında ise sözde Arap devleti Hindistan ve Arap Yarımadası'nda İngiltere'nin çıkarlarını koruyacak ve ticari alışverişlerde İngiltere'ye öncelik verecektir. Tüm Arap kesimlerini ve yöneticilerini Osmanlı Devleti'ne karşı kendi lehine olmak üzere yönlendirmeye çalışan İngiliz yetkililer, Aziz Ali el-Mısri'ye Türklere muhalif olan Araplara desteğini ilan etme niyetinde olmadıklarını ve Kahire'de siyasi faaliyette bulunmamaya dikkat etmesi gerektiğini hatırlatmışlardır. Bu esnada Irak ve Suriye'deki el-Ahd Cemiyeti şubeleri de el-Fetât örgütü, Şerif Hüseyin bin Ali ve oğlu Faysal ile Arap devrimini gerçekleştirmek için hazırlıklara başlamak amacıyla koordinasyon içerisinde bulunmaktadır. Öte yandan Aziz Ali el-Mısri bu hareketin, özellikle de el-Ahd liderlerinden Yasin el-Haşimi'nin Ocak 1915'te Şam'da kendilerine katılmasından sonra, Şerif Hüseyin'in liderliğinde olmasına karşı çıkmıştır. El-Ahd Cemiyeti subayları ve özellikle Iraklı subaylar, Emir Faysal'la işbirliği yapmışlar ve Arap Devrimi olarak adlandırılan harekette ordusunun genelkurmayını teşkil etmişlerdir. Aziz Ali el-Mısri Şerif Hüseyin'in ordu komutanlığını devralmak için İngiltere'nin baskısıyla Mekke'ye gittiğinde, başta Cafer el-Askeri ve Nuri el-Said olmak üzere el-Ahd'deki Iraklı subaylarla yaşadığı çatışma sebebiyle görevini yerine getirememiş, bu nedenle 3 ay sonra şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu esnada ise Iraklı el-Ahd topluluğu I. Dünya Savaşı'nın sonuna

kadar Şam'daki Arap hükümeti kapsamında Faysal'ın ordusunda hizmet vermiş, sonrasında ise 1921'de Faysal'ın Irak Kralı olmasıyla birlikte burada görev yapmışlardır.

1.3.3. Avrupa'nın Arap-Türk Çatışmasını Kızıştırmadaki Rolü

Avrupa sömürgeciliği birçok Arap vilayetinin Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkarak öyle ya da böyle Avrupa'nın yönetimi altına girmesinin önemli sebeplerinden biri olmuştur. Avrupa sömürgeciliği 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yıllarında birçok Arap vilayetinin Osmanlı'dan kopması yahut en azından Osmanlı Devleti'nin buralardaki fiili hâkimiyetini kaybederek, şekilde kalan bir yönetime sahip olması hususunda başarılı olmuştur. Nitekim İngiltere, Fransa ve İtalya, çok sayıda vilayeti ele geçirmiş ve buraları Osmanlı Devleti'nden koparmıştır. Öte yandan Avrupa'nın sömürgecilik ve emperyalizm vasıtasıyla müdahaleleri 18. yüzyılın sonlarında başlamış bulunmaktadır⁸⁰. Bu devletler Osmanlı Devleti'ni derinden sarsmalarının ardından, Arap Körfezi sahilleri, Cezayir ve Tunus'u işgale girişmişlerdir. Sultan II. Abdülhamit'in kapsayıcı bir İslami düşünce inşa etme yoluyla fitneyi ortadan kaldırmayı amaçlayan reform girişimleri ise başarıya ulaşamamıştır.

⁸⁰Edward Said, *el-İstîşrak: el-Ma'rife ve's Sulta ve'l İnşâ*, Arap Çalışmaları Kurumu, Çev: Kemal Edip, Beyrut, 1. Baskı, 1995, s. 80.

2. İKİNCİ BÖLÜM:

ON DOKUZUNCU YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA

TRABLUSGARB'IN GENEL DURUMU

İspanyol ve Portekizliler 1492 M/ 898 H yılında Müslümanları İspanyadan çıkarmayı başardılar. Ardından öldürmek ve ülkeleri işgal etmek amacıyla Arap kıyı ülkelerini hedef aldılar. Atlantik okyanusu ve ak deniz kıyılarında bulunan bazı bölgeleri de ele geçirdiler. Bunu duyan Avrupa, Müslüman ülkelere saldırı düzenleyerek onları kendi işgali altına alma çabasına girişti. Öte yandan, Philip Doria komutasında Trablus'a dostane bir ziyarette bulunan İtalyanlar gerçek yüzlerini göstererek ziyaret esnasında şehre sinsice saldırarak işgal ettiler. Aynı zamanda aziz (Yuhanna •) süvarileri 1509 M/ 916 H yılında Barka kentini ele geçirmiş ancak aynı yıl Memlûklular şehre geri dönmüşlerdir⁸¹.

İspanyollar, beş bin Müslümanı katledip, altı binini de esir alarak, Pedro Navarro komutasında Trablus'u ele geçirmişlerdir, geride kalan halk ise kaçmıştır. Trablus, İspanyol kuvvetlerinin eline geçince, bunu bir fırsat sayan İspanya kralı beşinci Charlie, Osmanlı Devletine karşı yapacakları deniz harekâtlarına yardım etmeleri karşılığında şehri Aziz Yuhanna süvarilerine vermeyi kabul eder. Halkın İspanyollardan kurtulmak için Osmanlıdan yardım istemesiyle, 1551 M/ 958 H yılında Aziz Yuhanna süvarileri şehirden ayrılır ve 1551'den 1911'e kadar, üç buçuk asır⁸² sürecek olan Osmanlı hâkimiyeti⁸³ başlar. Ancak İtalyan'ın Trablusgarb'ı ele geçirmesiyle birlikte, Osmanlı, 18 Ekim 1912'de⁸⁴ imzalanan Uşi antlaşması ile hüküm sürdüğü kuzey Afrika'daki son vilayetinden vazgeçmiş olur.

Trablusgarb'taki Osmanlı hükümdarlığı üç evreden geçmiştir:

Birinci evre, Osmanlı hükümdarlığı birinci dönemi, 1551 – 1711 M yılları arasında uzanmaktadır, ikinci evre ise Karamanlı • ailesinin hüküm sürdüğü dönem

• Aziz Yuhanna süvarileri

⁸¹Mahmud Şakir, *İslam Tarihi, Orta Çağ, Mağrip*, İslam Kütüphanesi, Beyrut, 1996, s. 11.

⁸²M.Şakir, a.g.e., s. 12.

⁸³Şevki El cemel, *El-magrîbu'l-Arabî el-kebîr fi'l-asri'l-hadîs*, Mısır Angelo Kitapevi, Kahire, 1977, s. 377.

⁸⁴Ş. Cemel, a.g.e., s. 377.

• Karamanlı Ailesi: Osmanlı asıllı olan ailenin gerçek vatani, Anadolu topraklarında bulunan karmandır. Adı (Mustafa) olan büyük dedeleri, küçük bir denizci iken Trablus'a gelir ve Manşiya mahallesinde bazı

1711 – 1835 M yılları arasını kapsamaktadır, üçüncü evre ise Karamanlı ailesinin düşmesi ve İtalya'nın istilası ile 1911 – 1912 M yılları arasında uzanmaktadır⁸⁵.

Ordu komutanı olan Ahmet Karamanlı Bey, idareyi ele geçirmeyi başararak Bab-ı Aliden onu Trablusgarp'a ⁸⁶ vali olarak göndermesini istemiştir. Böylelikle Osmanlı devleti resmi egemenliği eline almıştır⁸⁷. Karamanlı ailesinin idaresi 1711 – 1835 yılları arasında sürmüştür. Eski yönetimin üstüne gelen Karamanlı idaresi, genel duruma müdahalede etkili olamamış ve tüm sektörlerde kargaşa ve yönetim problemleri sürmüştür⁸⁸. Osmanlı Devletinin ilerlemesinde büyük etkisi bulunacak hayatın her yönünde önemli değişimler yapan⁸⁹ sultan II. Abdülhamid (1839 – 1808 M) gibi bazı yönetici ve valilerin yapmış oldukları bazı reform girişimleri, dönemin şahit olduğu Avrupa'nın Osmanlı devlet işlerine ve vilayetlerine müdahalelerinden ötürü gerçekleşememiştir⁹⁰. Bu müdahalelerin ardında yatan sebep, sermayeye göz diken Avrupa'nın emelleri ve Osmanlı Devleti içerisindeki sermaye değişimlerine ek olarak, Osmanlı vilayetlerini ele geçirmek için Avrupalıların sıkı bir çekişme halinde olmalarıdır⁹¹.

2.1. Siyasi Durum

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, gerileme, siyasi güçsüzlük, idari kopukluk ve Avrupa'nın Arap vilayetlerine sızma olguları ortaya çıkmıştır⁹², Ardından Afrika kıtasına Avrupa emperyalizm saldırı dalgası vurmuştur. XIX. yy'ın sonlarına

tarlaları satın alır. Böylelikle, oğulları ve torunları topluma karışarak akrabalık ilişkileri kurar. Ahmet'in babası, ailenin kurucusu olan Yusuf, sahil ve Manşiya süvarileri başağa konumuna kadar yükselir. Bu ailenin hâkimiyeti 124 yıl sürmüştür.

BkÖmer Bin İsmail, *İhhiyāru Hükmi'l-Usrā El-Karamanlıyye*, El-Furcani Kitapevi, Beyrut, 1966, s.17; Rodolfo Mikaki, *Trablus el-garb tahte hükmi'l-usra el-Karamanlıyye*, trc. Taha Fevzi, Arapça Yüksek Eğitim Kurulu, Kahire, 1961, s. 2.

⁸⁵ Ahmet dücani, *Libya kubeyle'l-İtalī ev Trablus el-garp fi evhiri el-ahdi'l-Osmānī*, Kahire: 1971, s 27.

⁸⁶ Mustafa Baio, *Melamihu tarīhi Lībya fi'l-karni't-tasi'i aşar*, Tarihte Libya konferansı, Trablus, 1968, s. 86.

⁸⁷ Mahmud El-şaniti, *Kağiyyetu Lībyā*, Mısır Nahda Kitapevi, Kahire, 1951, s. 19.

⁸⁸ Nikola Ziyade, *Lībyā fi'l-usūri'l-hadīe*, Beyrut, 1966, s. 43.

⁸⁹ Muhammed Elbahravi, *harakatu'l-işlahi'l-Osmānī fi 'ahdi's-sultan Mahmud el-tanī* 1839-1808, Muhtar Matbaacılık, Darusselam 1978, s. 99.

⁹⁰ Büseyne Eltekriti, *Libyada Milli Hareket'in Geilişimi 1943 – 1911*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Milli ve Komünist Araştırmaları Enstitüsüne sunulmuştur, Müstansariye Üniversitesi, Bağdat, 1981, s. 23.

⁹¹ Ali Abdullatif Hamide, *El-müctema' ve'l-devle ve'l-isti'mār fi Lībyā*, 1830-1923 yılları arasında yapılan tasfiye ve sömürge karşıtı politika ve hareketlerin sosyal, ekonomik ve kültürel usulleriyle ilgili bir araştırma, Arap Birliği Araştırmaları Merkezi, Beyrut, 1995, s. 51.

⁹² A.Hamide, a.g.e. s. 52.

gelindiğinde, yönetim durumu, yani Osmanlının Trablus Garbı yönettiği süreç (1835 – 1911), gittikçe gerilemiş ve kıyı hâkimiyeti kaybedilmiştir⁹³.

Osmanlı Devletinin XIX. yy'ın sonlarında iyice güçsüzleşip, zayıf düşmesi, Arap toplumunun bölünmesine, ayrı düşmesine ve yönetimde yolsuzlukların türemesine neden olmuştur. Benzer şekilde, üst düzey yönetici ve yetkililerin arasında da sadakatsizlik baş göstermiştir⁹⁴. Ancak onlar, Arapların bir zamanlar Osmanlı oğullarının yönetimine razı olduklarında, kabul ettikleri gerekçeleri unuttular. Bu gerekçeler ise, Arapların durağan bir dönem geçiriyor olması ve parçalanmaları, İslami düşünce üzere olmalarından dolayı Osmanlı İslami hilafetini kabul etmeleri ve o dönem tehdidi altında buldukları zorluklara rağmen İslam'a özen göstermeleridir. Osmanlı kontrolünde bulunan tüm Arap vilayetlerinin arasında gelen, Trablusgarp vilayeti, Osmanlının 1835'de kontrolü yeniden sağladığı vilayettir.

Yusuf Paşa (1823 – 1796), hükümdarlığının ilk döneminde ele aldığı ilk iş, Trablusgarp vilayetinin güvenlik ve düzenini sağlamak olmuştur. Suçlular ve cezalılarla ilgili katı yasalar koymuştur. Fizan ve Bingazi'de yaptığı gibi bölgelere valiler atayarak, donanmaya ve onu güçlendirmeye aynı zamanda Trablusgarp'ı koruma altına almaya büyük önem göstermiştir⁹⁵. Açtığı savaşların artan sayısı sonucunda, düşmanlarının sayısı da artmıştır,

Avrupa ülkelerinin, Trablusgarp vilayetinde bulunan donanmayı, ortadan kaldırma düşüncesi doğmuştur ve Yusuf paşa döneminin sonlarında ülkenin durumu kötüye gitmiştir⁹⁶. O döneme, Osmanlı Devleti varlıklarını bölüşmek için Avrupa ülkeleri arasında artan çekişme ve rekabet de damga vurmuştur⁹⁷.

Ülkenin başına gelen zayıflama ve gerilemenin ardında yatan bazı nedenler şunlardır:

1. Avrupa ülkelerinin yükümlülüklerini yerine getirmemesi, hatta üzerine düşen yıllık kararları ödemeyi durdurması nedeniyle deniz ürünleri gelirinin ortadan kalkması.

⁹³Raşid Elberavi, *Libya ve'l muāmera el-britaniyye*, Mısır Nahda Kitapevi, Kahire, 1953, S. 18 ; M.Şaniti, a.g.e. s. 20.

⁹⁴Muhammed Recep el-Zaidi, *el-ğuzu el-İtalî muqaddimetihî ve gāyātihî*, Libya Kitapevi, Bingazi, 1974, s.17; Naci Alluş, "tetavvurat'l-hareketi'l vataniyye munzû bedî'n-nahda", Arapça Araştırma Dergisi, Beyrut, 1965, S:1s. 57; Muhammed Muhammed el-Tavir, *el-harekatî't-tahririyyetî didde ba'di el-vulat el-Osmaniyyine fi Libya 1551-1911"*, tarihi Magrip modern ve çağdaş çağ dergisi, Tunus, 1989, S: 53-34, s. 109-110.

⁹⁵M. Baio, a.g.e, s. 87.

⁹⁶M. Elbahravi, a.g.e., s. 189.

⁹⁷M. Elzaidi, a.g.e., S. 18.

2. Viyana kongresinin 1812’de yayınladığı genel karar doğrultusunda, Akdeniz’deki donanma tehlikesinin ortadan kaldırılması ve köle ticaretinin yasaklanarak karşı durulması kararı alınmıştır. Alınan bu iki kararın, Trablusgarp vilayeti maliyesine olumsuz bir etkisi olmuştur. Çünkü köle ticareti, Trablusgarp kabile ticaretinin temel ögesidir.
3. 1830 yılında Fransa’nın Cezayir’i işgali, bilhassa Trablusgarp vilayetinin Akdeniz’deki donanmasını ortadan kaldırmaya yetecek kadar güçlü bir darbe konumundaydı. Öyle ki, bu işgal, Fransa’nın kıtaya sızmasıyla, Afrika ticaretiyle rekabet etmesine yol açmıştır⁹⁸. İşgalin yanı sıra, Avrupa donanmalarıyla birçok savaş gerçekleşmiştir. Aynı dönem, Amerikan gemileriyle de bir savaş olmuştur (1800 – 1803)⁹⁹. Osmanlı devletinin Trablusgarp’ı yeniden ele geçirmesinin ardında yatan nedenlerden birisi de yükselmekte olan Ali Paşa tehdididir¹⁰⁰.
4. Batı emperyalist nüfuzun Afrika’ya olan müdahalelerinden ötürü, Batı Sudan ticareti, Avrupa çarşısına giden yolunu, aralarında Trablusgarp’ın da bulunduğu eski kuzey Afrika kıyıları yerine Atlantik kıyı limanları olarak değiştirilmiştir¹⁰¹.
5. Yusuf Paşanın sarf ettiği çabaların zayıflığı ve Fizan ve Gadames halkının vergilerini ödememesi ile daha derin bir müdahale gerektiren içişlerinde gelişen olayların başında bozgunculuğun büyümesi gelmiştir. Giryan’da paşaya karşı ayaklanmalar olmuş, bir diğer ayaklanma batı dağları bölgesinde Nalut’ta çıkmıştır, Üçüncüsü Terhuna’da ve dördüncüsü ise Sirt’te meydana gelmiştir. Paşa, güçlükle bunun üstesinden gelse de, Avrupa ülkeleri sayısınca artan dış problemleri yenmekle tamamen meşgul olduğu dönemde, şüphesiz bu problemler vilayetin oluşumuna karşı tehdit oluşturmuştur¹⁰².
6. Üstte bahsi geçen olaylardan ötürü vilayetin geliri azalmış ve kaynakları zayıflamıştır. Öyle ki, Vali Yusuf Paşa vergileri tahsil edemez hale gelmiştir.

⁹⁸M.Elzaidi, a.g.e., s. 19.

⁹⁹Ali Sultan, *Tarihu’ d-devleti’ l Osmaniyye*, Uluslararası Bilimsel Trablus Kitapevi, Trablus, tarihsiz, S 276.

¹⁰⁰Ercüment Kuran, *1847-1827 Yılları Arasında Fransa’nın Cezayir İhtilaline Karşı Siyaseti*, çev. Abdulcelil el-Temimi, Tunus, 1974, S. 28.

¹⁰¹E. Kuran, a.g.e., S. 29.

¹⁰²E. Kuran, a.g.e., s. 30.

Bunun üzerine Trablusgarp'taki Avrupalı topluluklardan borç almak zorunda kalmıştır. Bu desteği almasına Fransız ve İngilizler teşvik etmiştir. Böylelikle hükümdarlığı tamamen yok edilmiştir. Çünkü borçları ödemede zorlanınca, Fransız ve İngiliz donanmaları Trablusgarp'ı vurmakla tehdit etmişler ve insanlar ona karşı ayaklanınca 1832'de hükmü oğlu II. Ali Paşaya devretmiştir. Ancak bu durum vilayet halkını tatmin etmemiş ve sultandan onları Karamanlı ailesinin hükmünden tamamen kurtarmasını istemişlerdir. Sultan taleplerini onaylayarak 1835'te Vali Ali Paşayı görevden alarak yerine Necip Paşayı[•] tayin etmiştir. Böylece Trablusgarp yeniden, Karamanlı ailesi hâkimiyetinden önce olduğu gibi, direkt olarak İstanbul hâkimiyeti altına alınmıştır¹⁰³.

7. İç karışıklıkların çoğalması, Yusuf Paşanın zorluklarını azaltmak için koyduğu düzenin gevşemesine ve sarsılmasına kolaylık sağlamıştır. Ülkeyi oğulları ve akrabaları arasında taksim etmiştir. Ancak kargaşa ve karışıklığın devam etmesi, hükümetin heybetini azaltmıştır. Bunlara örnek olarak, Tuareg ve Tibu kabileleri arasında yaşanan sorunlardır. Bu fitneyle ilgili olarak Vali Muhammed İzzet Paşa 30 Ocak 1848'de Fizan Mutasarrıfına bir mektup göndermiştir¹⁰⁴. Bu durum Ahmet İzzet Paşa döneminde de yaşanmıştır (1857 – 1860) (1879 – 1880)¹⁰⁵, öyle ki itaat altına girmeleri çağrısında bulunarak 1851'de Borku ahalişi mutasarrıfına bir mektup göndermiştir¹⁰⁶.

Trablusgarp vilayeti, Osmanlı devletinin reform ve yenilik deneyimi yaşadığı bir süreç ve Sultan II. Mahmut'un hüküm sürdüğü (1807 – 1839) dönemde, 1835'te yeniden Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. 1882 yılına dek Vilayet kürsüsünden, 47 yıl boyunca 24 Vali geçmiştir. Gelen valilerin arasından, güçlü, otoriter ve reform çabalarında bulunanın yanı sıra, zayıf, aciz ve vilayetin işlerini dahi zapt etmeye gücü yetmeyen kişiler geçmiştir. Önceki iki dönemde olduğu gibi bu dönemde de halk

[•] Bu kişi, sultan II. Mahmut'un 1807-1839'da büyük bir donanmayla, Trablusgarp'ı ele geçirmesi için gönderdiği yeni Osmanlı valisidir. 1835'te Trablus'a varmıştır. Zamanın hükümdarı II. Ali Paşayı İstanbul'a gitmesi için gemiye davet etmiştir. Sonra, Necip Paşa, Trablusgarp yönetimini üstlendiğini ve Karamanlı ailesi hükmünün sona erdiğini gösteren fermanı okur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Antonio Kakya, *ikinci Osmanlı dönemi Libya*, çev. Yusuf Hasan el-Aseli, Arap kitap ihya kitapevi, Trablus, tarihsiz, s. 38; A. Sultan, a.g.e., s. 277.

¹⁰³Osmanlı belgeleri, a.g.e., belge no :6, s.39.

¹⁰⁴Osmanlı belgeleri, birinci grup, çev. Muhammed el-Esti, Tarihi araştırmalar için Libyalılar cihat merkezi, Libya, 1990, belge no :5, s. 36.

¹⁰⁵A. Sultan, a.g.e., s. 228.

¹⁰⁶Osmanlı belgeleri, a.g.e., belge no :6, s.39.

ayaklanmaları sürmüştür¹⁰⁷. Benzer şekilde, Karamanlı döneminde başlayan, vilayetin işlerine Avrupa müdahalesi, bu dönem de daha güçlü ve belirgin bir şekilde devam etmiştir. Bu süreç içerisinde, reform ve yenilik hareketi meyvesi olan bazı icraatlar öne çıkmıştır. 1841’de Senûsî hareketinin kuruluşuyla, Osmanlı Devleti Barka bölgesine büyük bir önem göstermiştir. Merkezi siyasete ayak uydurmak için Barka’yı 1863’te İstanbul’a bağlamıştır¹⁰⁸.

Hâkim Karamanlı ailesinin son hükümdarlarından olan II. Ali Paşa’nın görevden alınması ve Trablusgarp vilayetinin vekâlet ve yönetiminin Babıalı’ye geri dönmesi hususunda tarihçilere ait başka görüşler de bulunmaktadır. Bir diğer görüş sahibi olan İngiltere başkonsolosu Col. Warrington’a göre, yaptığı bir açıklamada, II. Ali Paşanın tahta çıkmasına karşı olduğunu belirtmiştir¹⁰⁹. Bu da Avrupa güçlerinin Osmanlı devlet işleri ve vilayetlerine müdahalede bulunduğunu göstermektedir.

¹⁰⁷A. Dücani, a.g.e., s. 29.

¹⁰⁸A. Dücani, a.g.e., s. 30.

¹⁰⁹A. Kakya, a.g.e., s. 37 ; ayrıntılı bilgi için bkz. Nebil Alexander ve venedolina, *Osmanlı Devleti ve 19. Yy. Otuzlar ve kırklarındaki uluslararası ilişkileri*, çev. Enver Muhammed İbrahim, Kültür Yüksek Kurulu, Kahire, 1999, s. 143.

2.2. İdari Durum

Libya, Trablus, Mısırata ve Bingazi olmak üzere üç bölgeye ayrılıyordu¹¹⁰. Bölgeler ise sancakla¹¹¹ ve kazalara¹¹² ayrılıyordu. Kazalara, görevli olarak bir komutan tayin edilir ve yargı dışında tüm işlerden sorumlu olurdu¹¹³. Yargı, özel bir sistem ile yürütülüyordu¹¹⁴. Hâkim, İslam şeriatı üzere yargıda bulunuyordu¹¹⁵. Osmanlı, Libya'yı yeniden ele geçirdiğinde, ülkeyi saran ayaklanmaları dindirmekle meşgul olduğu için M 1843'e kadar eski idari düzen üzere kaldı ve ardından yenisini tasarladı¹¹⁶. Yeni düzene göre Libya, askeri konular, posta, gümrük ve adliye dışında¹¹⁷, direkt olarak İstanbul'daki merkezi hükümet tarafından yönetilen, Trablusgarp vilayeti ve Bingazi mutasarrıflığı olmak üzere iki kısma ayrıldı. Vilayet koltuğuna oturan ve sayısı 33'u bulan valiler arasında, hiçbir işte bulunamayanlar olmuştur, bazıları ise çıkan eylem ve halk hareketlenmelerine karşı direnecek güce sahip değillerdi. Öte yandan Osmanlı Devleti, vilayete ciddi bir ilgi göstermiyordu. Bu durum bazen askeri garnizonların ayaklanmasına neden oluyordu. Tıpkı M 1885'de yönetimin asker maaşlarını ödeyememesi üzerine Trablusgarp'taki Osmanlı askeri bir grubun ayaklanması¹¹⁸ olayı gibi.

İkinci Osmanlı döneminin başlarında, M 1856'da Hatt-ı Hümayun'un çıkmasıyla birlikte idari sistemlerde gelişme yaşanmıştır. Yeni çıkan kanunlar, Avrupa ülkelerinde yürütülen disiplin doğrultusunda, ülkeyi yenileme hükümlerini uygulamayı hedeflemekteydi. M 1864'de yayınlanan vilayetler kanunu konulmuştur. Bu kanun doğrultusunda eski derebeyliklere bir sınır koyularak vali, mutasarrıf ve kaymakamların yetkileri belirlenmiştir. Benzer şekilde, tımar sistemi kaldırılmıştır.

¹¹⁰A. Kaky, a.g.e., s. 88.

¹¹¹A. Kaky, a.g.e., s. 89.

¹¹²Francisco Cordo, *ikinci Osmanlı Dönemi Libya*, çev. Halife Muhammed, el-Furcani yayınevi, Libya, tarihsiz, s. 30.

¹¹³Muhammed Şukri, *Miladu devleti Libya el-hadise ve ve'taiķu tahririha ve istiķlalihā*, İtimat Matbaacılık, cilt, 1, Kahire, 1957, s. 83.

¹¹⁴M.Şukri, a.g.e., s. 84.

¹¹⁵M.Şukri, a.g.e., s. 85.

¹¹⁶A.Kakya, a.g.e., s. 89.

¹¹⁷A. Kaky, a.g.e. s.88.

¹¹⁸ Nikola Ziyade, *Muhağarat fi Libya min'l-isti'mar el-İtali İle'l-İstiklal*, Kemaliyye Matbaacılık, Kahire, 1958, s. 52-53.

Bunn neticesinde, memurlar maaşlarını devletin hazinesinden almaya başlamıştır¹¹⁹. Valinin hükümeti, idari durumu iyileştirmek adına, kabile reisi ve ileri gelen kişileri bireysel olarak topraklarını tapuya kaydetmeye teşvik ederek, Osmanlının M 1858’de çıkan toprak sistemini uygulamaya çalışmıştır. Ancak çoğu kişi devlet vergisinden kaçınarak kayıt yaptırmamıştır. Kabile ticaretinin kötüye gitmesi ve toprakları Avrupalı şirketlere satma fırsatının doğması birçok ileri gelen kişi ve reisleri toprakları bireysel olarak kaydetmenin faydalı olacağı konusunda ikna etmiştir. Böylelikle, yeni Osmanlı siyaseti az da olsa başarı elde etme yolunda ilerlemiştir¹²⁰.

Trablusgarp vilayetinin idari taksimine gelindiğinde, dört sancağa ayrılmaktaydı. Her sancakta valiye tabi mutasarrıf bulunurdu. Sancaklar da kaza olarak bilinen bölgeler ayrılarak her kazadan sorumlu kaymakam olurdu. Her kaymakamlık, başında bir müdür bulunan birkaç nahiyeden oluşurdu.

Validen sonra rütbe ve idari tertip bakımından mutasarrıf gelir ve kendi mutasarrıflığında mali, halk ve güvenlik işlerini yürütmeye mesuldür. Kaymakamın da mutasarrıf gibi yetkileri vardır ve özel olarak vergi toplamayla yükümlüdür. Müdür, kendine tabi nahiyesinde güvenlik ve vergi toplama işleriyle ilgilenir. Nahiyenin idari yapısı, bir kâtip belli başlı jandarma ve bazen koşullar gerektirdiğinde ek askeri güçten oluşur. Tarihçi Corro’nun dediği üzere¹²¹, müdürün, şeyhlerin yürüttüğü kabileler üzerinde bir yetkisi olmamıştır. Her kabilenin, resmi kayıtlarda adı geçmeyen bir şeyhi veya bir lideri vardı, ancak bu kişi namı bilindik ve yönetim karşısında aşiret fertlerinin davranışlarından ötürü sorumlu tutuluyordu. Fahri adaylardan oluşan yerel yönetim meclisleri, bazı hususlarda, mutasarrıf ve kaymakamlara yardımda bulunur. İstanbul’da bulunan merkezi hükümet, mutasarrıf ve kaymakam atamasında bulunur, müdür atamalarıysa, İstanbul onayının ardından, vali tarafından yapılırdı¹²².

1. Trablusgarp Vilayeti: Dört vilayetten oluşmaktadır, bunların arasında merkez sayılan Trablus Vilayeti de bulunmaktadır. Her vilayet, idari durumuna göre sayısı belirlenen, kaza ve nahiyelerden oluşmaktadır. Vilayetleri şunlardır¹²³:

- a. Trablusgarp Vilayeti

- b. El-Hums Vilayeti

¹¹⁹A. Dücani, a.g.e., s. 194-195.

¹²⁰A. Dücani, a.g.e., s. 92.

¹²¹N. Ziyade, a.g.e., s. 54 ; ayrıntılı bilgi için bkz. A. Dücani, a.g.e., s. 199-200.

¹²²N. Ziyade, a.g.e., s. 55.

¹²³M. Şükrü Milat, Libya Devleti, a.g.e., s.79.

c. Batı Dağı Vilayeti

d. Fizan Vilayeti

2. Bingazi Mutasarrıflığı: Bu mutasarrıflık, direkt İstanbul'a bağlı olarak M 1879'da kurulmuştur. Bu tarihten önce Trablusgarp vilayetine bağlı bölgelerden biriydi. Karamanlı ailesi döneminde adı Barka idi. İşleri yürütme görevini Trablus'taki lider aile yürütmekteydi¹²⁴. Ortaya çıkan aşırı ayaklanmalardan ötürü idari durum etkilenmiştir. Zira Bingazi, sancaktan mutasarrıflığa ondan da vilayete dönüşmüştür. Ardından tekrar mutasarrıflık olmuştur. Üç kaza ve dokuz nahiyeden oluşmaktadır. Bunlardan beşi mutasarrıflığın merkezine bağlıdır, adları (Bara'sa, Saluk, Edebîye, Kımnes, Barsis). Kazalar ise şunlardır:

Derne kazası, Küba, Bumba, Tobruk nahiyelerini kapsamaktadır.

Merc kazası, Hase nahiyesini kapsar.

Ucle-Calu Kazası.

Ecdabiye nahiyesi sonradan kaza olmuş ve Barika nahiyesi ona katılmıştır. Merc kazasına Derse adında yeni bir nahiyeye katılmıştır ve böylelikle Bingazi mutasarrıflığı dört kaza ve on nahiyeden oluşur olmuştur¹²⁵.

2.3. Ekonomik Durum

2.3.1. Tarım

19. yüzyıla ait, Trablusgarp'la ilgili kaynaklara ve savaş tarihine bakıldığında, esas anlamda yerel ürünlerine itimat ederek, kendi kendiyile yetinen halkın büyük çoğunluğunun maddi gelir ana kaynağını, tarım ve hayvancılığın teşkil ettiği görülmüştür¹²⁶. Trablusgarp'ta meşe palamudu ve dişbudak ağaç türleri nadirdir. Selvi, reçine, mersin ve defne ağaç türleri ise az bulunmaktadır¹²⁷. Palmiye, zeytin, nar ve

¹²⁴M. Şükrü Milat, Libya Devleti, a.g.e., s.79.

¹²⁵Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lam*, böl. 4, İstanbul, H 1311, s. 3003.

¹²⁶Arap Vilayetleri Ekonomik Hayatı ve Osmanlı Dönemi Belgelerinin Kaynakları Sempozyumu, Tunus, böl. 3, 1986, s. 307; Abdullah Ali Ibrahim, *The Patterns Of Local Tradeand Commeree In Tripolitania Cyrenaica During Thes Second Ottoman Period ,(1835-1911),tarihsiz, s. 294*; Arap - vilayetleri Ekonomik Hayatı ve Osmanlı Dönemi Belgelerinin Kaynakları Sempozyumu, böl. 3, Tunus, 1986, s. 294; N.alluş, a.g.e. s. 25-26.

¹²⁷N. alluş, a.g.e., s. 29 ; bkz. N. Ziyade, *Mudün Arabiyye*, Sadır yayınevi, Beyrut, 1965, s. 86-93.

badem gibi meyve veren ağaçlar da yetişmektedir¹²⁸. Lifli bitki türlerinde, halfa otuna ilave olarak kına, yabani safran ve boya kökü otu^k bulunmaktadır. (Darmel) adıyla bilinen çivit otu da vardır. Yabani fıstık ağacı (Bittım) da yetişmektedir. Kokulu bitki türü olarak akasya, yavşan ve bir zamanlar develere yem olarak verilen enginar bulunmaktadır. Reçinesi, meşhur Gambiya reçinesine eşdeğer olan akasya ağacı da, benzer şekilde yem olarak kullanılmıştır. Yine benzer durum safran otu için de olmuştur. Bu safran dünyanın en kaliteli safran türüdür¹²⁹. Arpa, mısır, fasulye ve domatese ek olarak Avrupa'ya ihraç edile patates de ekilmektedir. Verimli geçen yıllarda, buğday ve arpa mahsulleri, Avrupa kentlerine ihraç edilmiştir. Ancak vilayet halkına gıda verebilmek için kuraklık ve kıtlık olan yıllarda tarım ürünleri ihraç edilmemiştir¹³⁰.

İçmesine yetecek kadar su olmaması nedeniyle hayvanların kurban edildiği, kurban etme yılı olarak bilinen M 1870 – 1871 yılsonu. Her çeşit tahıl mahsulünün azalması, insanları, yalnızca geriye kalan hayvanların etiyle beslenmeye itmiştir¹³¹. Kurak ve susuz geçen yıllar, vergilerin artması ve besin kaynaklarının azalması insanların Osmanlı yöneticilerine karşı ayaklanmasına neden olmuştur. Bunların en barizi, M 1835'de çıkan ve M 1858'e kadar süren, Şeyh Guma bin Halifa El Mahmudi ayaklanmasıdır. Çok geniş bölgelere yayılan ayaklanma, büyük bir insan çoğunluğunu içeren geniş bir alanı kapsamıştır. Çeyrek asır sürmesi bakımından en büyük ayaklanma niteliğine sahiptir¹³². Osmanlı, Trablusgarp'ta tarım seviyesini yükseltmeyi denese de, vilayette bulunun tarıma elverişli alanlar, vilayetin toplam alanının çok az bir oranını oluşturuyordu. Çünkü bu topraklar çok genişti ve yalnızca çok azından faydalanılıyordu. Bu topraklar üç bölgeye dağıtılmıştır. Trablusgarp'ta kıyı bölgesinde, Ceffare'de ise Batı Dağında ve Fizan'da ise vadi ve vahalarda bulunuyordu. Toprakları da en verimli topraklardan sayılan Barka'da, Merc Ovası, vahalar ve Yeşil Dağda (Cebel-ül-Ahdar) bulunuyordu ancak Osmanlı burayı ihmal etmiştir¹³³. Trablusgarp'ın kıyısında bulunun bölgenin, savaş tarihinde geçtiğinin aksine bu bölge,

¹²⁸N. Ziyade, *Mudün Arabiyye*, a.g.e. s. 94.

^kBoya Kökü Otu: uzun ve ince kırmızı köklerdir, boya ve tedavi amaçlı kullanılır, aynı zamanda el-sabbagin kökleri olarak da anlandırılır. Bu köklerin İngilizce adı "*Modder Voot*" dır. Bkz. N. alluş, a.g.e., s. 29-30.

¹²⁹N. alluş, s. 30.

¹³⁰N. alluş, s. 31

¹³¹Şükrü, Mila, Libya Devleti, a.g.e., s.80.

¹³²A. Kakya, a.g.e., s. 49.

¹³³M.Şükrü Milat, Libya Devleti, a.g.e., s.80

hayvanlar aracılığıyla su çekilen kuyu ve sulama kanallarıyla doluydu. Trablusgarp ve civarında sekiz binden fazla kuyu mevcuttu. Tüm bunların olmasına rağmen, eskimiş tarım yöntemleri, basit kuyu donanımının ihmali ve bazı fertlerin isteksizliği bu vilayetin tarımsal üretim düzeyini sallantıda bırakarak istikrarsız hale gelmiştir. Tarımsal arazilerin verimli olmasına rağmen, tarım için yeterli su bulunmaması¹³⁴, tarımsal üretimin, az olan nüfusunun sınırlı ve elzem ihtiyacını dahi karşılayamayacak kadar gerilemesine neden olmuştur. Bu durumu belirlemede öne çıkan faktörler vardır, bazıları şöyledir:

Yağmur ve nehir sularının azlığı, iş gücü eksikliği ve daha önce de belirtildiği üzere milli unsurum müphemliği. Bunun yanı sıra, yerel yönetimler tarafından bu hizmetin tamamen ihmal edilmesi. Üstelik o zamanlar, hükümetin büyük gelir sağlamasına yarayan ancak çiftçileri bir o kadar zorlayan vergilerin çokluğu¹³⁵. Bunun sonucunda daha önce bahsi geçtiği gibi Guma El Mahmudi ayaklanması olmuştur. Halkın belini büken, yüksek vergilerden dolayı M 1831– 1841 dönemi Abdu El Halili bin Bevvap El Nuse ayaklanması da meydana gelmiştir¹³⁶.

2.3.2. Ticaret

Trablusgarp, en eski tarihlerden itibaren ticari önemiyle bilinmiştir. Bunun nedeni, o dönem Akdeniz’de, ticari limanlara karşı sahip olduğu önemli konumu ve Afrika iç bölgelerinden denize giden kabile yolunun başında yer almasıdır¹³⁷. V. yy Roma hükümdarlığı döneminden kalma kabile ticareti, Trablusgarp’ta yeni bir uygulama sayılmamaktadır. Bu ticaret modern çağa kadar sürmüştür ve XVIII. yüzyılda kıyafet, fildişi, deve kuşu tüyü, altın, deri, silah ve köle gibi süs ve refah ürünlerinin takası üzerine kurulmuştur¹³⁸. Kabile ticareti, on yıla aşkın bir süre boyunca (1872 – 1881 M) zirvedeki yerini korumuştur. Ticaretin bedeli kırk bin Osmanlı lirasına çıksa da 1904’te Franz luadayi vatembigton ihtilali sebebiyle düşüşe gitmiştir¹³⁹. Bir diğer sebepse Nijerya ve İngiltere arası ulaşım yolunun

¹³⁴A. Dücani, a.g.e., s. 236-237.

¹³⁵A. Kakya, a.g.e., s. 50.

¹³⁶Mehemed Twier, *The Agriculture During the Rule Of Ottoman In Libya (1835-1911)*, tarihsiz, s. 298; Arap vilayetleri Ekonomik Hayatı ve Osmanlı Dönemi Belgelerinin Kaynakları Sempozyumu, böl. 3, Tunus, 1969, s. 298; R. elberav, a.g.e. s. 111.

¹³⁷R. elberav, a.g.e. s. 111.

¹³⁸R. elberav, a.g.e. s. 112. A. Dücani, a.g.e. s. 249-265.

¹³⁹M. Şükrü Milat, *Libya Devleti*, a.g.e., s.81.

kurulmasıdır¹⁴⁰. Burası Trabluslular için, ziyaret ettikleri ve ticari ilişkiler kurdukları bir yer olmuştu. Ardından Sudan gelmekteydi. Kafiler ipek mendiller, çay, şeker, kahve, kâğıt, cam, ayna, pamuklu ve yünlü ürünlerle yüklü olarak buraya gelir ve bu kafiler, temizlendikten sonra Fransa, Avusturya ve İtalya'ya ihraç edilen fildişi ve deve kuşu tüyüyle yüklü olarak dönerdi^{k141}.

Bu ürünlerle, bayan şapkaları ve yelpazeleri üretiliyordu¹⁴². Eski çağlardan süren gelen deve kuşu tüyü ticareti, Trablusgarp'ta çok yaygındı. Deve kuşları, Trablusgarp'ın dağlık bölgelerinde çok sayıda bulunurken bilinmeyen sebeplerden ötürü Orta Afrika'ya göç etmiştir¹⁴³. Bunun yanı sıra Trablus'a, deri, tütsü ve Trablus çarşılarında satılan ya da başta İngiltere ve ABD olmak üzere yurtdışına kargo olarak gönderilen bazı Sudan kumaşlarıyla yüklü gelirdi kafiler. Ülke ekonomisinin canlanma sebebi olan kafele ticareti sonucu çoğu Trabluslu zengin olmayı başarmıştır¹⁴⁴. Kazanma dürtüsü peşinde koşan Trabluslu ve Barkalı tacirler, giderek iç bölgelere doğru ilerleyerek pahalı deve kuşu tüyü elde etmeye çalışmışlardır. Böylelikle medeniyetten uzak bölgelerle kafele ticaretine yeni bir yön kazandırmışlardır¹⁴⁵. Farklı ülkelerden, meşhur birçok simsar ve tacir ortaya çıkmış ve bunlar Avrupa'dan ürün ithal ederek kendi aralarında yarışmışlardır. İthal edilen ürünler arasında, İtalya üretimi olan ürünler, İtalya'nın yakın olması ve taşımacılığın kolaylığı nedeniyle iyi satış yapmasına ek olarak diğer ürünlerden daha kaliteli ve üstündüler¹⁴⁶. Ticaret, genel anlamıyla hazine için önemli gelir kaynağı haline gelmişti. Bu da Trablusgarp'ın önemli konumu sayesinde olmuştur. Yine Akdeniz yoluyla gelen deniz ticareti yolu olmasında da etkili olmuştur¹⁴⁷. Kafiler, İhracat işleminin büyük bir payını teşkil eden Trablus ve Bingazi limanlarında duruyorlardı. Halfa otu ihracatı için Al Khums ve Zliten limanları kullanıyordu. Zuvara, Mısırata ve Sirte limanları

¹⁴⁰ A. Kanya, a.g.e., s. 166; A. Kanya, a.g.e., s. 167-170.

^k Deve kuşu tüyü, ticareti etkileyen önemli ürünlerdendi. Napolyon savaşı esnasında moda olması sonucu, Avrupa'da ona karşı istek artmıştır. Deve kuşu tüyü aynı zamanda kalem süsü, yelpaze ve bayan şapka süsü olarak da kullanılmıştır. Öyle ki, 1883'te yaklaşık 237,000 sterlin kadar ihraç edilerek en uç noktaya varmıştır. Bkz. Mario Jason, "19. Yü'nün ilk yarısı deve kuşu tüyü ticareti", Tarihi Araştırmalar Dergisi, Trablus, 1981, sayı. 1, s. 134.

¹⁴¹ R. alluş, a.g.e., s. 111.

¹⁴² R. alluş, a.g.e., s. 112.

¹⁴³ R. elberav, a.g.e., s. 111.

¹⁴⁴ R. elberav, a.g.e., s. 112.

¹⁴⁵ N. alluş, a.g.e., s. 50

¹⁴⁶ N. alluş, a.g.e., s. 51.

¹⁴⁷ *Calogero Piazza*, " *Statistiques Suvle Commerca De Benghavi*, 1882, s. 137-140;

Arap vilayetleri Ekonomik Hayatı ve Osmanlı Dönemi Belgelerinin Kaynakları Sempozyumu, bölüm 3, Tunus, 1986.

aracılığıyla da buğday ve arpa gibi bakliyat ve tuz ihraç ediliyordu¹⁴⁸. Öyle ki XIX. yy 'da baklagillerin Trablusgarp'ın gelirinde büyük bir etkisi olmuştur¹⁴⁹. Bunun yanı sıra XIX. yy ikinci yarısını teşkil eden dönemde tüm türleri ve çeşitleriyle öne çıkan hayvancılık ve ticarete ilerleme görülmüştür. Bu durum, o dönem vilayet bütçesinin önemli bir göstergesi olmuştur.

Üç ana kabile ticareti yolu bulunmaktaydı. Birincisi Kanu'ya, ikincisi Brno'ya, üçüncüsü Vaday'a doğru gidiyordu¹⁵⁰. İlk iki yol Albert, Sokna, Murzuk ve Palma'dan geçtikten sonra Orta Afrika'ya doğru ilerliyor, Adından Trablus'tan Tibesti ve Vadaya doğru gidiyordu. Son olarak da Gat ve Musa'dan geçiyordu. Üçüncü yolsa Trablus'tan başlayarak Jada ve Sinavin'den geçerek Gadames'e, ardından Agadez, Demirco ve Zindar'dan geçtikten sonra Kanu'ya varıyordu. Kafiler, anlaşarak tacirler tarafından düzenliyordu. Her tacire, ürün ya da paradan bir pay düşüyordu. Kafilenin başına, kabile başı ya da kervanbaşı olarak adlandırılan bir kişi tayin ediliyor ve bu kişi genellikle Müslümanlardan seçiliyordu. Kafilede bulunan kişiler, Kafiledeki ürünlerin sahibi değillerdi. Çoğunlukla Yahudi ve Arap tacir ve mal sahipleri ürünlerini kafilerle birlikte kiralanmış kişiler aracılığıyla Gadames ve Gat'taki işçilerine gönderiyorlardı. Bazı tacirler, Zindar işleriyle ilgili Hausa'da Arap tacirlerle bir araya geliyordu ve oradan kafiler aracılığıyla gönderilen mallarla ticaret değiş tokuşu yapıyorlardı. Kazanca gelince, mal sahipleri ve kafilede çalışanlar arasında eşit olacak şekilde pay ediliyordu¹⁵¹. O zamanlar mal taşıma aracı olarak develer kullanılıyor ve her deve 80-75 kg ağırlığında olan iki paket taşıyordu. Pamuk, yün, giysi, ipek mendil, çay, kahve, ayna, yazı kâğıdı ve bazı boyalar gibi ürünlerin birçoğu büyük miktarlarda gönderiliyordu¹⁵².

19. yy'ın ikinci yarısı, çölü kat ederek yapılan kabile ticaretinde görülen büyük ilerlemeye şahit olmuştur. Bunun nedeni, çöl ve Sudan kentinden İngiliz kıyafetlerine olan talebin artışıdır. Kıyafetlerin ucuz olması çokça satılmasını sağlamış ve üstelik yalnızca hükümdar aileler tarafından değil genel olarak insanlar tarafından da istek görmüştür¹⁵³.

¹⁴⁸N.Ziyade, Muhaderat, s. 61

¹⁴⁹N.Ziyade, Muhaderat, s. 60

¹⁵⁰A.Kakya, a.g.e., s. 166-167.

¹⁵¹A.Kakya, a.g.e., s. 167.

¹⁵²A.Kakya, a.g.e., s. 168.

¹⁵³A.Kakya, a.g.e., s. 59-60.

Trablusgarp vilayetini, vilayetin yükselmesine ve ticaret, sanayi ve tarımın ilerlemesine katkı sağlayan birçok vali yönetmiştir¹⁵⁴. Özellikle Karamanlı ailesinin düşüşünden sonra¹⁵⁵. Müşavir Ali Rıza Paşa bunlardan birisidir. 1863’de bir vali ve Trablusgarp vilayeti askeri fırkası başına bir kumandan tayin etmiştir¹⁵⁶.

Aynı zamanda Osmanlı Devleti, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876 - 1909)¹⁵⁷ Arap vilayetlerini içinde bulunduğu ekonomik çöküntüden, Az da olsa birliğini koruyabilecek ve sömürgeci devletin çıkarlarına direnmek için halkını bir arada tutabilecek bir reformla kurtarmaya çalışıyordu. Sultan II. Abdülhamid, Trablusgarp halkıyla yakınlaşmak için kullandığı İslam birliği fikrini geri kalan vilayetler için de kullanmış ve onlardan istenilen vergileri de kaldırarak insanları kendine çekmeyi ve ekonomik durumu iyileştirmeyi umut ediyordu¹⁵⁸.

2.3.2.1. Ticaret Yolları

Trabluslu tacirlerin kullandığı en önemli ana yollar şunlardır:

1. Kanu ve Sakato’ya giden yol: Orta Sudan’da bulunan Kanu ve Sakato yollarının hâkimiyeti, yerel çevreye ayak uydurarak tüccarlığı benimseyen Gademes halkının elindeydi. Çok zeki olan bu halk birden fazla dil biliyordu. Gadames, Gat ve ayr kasabalarından geçtikten sonra Azkar ve Hogar’da bulunan Tuareg kabile çadırlarından da geçerek Kanu ve Sakatoya varıyorlardı¹⁵⁹. 1897’de Sudan’a giden kervan, beş yüz bin frank değerinde olan ürünlerini, Kanu’dan gelen sekiz yüz bin frank değerindeki yerel ürünlerle değiştirmişlerdir. Ancak bu bölgelerde, İngiltere’nin Nijerya’yı işgalinden sonra bu ticaret gittikçe azalmıştır. İngiliz West Africa şirketine bağlı Seven Liverpool şirketi, Lagos’tan Nijerya ve Borneo’ya küçük gemileriyle ilerlemiş ve bu sayede yerel ticareti ele geçirmeyi başarmıştır. Ürünlerini, gemilerle, nehir aracılığıyla Lokoja’ya taşıyor, sonra vizizi yolunu kullanarak Sarba’ya gidiyor ve ardından iki yol ediniyordu. İlki sudan merkezlerinden biri olan Kanu ve diğeri de Borneo’da bulunan koka yoluydu¹⁶⁰.Brno Geçidi: Murzuk’tan başlayarak, Tecehri, Gawara vahasının

¹⁵⁴ Ahmet Çelebi, *et-Tarihu'l-İslamî ve'l hadâretu'l-İslamiye*, Mısır Nahda kitapevi, Kahire, böl. 9 1963, s. 351.

¹⁵⁵A. Çelebi, a.g.e., s. 352.

¹⁵⁶A. Çelebi, a.g.e., s. 353.

¹⁵⁷Etüt Başkanlığı, *1911-1912 Osmanlı Italian Habi Vekologasi Mustfa Kamal*, (Ankara: 1985).s 12

¹⁵⁸M.Şeneti, a.g.e., s. 26.

¹⁵⁹N, alluş, a.g.e., s. 62.

¹⁶⁰N, alluş, a.g.e., s. 63.

merkezi olan Belma, Çad Gölü kıyısında bulunan Ocifi ve Koka'ya kadar uzanmaktadır. Afrika merkezine giden en kolay, bilindik ve kısa yoldur. Kervanlar, bu yol üzerinde altı ay boyunca yolculuk yapıyor, Hurma tarlaları ve su bulunan yerlerden geçtikleri için nispeten daha az zorluk çekiyordu. Ancak yol üzerinde kervanları zarara uğratan haydutlar bulunuyordu. Koka ve Borneo vahalarına giden yollar üzerine tüneyen Ranj Zubayr adındaki haydut çetesi bunlardan biriydi. Bu çete nedeniyle büyük zararlara uğrayan Trablusgarp tüccarları, bu vahalara gitmeyi bırakmış, son dönemde İngiliz ve Fransızların istikrara kavuşmasıyla birlikte, bir dereceye kadar, bölge yeniden huzur ve güvenliğine kavuşmuştur¹⁶¹. Yol eskiden olduğu gibi ticari faaliyetlerle yoğun hale gelmiştir. Öyle ki Eylül 1901'de Trablusgarp'tan harekeye geçen ve yirmi bin frank değerinde sermaye taşıyan kervan, hiçbir saldırıya uğramadan sağ salim Koka'ya varmıştır¹⁶².

2. Vaday yolu: Bingazi'den geçen bu yol, ilk olarak Kezze toprakları, ardından Tibesti çölüne doğru gider. Yolculuk bu yol üzeri devam eder. Mevsimlere göre sekiz ay ya da bir yıl arası bir sürede gerçekleşir. Bu süre zarfında tacirler, diğer yollarda olduğu gibi bineklerini değiştirme fırsatı bulamaz ve yüklerini taşıyacak, bu amaca uygun develer satın alırdı. Bu cihazların güvenliğini ve huzurunu korumada Senusîlerin büyük bir payı vardı. Kervanlar buradan güvenle geçip giderdi. Keçi derisi, fildişi ve deve kuşu tüyü, Trablusgarp vilayetinin Sudan merkezden ithal ettiği, başta gelen ve Trabluslu tacirlerin uzun süre ticaretini yaptığı ürünlerdi¹⁶³. Bu ürünlerin yanı sıra ortaya yeni olan Halfa otu ticareti çıkmıştır ve kervan ticaretinde olumsuz etki bırakan gelişmelerden etkilenmemiştir. Halfa otu ticareti, 1868'de Trablusgarp'ta, 1873'de Homs'da başladığı dönem ünlenmiştir. Diğer kent ve vilayetlerde bulunmasıyla birlikte bu iki kentte yoğun olarak satılmıştır¹⁶⁴.

Her hâlükârda Trablusgarp ve Bingazi, özellikle 1870 – 1881 yılları arasında, çok uzun bir dönem kervan ticaretinin ana merkezini oluşturmuştur ve yine bu dönemde en zirve değerine ulaşmıştır. Ardında bazı faktörlerin birikmesiyle düşüşe geçmiştir. Bunları dört noktada özetlemek mümkündür:

- a. Afrika ülkelerinde siyasi durumun değişmesi.

¹⁶¹N. alluş, a.g.e., s. 64.

¹⁶²N. alluş, a.g.e., s. 64.

¹⁶³N. alluş, a.g.e., s. 64-65.

¹⁶⁴A. Dücani, a.g.e., s. 247.

- b. Bahsi geçen yollara kıyasen, Afrika içlerine giden daha ucuz yolların açılması.
- c. Afrika'dan gelen bazı ürünlerle uluslararası piyasada rekabet yaşanmasından dolayı Sudan üretimi ürünlerin fiyatlarında düşüş yaşanması.
- d. Trabluslu ve Bingazili tüccarların sayıca azalması ve onlara verilen değerin düşmesi. Kervan ticareti kazancının azalması ve bazıları tarafından tamamen terkedilmesi. Buna örnek olarak, 1911 İtalya'nın Libya'yı işgal ettiği dönem, ticaretin ana merkezi olmasında rağmen, uzak bölgelerden (Sudan, brno, Vaday) gelen yıllık ticari kervanların sayısı oldukça azalmıştı¹⁶⁵.

2.3.3. Sanayi

Trablusgarp vilayetinde sanayi beş ana bölüme ayrılmaktadır:

A. Dokuma

Trablusgarp'ta, Osmanlı dönemi yapılan ilk el işi, yün ve ipek dokumacılığı olmuştur¹⁶⁶. Türk ve Arap çarşısı gibi bu dokumaların satıldığı meşhur çarşılar bulunmaktadır.

Yıllara göre, ihraç edilen bazı ticari ürünlerin miktarını gösteren tablo

Tablo 1Yıllara Göre İhraç Edilen Ürünleri Gösteren Tablo

Yıl aralıkları	Fildişi	Deri	Deve kuşu tüyü	Toplam
1862 – 1871	5.000000	00	3.000000	8.000000
1872 – 1881	9.000000	1.500000	30.000000	40.000000
1882 – 1892	4.500000	7.500000	25.000000	37.000000
1892 – 1901	3.500000	6.500000	14.500000	24.000000
Frank değerinde toplam	22.000000	15.750000	72.500000	110.250000

Kapalı olan bu çarşılar, dokuma ve kıyafet ticaretiyle ünlenmiştir¹⁶⁷. Trablusgarp, vilayet erkeklerinin giydiği meşhur “El-hiram” ya da “El-Holi”^k adındaki kıyafetler, “Feraşiye” ve “Battaniye” gibi yün ürünlerle öne çıkmıştır. Bu ürünlerin

¹⁶⁵A. Kanya, a.g.e., s. 129.

¹⁶⁶N. alluş, a.g.e., s. 65.

¹⁶⁷R. elberavi, a.g.e., s. 108; N. alluş, a.g.e., s. 46.

^k Holi: Libya Yöresel Kıyafeti. Bkz.M.Şükrü Milat Libya Devleti, a.g.e., s. 203.

üretimine giren yün, vilayet içinden temin edilmiştir. Trablus üretiminin yanı sıra Mısırata kenti de, bir ihram türü olan abiye gibi bazı yerel sanayiyle ünlenmiştir. Benzer şekilde kilim de buna dâhildir. Bir diğer türse, kilimden daha ağır olan markum adındaki dokumadır. Abiyeler genellikle ihramlardan daha büyük ve ağır olması nedeniyle daha yüksek fiyatlara satılıyordu¹⁶⁸. İpek işçiliği, Trablusgarp vilayetinin saf yerel üretimi idi. Çoğunlukla Yahudi işçiler tarafından yapılıyor, sınırlı, tahtadan basit aletlerle ve el yordamıyla üretiliyordu. Trablusgarp'ta bulunan ipek pazarında, Marsilya aracılığıyla ithal edilen, sadece Çin ipeği alım satımı yapılıyordu. Damash olarak bilinen İtalya ipeği, uygun fiyatıyla Çin ipeğine rakip tek türdü. Ancak dokumacılar tarafından çok kabullenmediği için çokça ithal edilmiyordu. Çin ve İtalya ipeği, daha sonradan iç kesimlerde bulunan halk tarafından kullanılmış ve ürünleri satılmıştır. İpek, yerel olarak işleniyor ve halk tarafından kullanılıyordu¹⁶⁹. Bu sanayi her ne kadar yükselse de, 1911 İtalya'nın Libya'yı işgali sırasında¹⁷⁰, bu mesleği yapan kişilerin çoğunun Tunus'a göç etmesinden dolayı¹⁷¹ kötüye gitmiştir.

B. Hasır imalatı

Trablusgarp'ta hasırlar, Halfa ya da keten otuyla üretilmiştir. Bu sanayiye gelir kaynağı edinen yerel halk, komşularına kıyasen daha üstün gelmiştir. Ürünler yerel olarak pazarlanıyor ve İskenderiye ve Tunus'a gönderiliyordu. Taurga ve Tacura, Trablusgarp'ta hasır üretiminin ana merkez idiler. Taburga, hasırların en güzel türlerini sunma ve şekillendirmede öne çıkıyordu. Bu hasırlar, sağlamlığı, kalitesi, alanı ve çeşitli desenleri bakımından uzmanların odak noktasıydı. Bunun yanı sıra halfa bitkisine benzeyen ancak ondan daha uzun ve kaba olan, bataklıkların kıyısında bulunan Sammar bitkisi de vardı¹⁷².

Bu bitkinin iki türü bulunmaktaydı. İlki kenevir ya da keten bitkilerine, diğeryse Halfa iplerine bağlanıyordu. Kadınlar, bu hasırları farklı hacimlerde örüyordu ve İskenderiye'den gelen kırmızı ve yeşil renkleriyle boyanıyordu¹⁷³.

¹⁶⁸N. alluş, a.g.e., s. 66.

¹⁶⁹A.Kakya, a.g.e., s. 130.

¹⁷⁰A.Kakya, a.g.e., s. 133.

¹⁷¹M.Şükrü Milat, Libya Devleti, a.g.e., s. 203.

¹⁷²A.Kakya, a.g.e., s. 139-141.

¹⁷³A.Kakya, a.g.e., s.143; N.alluş, a.g.e., s. 48.

2.3.4. Dericilik

Genel olarak yerel tüketime güvenen Bu sanayi Trablusgarp'ta büyük bir üne sahipti.¹⁷⁴ Koyun ve keçi derileri Trablusgarp ve Bingazi'de işleniyordu. Dericilik ilkel yöntemlerle yapılıyor ve yerel olarak karşılanan malzeme kullanılıyordu¹⁷⁵. Gümüş kakmalı deri işçiliği, dericiliğin yanı başında yer alıyordu. Birçok Arap zanaatkâr bu işi yapıyordu. Kakya ise, Avrupa ve Hindistan'ın ürünlerine benzediğini vurgulamıştır¹⁷⁶. Ayakkabı sanayi, at eyeri ve sigara çantası vb. gibi Silah kılıfı, silah kemeri ve kurşun kılıfı bu iş alanına giren en önemli ürünlerdendir¹⁷⁷.

2.3.5. Sabun Sanayi

Sabun sanayi, Trablus vilayetinde aktif olan işlerden biri olsa da, düşük kalitede olması ve ithal edilen daha kaliteli türlerle rekabet edememesi nedeniyle gerilemiştir. Yerel olarak temin edilen yağ dışında geriye kalan tüm ana malzemeleri dışarıdan ithal ediliyordu¹⁷⁸. Merkezde dört sabun fabrikası bulunuyordu. Bir yılda yaklaşık yetmiş iki bin kalıp sabun üretiliyor ve iki yüz kırk bin Frank'a mal oluyordu¹⁷⁹.

2.3.6. Kuyumculuk

Yukarıda bahsedilen zanaatların yanı sıra, az sayıda bulunan ve takı tasarımında kullanılan altın, gümüş ve fildişi ürünleri işçiliğiyle ilgili çeşitli zanaatlar vardı. Kuyumculuğa gelince, bayanlar için süs aracı olan yüzük ve küpe işçiliğinin yanı sıra bilezik, halhal ve bileklik işçiliğiyle de öne çıkmaktaydı¹⁸⁰. Arapların bu madenlere olan talebi oldukça azdı hata neredeyse sadece Yahudi ve varlıklı kişiler tarafından tercih edilir olmuştu. Bunun sonucunda bu zanaat ilermiş ve sınırlı bir şekilde gümüş işçiliğini de kapsar olmuştu¹⁸¹. Gümüş Fransa'dan ithal edilmiştir ancak Maria Theresa olarak bilinen eski Avusturya şilinginden elde edilen gümüş daha fazla rağbet görmüştür¹⁸². Bu zanaat neredeyse sadece Yahudiler tarafından tercih edilir olmuş ve Trablusgarp'ta bulunun Yahudi Mahallesi, altın ve gümüş kuyumculuğuyla

¹⁷⁴N. alluş, a.g.e., s. 49.

¹⁷⁵N. alluş, a.g.e., s. 50.

¹⁷⁶A.Kakya, a.g.e., s. 147.

¹⁷⁷A.Dücani, a.g.e., s. 243.

¹⁷⁸A.Dücani, a.g.e., s. 244.

¹⁷⁹N. alluş, a.g.e., s. 49.

¹⁸⁰N. alluş, a.g.e., s. 50.

¹⁸¹A. Çelebi, a.g.e., s. 354.

¹⁸²N. alluş, a.g.e., s.51.

dolmuştur¹⁸³. Kuyumculukla uğraşan diğer önemli merkezler şunlardır: Trablus, Bingazi, Derne, Mısrata, Merj, Yefren, Jado, Gadames). En usta zanaatkârlar Trablusgarp'ta bulunuyordu. Hasat mevsiminin durumuna bakılarak, yıllık gümüş üretimi yüksek ya da düşük olarak farklılık gösteriyordu. Zengin madenler, rahat ve bereketli mevsimlerde yapılan düğünlerde kullanılması nedeniyle çokça edinilmiştir¹⁸⁴. Bazı fakir ve bedeviler bu durumun dışında bırakılmamalı zira iyi geçen mevsimlerde onlar da yapılanlardan alıyor ve eşlerine hediye ediyorlardı¹⁸⁵.

2.3.7. Tuz üretimi

Trablusgarp sahili tuzculuk bakımından zengin bir sahildi. Vilayette bulunan yerel yönetim, kendi özel hesabından, bazı kişileri tuz çıkarmakla görevlendirmişti. Yıllık geliri yaklaşık dört bin Osmanlı lirası yapıyordu. Sigara ve çömlekçilik gibi, büyük bir öneme sahip olmayan, başka türlü üretimlerde yapılıyordu. 1907'de halfa bitkisinden kâğıt fabrikası açma girişimleri olmuştur. Hatta bir İtalyan ruhsat talebinde bulunmuş ancak elde edememiştir¹⁸⁶.

2.4. Vergiler

Trablusgarp vilayetinde, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yürürlükte olan birçok vergi bulunmaktaydı. Bazı vergiler yeterince ağır ve halkın belini büküyordu¹⁸⁷. Bu vergiler şunlardır:

Birincisi: Trablus ve Barkadan toplanarak yönetim için harcananlar.

İkincisi: Osmanlı devleti için toplanıp, ona gönderilen vergiler.

Üçüncüsü: devlet daireleri dışında, özel kurumlardan alınan vergiler.

Birinci tür vergilerin altında bulunan vergi çeşitleri şunlardır:

a. Aşağıda bulunan yıllık vergi türlerini kapsamaktadır:

1. Yetişkin her erkekten alınan, 40 kuruş değerindeki vergi.
2. Develer için 50 kuruş ve tek bir keçi için 20 kuruş değerinde olan hayvan vergisi¹⁸⁸.

¹⁸³A.Kakya, a.g.e., s. 148.

¹⁸⁴A. Çelebi, a.g.e., s. 354.

¹⁸⁵A. Kakya, a.g.e., s. 148.

¹⁸⁶A.Dücani, a.g.e., s. 244.

¹⁸⁷M. Twier, a.g.e. s. 228.

Arap vilayetleri Ekonomik Hayatı ve Osmanlı Dönemi Belgelerinin Kaynakları Sempozyumu, böl. 3, Tunus, 1986

3. Tek bir zeytin veya hurma ağacı için iki buçuk kuruş olan ağaç vergisi. Geride kalan tüm ağaç türleri bu vergiden muaftı.
4. Her bir özel kuyu için 25 bin değerinde olan kuyu vergisi¹⁸⁹.
- b. Tarım vergisi: Genellikle türe bağlı olan bir vergidir. İyi mahsullerde 0.4 kuruştan fazla olmamaktadır¹⁹⁰.
- c. Askerlik muafiyet vergisi: Silah taşıyabilen gayri Müslim gençlerden alınan vergidir. Çünkü askerlik Müslümanlara münhasır bir görevdi. Bu verginin bedeli, her genç adam için 30 kuruştı. 1908'de çıkarılan bir kanunla Trablusgarp vilayetinde askerlik mecburi kılınmıştır. Halkın bu yasalara karşı durmasıyla, Osmanlı hükümeti, askeriye birlikleriyle düzenli olarak, bazı vilayetlere, özelliklerde Bingazi'ye asker göndermiştir. 1910'da hükümet ve kabile reislerinin anlaşmasıyla birlikte bu durum sona ermiştir¹⁹¹.
- d. Mücevher mühürleme ve denetleme vergisi: Her bir okka gümüş ve bir parça altın için 16 para^k değerinde. Her bir okka gümüş ve bir parça altın için de sekiz para ediyordu.
- e. Mal satım vergisi: Paraların asıl değerinden %1.5 oranındadır¹⁹².
- f. Emlak vergisi: Yabancılara kiraya verilen ev ve toprakları kapsamaktadır¹⁹³.
- g. Gelir vergisi: Tüccar ve iş yeri sahiplerinin kazanç ve gelirinden alınan vergidir. Yabancılar bu vergiden muaftır¹⁹⁴.

İkinci tür vergilerin altında bulunan vergi çeşitleri şunlardır:

1. Gümrük vergisi: İthal edilen mallardan %8, İhraç edilen mallardan %1 oranında alınan vergidir. Trablusgarp'ta 50 bin ve Bingazi'de 15 bin Osmanlı lirasına^k ulaşmıştır.
2. Liman vergisi: Yabancı gemilerin vergilerden muaf olmaları nedeniyle bu verginin geliri oldukça azdı¹⁹⁵.

¹⁸⁸A.Kakya, a.g.e., s. 89-90.

¹⁸⁹A.Kakya, a.g.e., s. 90.

¹⁹⁰A. Çelebi, a.g.e., s. 354.

¹⁹¹A. Dücani, a.g.e., s 205-206.

^k Para: Osmanlı para birimi. Bir kuruş, kırık para 'ya tekabül ediyor. Bkz. Kakya, a.g.e., s. 210.

¹⁹²A.Kakya, a.g.e., s. 91-93.

¹⁹³A. Çelebi, a.g.e., s. 354.

¹⁹⁴A.Kakya, a.g.e., s. 91.

^k Lira: altından yapılan bir Osmanlı para birimidir. İlk çıktığında 20 Osmanlı kuruşuna tekabül ediyordu. Bkz. İnstas el-Kermeli, *el-Nukudu'l- 'arabiyye ve 'ilmu'l-nümiyyat, Asri Matbaacılık, Kahire, 1939, s. 96.*

3. Posta ve telgraf vergisi: Toplam geliri yaklaşık 20 bin Türk lirası kadardı. Buda iki milyon beş yüz seksen bin kuruşa tekabül ediyordu. 1910'da Astana'ya gönderilenler yaklaşık 90 bin Osmanlı lirası yapıyordu¹⁹⁶.

Üçüncü tür vergilerin altında bulunan vergi çeşitleri şunlardır:

- 1- Resmi olmayan devlet dairelerinden alınan vergiler. Sağlık ve karantina bakanlığı, sigara ve tuz yönetimleri ve fener işletmeleri bu kapsama girmektedir. Tüm Karantina ve sağlık dairelerinden alınan toplam vergi 800, Sigara işletmesi 47 bin ve tuz işletmeleriyle 40 bin Osmanlı lirasını bulmuştur¹⁹⁷.
- 2- Vefat etmiş kişinin taşınabilir mal vergisi. Bu vergiden vakıf müdürlüğü yararlanmaktadır¹⁹⁸. Bu üç vergi türü arasında diğerlerinden daha az önemli vergiler de vardır. Çünkü bu vergilerin geliri diğerlerinden daha düşüktür. Bunlar yabancı (olmayan kişiler için) liman vergisi, (Müslüman olamayanlar için) bedelli askerlik vergisi, sigara vergisi, emlak kayıt ve satım vergisi ve gayrimenkul mal vergisi. 1910'da Türk sermayesiyle, Trablusgarp'ta tarım kredisi bankası açılmıştır. Aynı zamanda tüccarlara yardım etme, genel ve kişisel kredi vermek amaçlı ihtiyaç fonu adında bir fon açılmıştır¹⁹⁹.

Vergilerden elde edilenler, büyük tutarlar oluşturur olmuştur. 13 Ağustos 1844'te Trablusgarp müsteşarına yöneltilen mektupta yazıldığı gibi, Batı Dağı, Gadames ve Garyan'da toplanılan miktar yaklaşık 3001200'ü bulmuştur. Mektup, sultanın yaptığı güzel çabaları göstererek, sultanın, yapılan gayretlerden ötürü duyduğu memnuniyeti dile getiriyordu. Öyle ki müsteşar, güzel hizmetlerinden ötürü sultana, kını ve kabzası kakmalı kılıç ve maliye bakanına (defterdar) kakmalı kutu hediye edilmesini emretmiştir²⁰⁰.

Vergilerin toplanması bazen emek sarf etmeyi gerektiriyordu. Hatta Bingazi mutasarrıflığında olduğu gibi güç kullanmayı. Şöyle ki, Halk vergilerini ödemeyi reddedince, paraları toplamak üzere askerler gönderilmiştir²⁰¹. Toplanan paralar,

¹⁹⁵A.Kakya, a.g.e., s. 94.

¹⁹⁶A.Dücani, a.g.e., s. 205-206.

¹⁹⁷A.Kakya, a.g.e., s. 95.

¹⁹⁸Mahmut, a.g.e., s. 206-210.

¹⁹⁹Rasim Rüştü, *Trablusgarp beyne'l-Maği ve'l-hadır*, el-Nebil yayınevi, Kahire, 1953, s. 107. Bkz. A.Kakya, a.g.e., s. 89-97.

²⁰⁰Osmanlı Arşivi, a.g.e., belge no:1, s. 26.

²⁰¹Osmanlı Arşivi, a.g.e., belge no:23, s. 84.

vilayetin finansmanı olarak kullanmıştır. Yusuf Paşa, vilayetini finanse etmek için Avrupa ülkelerinden aldığı vergilere, tarım ve ticarete mecbur kılınan vergiler ve güvenliği karşılığında ticari gemilerin vermek zorunda olduğu harçlara itimat etmiştir. Avrupa ülkelerinin birbiriyle olan savaş ve problemlerle meşgul olmasının yanı sıra, Napolyon savaşlarıyla uğraşıyor olması, paşanın bu harçları mecburi kılmasına yardımcı olmuştur²⁰².

²⁰²Şarl Firo, *el-Havliyat el-Libiyye munzü el-fethi'l-Arabi hatta'l-guzu'l İtali*, böl. 2, çev. Abdülkerim el-Vafi, el-Fürcani kitapevi, Tarblus,1994 s. 603-604.

2.5. Sosyal Durum

Trablusgarp vilayetinde nüfus yoğunluğu görünüşte az sayıdaydı. Zira o dönem nüfus sayısı, Trablus, Barka ve Fizan dağılmış bir şekilde 1.500.000 olarak hesaplanmıştır. Bu sayının yarısı Trablus'taydı²⁰³. 19. yy'in ikinci yarısında Trablusgarp vilayetinin nüfus sayısını hesaplamada kaynaklar farklılıklar göstermiştir. Bir kısım kaynakta nüfus sayısı 1.500.000'ken, bir diğer kaynakta 1.010.000'i Trablusgarp'ta 300.000'i Bingazi'de olacak şekilde toplam 1.310.000 olarak görülmüştür. Üçüncü bir kaynağa göreyse, nüfus sayısı 200.000'di. Trablusgarp vilayetinin 1.200.000 km² olan yüzölçümüne bakıldığında, her bir kilometre kareye düşen kişi sayısının oranı bir-iki kişi arasındadır ve bu oran oldukça azdır²⁰⁴.

Trablusgarp vilayetinde toplum, kozmopolit yapıdaydı. Bunlar, tümünün Müslüman olduğu, çok sayıda bulunan Osmanlı ve zencilerin yanı sıra yerli halk olan Araplar ve Berberilerdi. Köle ticareti nedeniyle, zenci sayısı oldukça fazlaydı. Hatta bazıları, Fas'a giden eski zenci ticaretinden kalan kişilerdi. Trablusgarp kentinin çevresinde bulunan, onlara özel köyler vardı²⁰⁵. Dini yönden bakıldığında, halkın geneli Maliki ve Abadi mezhebinden Müslümanlardan oluşuyordu. Bunun yanı sıra yabancı topluluklardan olan Yahudi ve Hristiyanlar da vardı.

Halkın geneli Arapça konuşurdu. Diğer bir kesimse Berberi'ce ve Arapça karışımı Türkçe konuşurdu. Kökleri İslam öncesi Arap tarihine dayanmaktadır. Şehir, köy ve ovalarda yaşarlardı.

Şehirde yaşayan halk ticaretle uğraşırken, köy halkı tarım yapıyordu. Osmanlılara asker oğlu anlamına gelen Oğliye denirdi²⁰⁶. Bu terim askeri görevleriyle ilgiliydi. 19. yy'in ikinci yarısında sayıları elli altmış bini bulmuştu. Yerleştikleri en önemli kentler şöyledir (El-Alavine, El-Sahil, El-Menşiye, El-Rukey't, El-Reşfane, El-Aziziye). Baş ağa olarak adlandırılan bir kişi tarafından yönetiliyorlar, düzen ve güvenliği sağlamak için devlete destek oluyorlardı. 1900'e kadar yararlandıkları özel ayrıcalıklar, Vali Hafız Paşanın baş ağalık sistemini iptal ederek, dört nahiye sistemini getirmesiyle sona ermiştir. Böylelikle Oğliye terimi, sahip oldukları ayrıcalıkları

²⁰³ Butrus Büstanî, *dairatü'l-ma'arifi'l-İslamiyye*, Hilal Matbaacılık, Kahire, 1898, s 20; A. Dücani, a.g.e s. 215.

²⁰⁴ İbrahim Hilmi, *Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul, H 1323, s. 273.

²⁰⁵ A. Dücani, a.g.e., s. 222; N. alluş, a.g.e., s. 128.

²⁰⁶ Ş. Sami, a.g.e.s. 3002.

ellerinden aldığı için yönetim ve orduda yerel otoriteye karşı grup olarak değişti²⁰⁷. Bedevi kabileler, Trablusgarp'ta toplumun önemli bir kısmını oluşturmuştur ve birçok kabileyi içine almıştır, tıpkı eski Araplar ya da Berberi Araplar olarak bilinen El Riyaniyye ve El Khalayfa kabileleri gibi²⁰⁸. Aynı şekilde Batı Dağında oturan (Ezintan, Recban, Evlad Şibil, Nalut, Bin velid) kabilelerde vardır. Jalo ovasında , Gadames ovasındaysa kabileleri bulunuyordu. Bunların yanı sıra birçok kabile, kuşak, göbek vb. de vardır²⁰⁹.

Bu toplum, yapı gereği kendi içine kapanık bir toplumdur. Yaşadığı ortamın koşullarına ayak uydurarak bu çevreye alışmasından dolayı, devlet sultanından uzaktalardı. Bedevi adet ve gelenekleriyle yönetiliyordu. Hatta bazen olur da bir orta yol bulunmazsa, problemlerin çözümü ve anlaşmaya varmanın sağlanması için duruma kaba kuvvet hâkim oluyordu. Bedeviliğin doğası sert ve kaba olsa da yalın ve saf bir yapıya sahiptiler. İçinden doğan Yüce ahlak, hayranlığı cezbediyordu. Hayatları oldukça basitti, çadırlarda yaşıyor, tarım ve hayvancılıkla uğraşılıyor ve peşi sıra gelen mevsimlerle kendi bölgelerinde yer değiştiriyorlardı. Yalnızlarında dolayı, çevrelerini saran dünyayla ilgili bilgisizlerdi. Birçok gezgin onları tanımlamıştır. O gezginlerden biri olan Ahmet Hassanein Barka bedevilerini tanımlayarak, Senusî hareketi ortaya çıkana dek dalaletin en uç noktalarında yaşadıklarını söylemiştir²¹⁰. Buradan anlaşılacağı üzere, dinsel ve sosyal hayatlarını değiştirmede Senusî hareketinin büyük bir rolü vardır. Bir süre onlarla birlikte yaşayan İngiliz müsteşrik Richard'ın fark ettiğine göre, her ne kadar cahil olurlarsa oldun sahip oldukları yüce ahlak, yanlarında yaşayan herkesi hayran bırakıyor. Öyle ki hüküm ve öğretilerini bilmemelerine rağmen dinlerine çok bağlılardı. Tarihçi El Haşayşi, Yeşil Dağ halkını, akıcı ve ari Arapça konuşan bedevi Araplar olarak betimlemiştir.

İyi huylu, güzel ahlaklı ve kibarlardı. Şeyhleri El Senusî'ye karşı inançları tıpkı gir dağ gibi sarsılmazdı. Allah ve Peygamber (s.a.s) korkuları vardı. Barka ve Fizan başta olmak üzere Senusî hareketi aralarında yayılmıştı. Güçlerinden yararlanmış ve topluluklarını zaviye sistemi dâhilinde düzenlemede başarılı olmuşlardır²¹¹.

²⁰⁷B. Büstanî, a.g.e., s.22.

²⁰⁸B. Büstanî, a.g.e., s.23.

²⁰⁹A.Dücani, a.g.e., s. 220.

²¹⁰A. Dücani, a.g.e., s. 221.

²¹¹A. Dücani, a.g.e., s. 223-220.

Bedevilerin yanı sıra büyük sayıda Osmanlı karşıtı olan sürülmüş kişi vardı. Trablusgarp vilayeti örnek bir sürgün yeri haline gelmişti. Yüksek surlar, dayanıklı kaleler ve uzak mesafenin yanı sıra dış dünyadan tamamen soyutlanmış olma özelliğine sahipti. Yahudiler vilayet halkının bir kısmını oluşturuyorlardı. Burada olan varlıkları, Yahudilerin Barka'ya yerleşmesini destekleyen, Mısır'da Ptolemaios Hanedanlığı dönemine uzanıyordu. Zamanla sayıları da gittikçe artmıştır. Osmanlı hükümdarlığı döneminde refah ve istikrarın tadını çıkarmışlardır. En başta ticaret olmak üzere birçok işle uğraşmış, altın ve gümüş kuyumculuğu, içki üretimi ve döviz işinde de çalışmışlardır. 1850'de Trablusgarp'ı ziyaret eden Yahudi gezgin Benjamin, dört din adamı ve sekiz sinagogu olan yaklaşık bin Yahudi aile olduğunu hesaplamıştır²¹². 1886 yılına gelindiğinde, on bir tane okulla birlikte sinagog sayısı, on sekizi bulmuştur. Vilayetin, çoğu kentine yayılmış, sokak ya da Mellah adında kendilerine has semtleri vardı. Bu semtler birbirine benzerlik göstermezdi. Geneli kalabalık, bölgeleri dar ve geçitsizdi. Bahsi geçen sokaklarsa pisti. 1909'da nüfus sayısı yaklaşık yüz otuz bini bulmuştur. Hahamların başkanı, haham baş kaymakamıdır²¹³.

Trablusgarp vilayetinin geri kalan nüfusu, 1908'de yaklaşık otuz iki bine ulaşmıştır. Bunum 21 bini Müslümanken diğer kısmı farklı din ve cinsiyettendi²¹⁴. Az sayıda olan Hıristiyanlarsa, Osmanlı sömürgesi, yani ikinci Osmanlı dönemi öncesinde, Trablusgarp'ın kıyı bölgelerine yayılmışlardı. Ardından ortadan kaybolmuş ve yabancı topluluklar dışında ülkede hiçbir izi kalmamıştır. XIX. yy'in başında bu toplulukların sayısı dokuzu bulmuştur²¹⁵. Onlar da şunlardır:

- İngiliz Topluluğu: Çoğu ferdi Maltalıdır. Maltalı şirket ve kuruluşlar sayesinde ticaret ve sanayiye el koymuşlardı. Sayıları üç bin dokuz yüzü bulmuştu.²¹⁶
- İtalya Topluluğu: 1900'de sayısı bin yüz kişiyi bulmuştur. Dokuz yüz otuzu Trablus'ta, yüz yirmisi Bingazi'de, geride kalan otuz kişinin yirmisi Homs ve Derne'de, on kişiyse Mısırda'da bulunmaktaydı²¹⁷.

²¹²Mustafa Abdullah Baio, *el-Meşru 'u's-Sahyuni li-tevtin el-Yahûd fi Libya*, Arap kitap yayınevi, Libya, 1975, s. 28-34.

²¹³Muhammed İbni Hoca, *Yehudu'l-Magribi'l-Arabî, el-Ciblavi Matbaası*, Kahire 1974, s. 53.

²¹⁴R. Rüsdi, a.g.e., s. 104.

²¹⁵M.Şükrü Milat, Libya Devleti, a.g.e., s. 210.

²¹⁶M.Şükrü Milat, Libya Devleti, a.g.e., s. 211.

²¹⁷A.Kakya, a.g.e., s. 112.

- Fransız Topluluğu: Sayısı yedi yüz kişiyi bulmuştur. Ticaretin her türüyle uğraşmışlardır.
- İspanya Topluluğu: Çoğunluğu Yahudi tüccarlardan oluşuyordu. Yüzü Trablus'ta, ellisi Barkada bulunuyordu²¹⁸.
- Hollanda Topluluğu: Sayısı Trablusgarp'ın tüm kesimlerinde, yetmiş kişiyi bulmuştur.
- Yunan Topluluğu: Kişi sayısı yüz olan bu topluluk, ticarete ek olarak balıkçılık ve sünger avıyla uğraşıyordu.
- Avusturya ve Almanya Topluluğu: Yahudi olan bu iki topluluğun kişi sayısı, sekseni bulmuştur ve birçoğu kendi ülkesine dönmüştür²¹⁹.

2.6. Kültürel Durum

Trablusgarp vilayeti uzun bir dönem kültürel duraksama yaşamıştır ve Osmanlı hükümdarlığı dönemi boyunca sürmüştür. İçinde bulunduğu durumun, diğer Arap vilayetlerinin durumundan hiçbir farkı yoktu. Bir yandan Osmanlı reform çabaları, diğer bir yandan da Arap kalkınma akımlarının ortaya çıkmasıyla, bir umut ışığı görülmüş ve kültürel halin resmi, Trablusgarp vilayetinde iyileşmeye başlamıştır. Bunun en büyük delili, XIX. yy'ın ikinci yarısında yaşanan bilimsel ve kültürel kalkınmadır²²⁰. Tefsir, usul, hadis, tevhit, fıkıh vb. gibi bilimsel ve kültürel bilimlerden, sekiz binden fazla kitap ve ciltten oluşan, Cağbub kütüphanelerinde bulunan kitaplar, kültürel ve bilimsel seviyesinin yükselmesine katkıda bulunmuş ve XX. yy'ın başlarında kültürel hayata canlılık katmıştır. Tüm bunlar, ticari seyahatleri esnasında, ülkenin iç bölgelerinde gezinirken edindikleri kültürü yayan, Senusî hareketi entelektüelleri sayesinde olmuştur²²¹. Trablusgarp'ta eğitim merkezleri, medrese ve zaviyelerdi. Tâbi oldukları şehir ya da beldelerde, sayısı bir ya da ikiyi geçmiyordu. Trablus'ta, ilki, Karamanlı Ahmet Paşa Caminde, ikincisi Osman Paşa caminde bulunun iki tane medrese vardı. Zliten şehrinde, sofî şeyh Abdulselam El Esmer'e nisbetle, El Esmeri medresesi bulunuyordu. Mısırata'da Ahmet El Zuruk zaviyesinde El Zuruk adında bir medrese ve Zaviye ilinde El-Ebşat zaviyesi vardı. Batı Dağında, İbadi

²¹⁸A.Kakya, a.g.e., s. 111.

²¹⁹M. Baio, a.g.e., 36.

²²⁰Muhammed el-Haşaişi, *cela-i'l-kerb an Trablusgarp, Lübnan yayınevi*, Beyrut, 1965, s. 67.

²²¹A. Dücani, a.g.e., s. 273.

mezhebi fıkıh dersi veren tekkeler bulunmaktaydı²²². Senusî zaviyeleri, özel olarak barkada yayılmıştı. Senusî liderlerinin yetiştiği, Ceğbub medresesi öne çıkan okullardan olup, kültürel açıdan nispeten çeşitli bir okuldu²²³.

Sivil eğitime, resmi olarak ilk ilgi, vali Ahmet İzzet Paşa'nın ilk görev süresinde (1857 - 1260) başlanmıştır. İptidaiye ve Rüştüye medreseleri kurulmuştur. 1877'de Trablus'ta iptidaiye okullarının sayısı üç olup, biri, altmış öğrenciyle Trablus'ta, ikincisi, elli öğrenciyle Bingazi'de, sonuncusuysa otuz beş öğrenciyle Homs ilindeydi. Yani, 1877 yılına dek Trablusgarp'ta öğrenci sayısı yüz kırk elli erkek öğrenciyi bulmuştur.

O zamanlar kız öğrenciler için okullar yoktu. Vali Ahmet İzzet Paşa'nın kurduğu rüştiye medreselerine dair hiçbir istatistik bulunamamıştır. İkinci görev süresinde (1779 - 1880) kurduğu sanayi mektepleri, kendisinden sonra görevi üstlenen Muhammed Nazif Paşa döneminde iptal edilerek, askerler için yiyecek deposuna çevrilmiştir²²⁴. Aynı zamanda Ahmet Rasim Paşa, 1860'ta yayınlanan Osmanlı eğitim yasası gereği, Türk nizamiye mekteplerini kurmuştur. 1885'te dini okulların ve iptidaiye medreselerinin sayısı, erkekler için yedi dini okul ve on beş iptidaiyeydi. Kızlar için sadece bir medrese ve bir tane de lise mevcuttu²²⁵. Osmanlı rüştiye mekteplerinde okutulan dersler şunlardır; Kur-anı kerim, tecvit, din bilimleri, Osmanlıca, Arapça, imla, Farsça, tarih, coğrafya, geometri, muhasebe, hat, resim ve eşya bilimi. Parasız eğitim sadece fakir öğrenciler sunulan bir hizmetti²²⁶. Vilayette birkaç tane yabancı okul açılmıştır. Rahip ve rahibelerin yönettiği, erkekler ve kızlar için Fransız okulları buna örnektir. Bu okulların öğrenci sayısı erkeklerde seksen, kızlarda yetmiş bulmuştur. Bingazi, Homs ve bir tanesi Al Dahra'da olaraktan, birkaç tane de Trablus'ta İtalyan okulu açılmıştır. Erkek yurdu, bilim ve ticaret yüksekokulu da buna dâhildir. Vilayet hükümetinin eğitim siyasetine insanları bu okullardan uzak tutma çabalarına rağmen ilerleyen yıllarda, yabancı okullar, öğrenci sayısını elinde tutabilmiştir²²⁷. 1910'da Trablusgarp vilayetinde, yirmi iptidaiye okulu vardı. On dördü vilayet merkezinde, beş tanesi Homs'da, bir tane kız okulu Batı Dağında ve bir

²²²M.Haşaîşi, a.g.e., s. 67.

²²³A.Dücanî, a.g.e., s. 274.

²²⁴M.Haşaîşi, a.g.e., s. 68.

²²⁵A. Dücanî, a.g.e., s. 274.

²²⁶N. alluş, a.g.e., s. 32.

²²⁷Aziz Semih, -*Osmaniyyun fi İfrikya's-Şemaliyye*, çev. Abdüsselam Ethem, Lübnan yayınevi, Beyrut, 1969, s. 213.

tane de Fizan'da bulunmaktaydı. Trablus, Homs ve Batı Dağında bulunan, üç tane rüştiye mektebi vardı. Ortaokullarsa, Trablusgarp'ta bulunan bir tane mektepten oluşuyordu²²⁸. Yahudi okulları, altısı Trablus'ta, ikisi de Homs'da olacak şekilde, sekiz erkek iptidaiye mektebi ve bir tane de rüştiye mektebinden oluşuyordu. Bir erkek, bir kız ve birde karma olarak Trablus'ta üç tane ve Homs'da da bir tane İtalyan medresesi vardı. Bunlara ek olarak, hem Trablus'ta hem de Homs'da biri kız diğeri erkek medresesi olacak şekilde iki tane rüştiye mektebi vardı²²⁹.

Fransız okullarına bakınca, Trablus'ta iki kız ve iki erkek iptidaiye medresesi vardı²³⁰. Bingazi'de de yabancı okullar vardı. Biri kız diğeri erkek iki tane Yahudi Medresesi vardı. Buna ek olarak bir tanede karma medrese vardı. Bir kız ve bir erkek, iki tane Fransız ve aynı şekilde ve sayıda İtalyan medreseleri vardı²³¹. Farklı usul, çeşit ve ders programlarına bakılardan, bahsi geçen tüm okul ve medreselerden anlatılacağı üzere, XIX. yy'in son on iki yılında eğitimde gözle görülür bir ilerleme kaydedilmiştir²³². Ancak buna rağmen geniş anlamda eğitimin durumu, kötü yönetim, bu okullar için yapılan harcamaların azlığı ve öğretmenlerin yetersizliği nedeniyle geri kalmıştır. Ek olarak, devlet hiçbir eğitim araç gerecini karşılamıyor, öğrencilerin gereksinim duydukları şeyleri kendileri hazırlamaları gerekiyordu²³³. Bu durum, Meclis-i Mebusan Trablus milletvekili olan Ömer Mansur Paşa ve Mahmut Naci beyin Maarif Bakanına (Milli Eğitim Bakanı) bir rapor sunarak, Tarblus'ta iki rüştiye ve on dokuz iptidaiye mektebinin kapanmasına yönelik bir açıklama sunmasını istemeye itmiştir. Okul sayısının azalmasıyla, Müslüman ve Yahudi aileler çocuklarını yabancı okullara göndermiştir²³⁴.

Mısır ve Şam'da olduğu gibi, matbaanın Trablusgarp'a girişi gecikmeli olmuştur. Basın hareketi dar çerçevede sınırlı kalmıştır. Bu durum, anayasa devrimi ve 1909 II. Abdülhamit'in hükümdarlığının sona ermesiyle son bulmuştur. 1863 - 1864 taş matbaa, Trablus'a giren ilk matbaadır. Vilayet salnamesi ve Trablusgarp

²²⁸A. Semih, a.g.e. s. 214.

²²⁹M.Haşaişi, a.g.e., s. 68.

²³⁰M.Haşaişi, a.g.e., s. 69.

²³¹M. Baio, a.g.e., 37.

²³²M. Baio, a.g.e., 38.

²³³A. Semih, a.g.e. s. 215.

²³⁴İsmet Abdülkadir, *Devri'l-Nüvvap fî Meclisi'l-Meb'usan el-Osmanî (1908-1914)*, Yayınlanmamış Mastır Tezi, Edebiyat Fakültesi, Musul Üniversitesi, Musul, 1989, s. 151.

gazetesinin birkaç sayısı basılmıştır²³⁵. 1866 – 1870 Vali Mahmut Nedim Paşa döneminde, 1865'te harfli matbaa ortaya çıkmıştır. Kalede, kırmızı köşke yerleştirilmiştir. Vilayet matbaası olarak bilinmiştir. Vali Ahmet Rasim Paşa bu matbaanın harflerini yenilemeye özen göstererek, on iki bin kuruş değerinde dört çeşit harf getirtmiştir. Yine Avrupa'dan otuz lira değerinde, taş basımı tamamlayıcı bir alet getirtmiştir²³⁶. Sanat ve zanaat matbaası olarak bilinen özel bir matbaa getirtilmiştir.

1897'de Türkler çarşısına yerleşen yerel anonim bir şirket tarafından 1908'de Terakki matbaası kurulmuştur. Bu matbaada Terakki gazetesinin basımı yapılmıştır. Ardından 1908'de Seydi Mahmut Cami mahallesinde kurulan, Erip Matbaası gelmektedir. Ertesi yıl, adı Uluslararası matbaa olarak değiştirilmiştir. Vilayete Latin harfleri getiren ilk matbaadır. Onun ardından da, 1910 El Şarkiye ya da Yahudi kurucusu İbrahim Taşova'ya istinaden, Taşova matbaası gelmektedir. Bu matbaa, Arapça, Latince ve İbranice harf basımı yapmıştır²³⁷.

Basın faaliyetlerine ilk olarak Trablusgarp'ta, 1827'de, yani yeniden merkezi yönetime geçmeden önce başlanmıştır. Basılan ilk gazete *Al Mankab* gazetesi olmuştur. Uluslararası ve diplomatik haberleri konu alan bu gazete, Fransızca basılıyor, o zamanlar matbaanın olmaması nedeniyle elle yazılıyor ve bu yüzden sınırlı sayıda üretilerek yabancı ülkelerin konsolosluklarına gönderiliyordu²³⁸. Trablusgarp'ta, 1866 ikinci Osmanlı döneminde, Vilayet adını taşıyan Trablusgarp gazetesi yayımlanmıştır. Her Perşembe sabahı, Arap harfleriyle yazılı, Türkçe ve Arapça tek sayfa şeklinde yayımlanıyordu. Bu süreç (1866-1870) Vali Mahmut Nedim Paşa dönemine denk gelmekteydi. Gazete, vilayet matbaasında basılıyordu. Saltanat fermanları, emirler ve ülke içi haberler neşrediliyordu. Vali ofisi tarafında yönetiliyor ve vilayet mektupçusu tarafından yayım denetimi yapılıyordu²³⁹. 1869'da vilayet salnamesi yayımlanmıştır (*salname: vilayet hükümetinin farklı daireleri tarafından hazırlanan ve düzenlenen resmi haberler, tarihi kesitler ve istatistikleri içeren bir*

²³⁵Aliel-Mısrati, *sahafetü Libya fi Nısfı Karn*, el-Keşşaf yayınevi, Beyrut, 1960, s. 151.

²³⁶Ahmet Naip, *el-Menhelü'l-Azbü fi Tarihi Trablusgarp*, Tahkik. Tahir Ahmet el-Zavi, el-İstikame matbaası, Kahire, 1961, s. 30.

²³⁷A. Mısrati, a.g.e., s. 256.

²³⁸A. Mısrati, a.g.e., s. 257.

²³⁹Filip Trazi, *Tarihu's-Sahafeti'l-Arabiyye*, el-Edip matbaası, Beyrut, 1913, s. 106.

takvimdir. Arapça ve Osmanlıca yayımlanmıştır.)²⁴⁰. 1897'de üçüncü gazete olan Terakki gazetesi, Trablusgarp'ta yayımlanmıştır. İlk sayısını 1897 Haziranda basmıştır. Her cumartesi yayımlanmış ve bir sene boyunca bunu vilayet matbaası üstlenmiştir. 1908'deyse basımı durdurulmuştur. Daha sonra yeniden anayasaya uyulmasıyla birlikte basım hayatına, haftalık bir şekilde geri dönmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti adına sözcülük etmiş ve imtiyaz sahibi Şeyh Muhammet El Busiri'nin yönetimi altına girmiştir. Trablusgarp'ta yayımlanan ilk dergiyse, 1898 sanat dergisidir. Sanat, tarım ve bilimle ilgilenen bu derginin sahibi ve editörü, 1866 Trablus doğumlu Davut Efendi'dir. Babası, Trablus mahkemesinin başkanıdır. Rüştüye ve dil eğitimini tamamlamıştır. Bildiği dillerden birkaçı, Arapça, Osmanlıca ve Farsçadır.

Yeniden anayasa ilanı öncesi, İstanbul'da kültürel açıdan birçok mevkide çalışmıştır. Ardından İzmir'e Maarif Bakanı (Milli Eğitim Bahanı) olarak tayin edilmiştir. 1911'de Libya'ya geri dönüş yapmıştır²⁴¹. Özellikle de Osmanlı anayasasının ilanı ardından, Trablusgarp'ta basın, gelişmiş ve ilerleme yoluna girmiştir. Bu durumda sağlayan en önemli faktörler şöyledir²⁴²:

1. Vilayet matbaasının yanı sıra, kapısını yayın için açan yerel matbaaların olması.
2. İttihat ve Terakki Cemiyetinin genç, entelektüel ve istekli üyelerinin olması.
3. Libya'da subay ve sürülmüş entelektüellerin faaliyetleri.
4. Eğitimini El Ezher ve El Zeytuna'da tamamlamış, Mısır basını ve Arap edebiyatı hareketliliğini çokça takip eden öğrencilerin olması.
5. Libya basının önemli makalelerini aktardığı, Arap vilayetlerde yayımlanan Arap gazeteler.
6. Hükümet ve yerel halk tarafında yapılan maddi ve edebi yardım.
7. Gazetecilerin verdiği ücretin düşürülmesi, muhabirlerden hiç ücret alınmayarak onlara gazete sayılarının bedava gönderilmesi.
8. Yayın özgürlüğü ve geniş kitle katılımı.

²⁴⁰A. Mısrati, a.g.e., s. 28; Salnameler için bkz. İsmet Abdülkadir, *Evda' u vilayeti'l-Musulî's-siyasiyye ve'l-İktisadiyye ve'l-İctima'iyye ve's-sekafîyye min hilal-i salnamati'l-musul el-Osmaniye*, Irak bilimsel Akademi Dergisinde Yayınlanmış bir Araştırma, böl. 2, C. 45, Bağdat, 1998.

²⁴¹A. Mısrati, a.g.e., s. 46-51.

²⁴² Basın Ansiklopedisi, *Birinci Cilt, A'lamu's-Sehafîyyin fi'l-Vatani'l-Arabi*, Tunus, 1997, S: 6, s. 260-261; A.Mısrati, a.g.e., s. 71.

İkinci Osmanlı dönemi Trablusgarp'ta birçok gazete yayımlanmıştır²⁴³. 1908 Mart ayı başında, Muhammet Ali El Baruni'nin sahip olduğu El Asr-il Cedid gazetesinin ilk sayısı yayımlanmıştır. Gazete kendisini siyasi ve bilimsel olarak tanıtmıştır. "Halktan gelen halkın gazetesi" sloganını kullanmıştır²⁴⁴. Sayfalar, arasında editörün de makalesinin bulunduğu uzun dört sütundan oluşuyor ve gazete, dört sayfa olarak yayımlanıyordu. 1911'e kadar, toplam üç yıl boyunca yayımlanmıştır. Gazete, fikirlerin buluşma noktası ve gençlik platformu olarak, siyasi ve eğitimsel konulara önem vermiştir. Benzer şekilde ekonomik ve toplumsal durumlara ışık tutarak, emperyalist arzulara karşı milli bilinci uyandırmaya önem göstermiştir²⁴⁵.

1 Aralık 1908'de El Keşşaf gazetesinin ilk sayısı yayımlanmıştır. Gazetenin sahibi, Libyalı tarihçi Ahmet El Naib'in oğlu Muhammed Naip'tir. Arapça, Osmanlıca ve Fransızca olarak dört sayfa şeklinde yayımlanmıştır.

Gazete, siyasi, özgür, bilimsel ve haftalıktı. Anayasa ilkelerine göre ümmetin haklarını savunuyordu. Aynı yıl, sahibi Muhammed El Haşimi El Mekki tarafında El Kaşşe gazetesini yayımlanmıştır. Mizah anlayışına sahip olan bu gazetenin basımı üç yıl boyunca sürmüştür. İlk yayını Tunus'ta olmuştur. Fransız güçleri tarafında yapılan kraliyet baskısıyla, Trablusgarp'ta basımı başlamıştır. İç ve dış siyasetle ilgilenerek, reform çağrısında bulunmuş ve yönetimi eleştirmiştir²⁴⁶. Aynı şekilde, 1908'de Osmanlıca Ta'mim-i Hürriyet gazetesini yayımlanmıştır. Gazetenin imtiyaz sahibi Muhammed Kadri'dir^k. 1911'e kadar yayımlanan gazete, meşrutiyetin devam etmesine ek olarak, özgürlük davalarına önem verme sloganlarını kullanıyordu. Haftada tek gün, çarşambaları yayımlanıyordu²⁴⁷. 1910'da yayımlanan El Mirsad gazetesini gibi yayımlanan başka gazeteler de mevcuttu. Haftalık olan bu gazete siyasidir ve imtiyaz sahibi Şeyh Ahmet El Fsato'dur^{kk}. Bu gazete, Toplum ve uluslararası siyasetin gerçek

²⁴³A. Mıstati, a.g.e., s. 261.

²⁴⁴A. Dücani, a.g.e., s. 281; A. Mısrati, a.g.e., s. 73.

²⁴⁵A. Mısrati, a.g.e., s. 78.

²⁴⁶A. Dücani, a.g.e., s. 282.

^k Farklı işlerde yer almıştır. Mısrata Okulunda öğretim görevlisi, Trablus mahkemesinde savcı, ardından görevini bırakarak gazetecilikle uğraşmıştır. 1911'de ailesiyle birlikte, İtalyan güçleri tarafından sınır dışı edilmiştir. Önde gelen entelektüel gençlerdendir; Bkz A. Mısrati, a.g.e., s. 100.

²⁴⁷A. Mısrati, a.g.e.S.101.

^{kk} Trablusgarp doğumlu olup Nufusa Dağı halkındandır. Ezher'de sekiz yıl okumuştur (1901-1909). Siyasi çevreler onu mücadeleci Ezherli bir hoca olarak bilirlerdir. Eğitimini önde gelen hocalardan almıştır, örn. Şeyh Muhammed Abde. İtalyan istilası döneminde İslami Yüksek Okul'un başına

yüzünü gösteren canlı konular içeriyor, vatan ve halkın haklarını savunuyordu²⁴⁸. “*Emperyalistin vesilesi ticarettir*” başlığı altında Osmanlı siyasetini açıklayan bir seri makale yazmıştır. Arap vilayetlerinde de muhabirleri vardı. 1911 İtalya istilası öncesi çıkan son gazete, 1 Mayıs 1911 El-Derdenil gazetesidir. İmtiyaz sahibi, Yahudi Fraym Şoba’dır. Gazete İbranice harflerle yazılı, Arapça telaffuz ediliyordu. Libya, Tunus, Cezayir ve Fas’ta bulunan Yahudiler tarafından okunuyordu²⁴⁹.

Bir diğer önemli ise gazeteciliktir. sadece ülke içinde münhasır kalmayarak ülke dışına da yayılmıştır. Nisan 1908 Kahire’de Şeyh Süleyman El Baruni tarafından yayımlanan ve kendi matbaasında basılan, İslami El Esed gazetesi buna örnektir. İslam birliği düşüncesi ve Trablus haberleriyle özel olarak ilgilenmiştir. Aynı zamanda o süreçte gündemi meşgul eden esas yargısal konulara da değinmiştir. Aynı dönem, Hilafetle ilgilenen Dar-ül Hilafe gazetesi, İstanbul’da Abdülvehhâb Abdulsamet^K tarafından yayımlanmıştır²⁵⁰. Siyasi, ilmi ve edebi yapıda olup, haftalık olarak yayımlanmıştır. Yazımına birçok Arap entelektüel katılmıştır, örneğin: Ali Gayati, Abdülaziz Caviş, Süleyman El Baruni, Ferhat El Zavi, Ali Abbad ve Muhammed El Mekki bin azzuz. Bazı Arap vilayetlerinde muhabirleri de vardı. Anayasaya yeniden geçilmesiyle birlikte başkent İstanbul’da basılan ilk gazeteydi. Arap yazar ve siyasilerin buluşma noktası olan gazete, Arap vilayetlerinde binlerce kopyası dağıtılıyordu. 1908’de kapatılana dek haftalık olarak yayımlanmaya devam etmiştir. Ardından gazeteyi, sahibi, Firdevs adında haftalık yeni bir gazete olarak değiştirmiştir. Haftada iki kez, üç sayfası Osmanlıca ve bir sayfası Arapça, dört sayfa olarak yayımlanmıştır. Siyasi ve bilimsel olarak tanımlanmıştır. Günlük olarak basılan, siyasi tarafları ve haberlerin kolay takibi için Osmanlıca yazılan, Fatih adında bir başka gazete yayımlanmıştır²⁵¹.

getirilmiştir. 1936 Nisan ayında vefat etmiştir. Bkz. Arap Balın ansiklopedisi, böl. 6, C. 1, “*A’lamu’s-sahafeti fi’l-vatani’l-Arabi*”, Tunus, 1997, s. 268-269.

²⁴⁸ A. Mısrati, a.g.e., s. 268-269.

²⁴⁹ A. Mısrati, a.g.e., s. 109 ; A. Dücani, a.g.e., s. 284.

Aslen Libyalıdır ve Bingazi doğumlu olup gazetecilikle uğraşmıştır. İki tane Arapça, bir tane Osmanlıca olmak üzere üç tane gazete kurmuştur. 1914 İstanbul’a gitmiştir, mekteb-i sultani ve tıp fakültesinde okumuştur. Sultan II. Abdülhamid dönem sonu, İttihat ve Terakki gençleriyle siyasifaaliyetlerde bulunmuştur. Birçok kez de hapsedilmiştir. 1914 Barka’ya giderek Senusi hareketine katmıştır, ta ki 1916 İtalyan güçleri tarafında sınır dışı edilene dek. Bkz. A. Mısrati, a.g.e., s. 109 ; A. Dücani, a.g.e., s. 284.

²⁵⁰ A. Mısrati, a.g.e., s. 109 ; A. Dücani, a.g.e., s. 284.

²⁵¹ A. Mısrati, a.g.e., s. 109-114 ; A. Dücani, a.g.e., s. 284-285.

İtalyan istilası öncesi vilayette yayımlanan gazetelerin yanı sıra iki tane İtalyan gazete bulunuyordu. Bunların ilki, sahibi Osmanlı asıllı Senatör Vito Ribo Akip olan *Lİ Codi Tripoli* gazetesidir. Bu gazete her Cumartesi ve Çarşamba günleri yayımlanıyordu. Pazartesi ve Perşembe yayımlanan diğer gazeteyse, sahibi Osmanlı asıllı (Maverbicuha Cima) Olan *Staladoriti* gazetesidir. Bu iki gazete, İtalyan emperyalizm siyasetinin hedeflerine hizmet etmek üzere ortaya çıkmıştır²⁵².

Trablusgarp'ta gazetecilik, özellikle de Avrupa tehlikesi meselesinde, apaçık düşünce akımlarıyla ilgilenmiştir. Tam burada bu gazeteler devreye girerek, emperyalist faaliyetleri ve yönetimde bitap düşen kişilerin rollerini gösteren makaleler yayımlamıştır.

Aynı zamanda İslam birliği meselesi, Arap düşünürlerin görüşleri ve reform meselesine de dikkat çekmiştir. Bu yüzden tarım ve sanayiye geliştirme çabasına girmiştir. Uyanık olmaya, eğitimin mecburi olmasına, çiftçi ve işçilerin problemlerinin hallolmasına dair çağırıda bulunmuştur²⁵³. Ancak aynı dönem Trablusgarp'ta gazetecilik, teknik, idari ve edebi problemler yaşamıştır. Mali sıkıntılarının yanı sıra bazılarının kariyer hayatının sona ermesine neden olmuştur. Devlet gazeteleri ve anonim bir şirket olan Terakki gazetesi dışında kalan diğer gazetelerin çoğu, kâğıt basım masraflarını karşılamak için yaptığı ortaklıklara güveniyordu. Masrafların gecikmesi, maddi telaş anlamına geliyordu. Bunun yanı sıra iletişim ve gazeteleri şehirler ve vilayetler arası taşıma zorluğu vardı. Bu durum fiyat artışına ve yeterli sayıda okuyucuya ulaşmasını engelliyordu. Aşırı merkezi siyaseti benimseyen Federallerin niyetlerinin gün yüzüne çıkmasıyla birlikte, gazeteler yoğun denetim altına girmiştir. Matbaaların tatile girmesi ya da başka bir işle uğraşması gibi problemler de yaşamışlardır²⁵⁴. Edebi yöne bakıldığında, XIX. yy'in son çeyreğinde yaşanan geride kalmışlık, Arap devletlerinde olduğu gibi Trablusgarp'ta da yoğun bir şekilde baş göstermişti. O dönem, modern uyanış belirtileri ve Batı uygarlığıyla olan iletişimin etkisiyle Mısır ve Levant'ta edebi uyanış emareleri görülmüştür. Ancak Trablusgarp'ta edebiyatın çıkışı biraz gecikmeli olmuştur ve o süreçte yaygın olan tak edebiyat, meclislerde ve gece sohbetlerinde yapılan edebiyattı.²⁵⁵

²⁵²A. Dücani, a.g.e., s. 284-285.

²⁵³A. Mısrati, a.g.e., s. 22-23.

²⁵⁴A. Mısrati, a.g.e., s. 22-25.

²⁵⁵A. Dücani, a.g.e., s. 285.

2.7. Dini Durum

İslam dini, vilayetin resmi dinidir. Bazı azınlık ve yabancılar, kendi dini ritüellerini yerine getirebiliyorlardı. Trablusgarp vilayetinde Hristiyanlık bilinen bir din olmasına rağmen, Bedde ve Ovyia gibi vilayet şehirlerinde, kısacası Eski Libya, Subrata ve Kirene (Şahhat)'ta bazı kilise ve piskoposlukların bulunması ve Trablusgarp'ta çeşitli bölgelerde kilise ve piskoposlukların bulunmasına rağmen Trablusgarplı Hristiyan bulmak oldukça zordu. Bu da, bütün kiliselerin, XIX. yy'in ikinci yarısı, Osmanlının Trablusgarp'ı ele geçirmesinin ardından ortaya çıkan yabancı topluluklara ait olduğunu gösteriyor²⁵⁶. Dindarlık, toplum hayatında öne çıkan bir özellikti. Sofi tarikatların ve Murabıtların halk arasında büyük bir ünü vardı. Tarikat ehlinin adetlerinde, kutlu doğum gününü sokağa çıkararak kutlamak vardı. Kutlamalarında ellerinde farklı bayraklar taşırlardı. Gayrimüslimlerinse kutlu doğum günü Müslümanlarla çatışma yaşamamak için kutlamalarda sokağa çıkmaları yasaktı. Çok geçmeden bu yasak kalkmıştır. Diğer dini grupların ibadet özgürlüğü vardı. O zamanlar vilayette dini hoşgörü ön plandaydı. Öyle ki Hristiyanlar paskalya bayramını ateş yakarak kutluyor ve Trablusgarp paşasını (vali) selamlıyorlardı. Aynı şekilde vali, Avrupa ülkeleri konsoloslarını dini hoşgörünün hâkim olduğu bir havada karşılıyordu²⁵⁷. Halkın yaşam ve tarihinde büyük bir rol oynayan Sofi tarikat ehli ve Murabıtların rolünü es geçmemek gerekir ki öne çıkan iki mezhep bulunmaktaydı:

- a. Çoğu Berberi grubun edindiği, İbadi Mezhebi^k.
- b. İmam Enes Bin Malik'e isnat edilen, Maliki Mezhebi.

Bu iki mezhebin yanı sıra, geniş kitlelere yayılan ve ülkenin dini, siyasi, sosyal tarihinde büyük ve tehlikeli bir role sahip olan sofi tarikatlar vardı. Bunlardan biri olan Senusi tarikatı, çalışma konumuzun özünü oluşturmaktadır. Gelecek bölümlerde ayrıntılı bir şekilde işlenecektir. Bu tarikat, Batı Afrika'ya İslam'ı yaymak için, XIX. yy'in ikinci yarısında büyük bir rol oynamıştır.²⁵⁸

²⁵⁶ Hasan Cevher ve diğerleri, *Libya*, Maarif yayınevi, Kahire, 1960, s. 60-61.

²⁵⁷ A. Dücani, a.g.e., s. 234.

^k Bu mezhep Abdullah bin İbadi'ye nispet edilir. Hicretin ilk asrı, Emevi Devleti dönemi, özellikle de Abdülmelik bin Mervan döneminde ortaya çıkmıştır. Bu mezhep Trablus garp dâhil birçok vilayette yayılmıştır özellikle de Zuvara ve Nufusa'da. Aynı zamanda Tunus, Cezayir, Zanzibar adası ve Umman'da da yayılmıştır. İbadilik, Hariciliğin bir fırkasıdır. Bkz. H. Cevher, a.g.e., s. 60-61.

²⁵⁸ Ahmet Dücani, *el-Hareketu's-Senusiyeti Neş-etuha ve nemuvvuha fi'l-karni't-tasi'i aşar*, Kahire, 1967, S. 25-26; Muhammed Şükri, *el-Senusiye Din ve Devlet*, Arap Düşünce Yayınevi, Kahire, 1948, s. 7.

Trablusgarp halkının büyük çoğunluğu, Allah'a yakın, dünyayı hareket ettiren gizli güçlere sahip ve doğa kanunlarını değiştirebilen bir kavmin varlığına inanıyorlardı. Bu kavim ise murabıtlardı. Mısırlıların betimlediğine göre onlar; gayret ve bereket ehlidir. Bu yüzden halkın geneli onların gözüne girmeye çalışıyor, saygı duyuyor ve onlardan yardım istiyordu.²⁵⁹

Tüm anlatılanlar ışığında, Osmanlı Devleti'nin tarihin ağır yükü altında sersemlediği dönemde, Trablusgarp, Karamanlı ailesi çöküşü sonrası, direkt olarak İstanbul yönetimine girmiştir. Sultan Abdülmecit (1839-1861) dönemi ortaya çıkan Tanzimat fermanı ve ıslahat hareketleriyle, Osmanlı devleti, vilayetlerin durumunu düzeltmeyi ve iyileştirmeyi denemiştir. Yapılan reform çalışmalarının, arasında Trablusgarp'ın da bulunduğu, Arap vilayetleri üzerinde bir yansıması olmuştur. Ancak tüm yapılanlara ve bütün alanlarda uygulanan Osmanlı sistemlerine rağmen reform hareketinin gözle görünür bir etkisi olmamıştır. Böylelikle Ekonomi, yönetim, askeriye ve yargı organlarında yürütme ilkel kalmıştır. Vilayetin başkent İstanbul'dan uzak olması, Arap vilayetlerinde yaşanan gelişmeleri sürekli takip etmenin zor olması, siyasi durumun dalgalanması ve Trablusgarp'a atanan Osmanlı valilerinin sürekli değişiyor olması, vilayetin Osmanlı devletiyle birlikte gerilemesine neden olmuştur. Bunlara ek olarak, valiler arasında yaşanan anlaşmazlıklar, yaşanan iç karışıklıkların büyümesi, ekonomik durumun kötüye gitmesi, para israfı ve projelerin ihmali gibi birçok neden, Özellikle de 1830 Cezayir, 1881 Tunus, 1882 Mısır ihtilalinden sonra, Osmanlı Devleti vilayetlerine karşı gittikçe büyüyen Avrupa hırslarının sonucu ortaya çıkmıştır. O dönem Osmanlı devletinin bu tehlikelere karşı duracak güçte olamaması nedeniyle, 1911 İtalya'nın Libya'ya ihtilali kaçınılmaz olmuştur.

²⁵⁹M.Şükri, *el-Senusiye Din ve Devlet*, a.g.e., s. 8.

3.ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

İTALYA'NIN 1911 YILINDA LİBYA'YI İŞGALİ

Özellikle Afrika'da İslam'a karşı mücadele etme girişimleri yeni değildi aksine eskiye dayanmaktaydı. İslamiyet'in bu kıtada siyasi, ekonomik ve beşeri alanlara hâkimiyet kurmaya başladığı son yıllarda bu mücadelenin acımasızlığı da artmıştı.²⁶⁰

1880-1910 yılları arasındaki dönem, kuzeydoğu ve orta Afrika'daki bir takım siyasi değişimlere tanıklık etmiştir. Emperyalizm, bu bölgelerin çoğunu sömürmüş ve diğer emperyalist devletlerin öbür Arap devletleri üzerinde hükümlanlık kurmasından sonra Avrupa ticareti de geniş çöl arazisine sahip²⁶¹ ve Avrupa emperyalizminin son geçiş noktası haline gelen Libya üzerinden²⁶² gerçekleştirmeye başlamıştır.²⁶³

Avrupa ve Afrika kıtaları arasında ayrıcalıklı bir coğrafi konuma sahip olan Libya'ya sahip olma arzusu insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Bu sebeple birkaç saldırıya şahitlik etmiştir. Bunların ilki Roma Saldırısı, ikincisi ise 1911 yılındaki İtalyan saldırısıdır.²⁶⁴

Yaklaşık olarak 1760-1770 yılları arasında başlayan Avrupa Sanayi Devrimi'nin akabinde, sanayi devletleri, yeni alanlarda sömürgeciliği gerekli kılan büyük sermayeleri kendilerinde topladıktan sonra, sömürdükleri ülkeleri birer hammadde kaynağı ve ticari mallarını satacakları birer pazar olarak değerlendirmekteydiler.²⁶⁵

1870'de İtalya'nın kendi iç birliğini sağladıktan ve 1881 yılında Fransa'nın Tunus'u işgalinden sonra²⁶⁶ diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi İtalya da özellikle Afrika sahillerinde sömürgeler elde etme gayretine girdi. İtalya'nın Tunus üzerindeki

²⁶⁰ Muhammed Meşhur, *Efrikıyya beyne't-Tevhid ve't-Teslis*, 1973, s. 38.

²⁶¹ Jon Dibo, *el-İsti'maru'l-İtalî fi Libya* (trc. Haşim Haydar), Libya Basım ve Yayınevi, Bingazi 1968, s. 195.

²⁶² Tears Wals, *Ticaratu'l Kavafil beyne Libya ve Mısr*, Mecelletu'l-Buhus et-Tarihiyye, S:1, Ocak 1981, s.113.

²⁶³ T.Wals, a.g.e., s.113.

²⁶⁴ Yusuf İbrahim, *Umar el-Muhtar Mukâtilen ve Şehîden*, Daru'l-Urveti'l-Vesekî Matbaatu Daru Huneyn, Beyrut, 1984, s.11.

²⁶⁵ Abdu'l-Ganikhalf Allah, *Mustakbelu Efrikıyya es-Siyasi Tarihu Şuûbi'l-Kârrati'l-Hadîseti ve Evcuhu't-Tatavvuri'l-Muhtemiletî fih*, Muessesetu'l-Matbûâtî'l-Hadîseh, Kahire, 1961, s.18.

²⁶⁶ Mahmud Mensi, *Britaniyye ve'l-Hamletu'l-İtalıyye alâ Libya*, Mecelletu'l-Buhûs et-Tarihiyye, Merkezi Cihadi'l-Lîbiyyîn li'd-Dirâsâti't-Tarihiyye, S :2, Libya, Temmuz-1980, s. 156.

tüm emellerini kaybettiği yıl olan 1881'de²⁶⁷ İtalya, gözlerini İtalyan kamuoyunun dikkatini celbeden Libya'ya dikti. İtalya düşmanca niyetlerini gizlemekten geri durmuyordu ve Libyalılar da onun emperyalist arzularının bilmekteydiler. Gazeteler, cemiyetler, heyetler ve partiler İtalya'nın özellikle kuzey Afrika'daki sömürgecilik hakkından bahsetmekteydiler.²⁶⁸

Halkları ekonomik anlamda bağımlı hale getirmenin yanında onları doğrudan itaat altına alabilmek için Avrupa devletlerinin ekonomi safhasından siyasi safhaya geçmeleri neticesinde, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında yayılcılık siyaseti ve sömürgecilik rekabeti başlamıştır. Ekonomik, toplumsal, kültürel ve askeri alanların tümünde Osmanlı Devleti içerisinde zayıflama ve gevşeme emareleri görülmeye başlayınca, Osmanlının farklı vilayetleri üzerinde büyük devletlerarasındaki bu rekabet artmış ve Libya da on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde bu yerlere dâhil olmuştur.²⁶⁹

3.1. İtalyan Saldırısını Hazırlayan Etmenler ve Saldırının Sebepleri

İtalyanları, sömürgeci bakışlarını bu ülkeye yöneltmeye iten birçok etmen vardır. Bunların bazıları şunlardır:

3.1.1. Coğrafi Konum ve İklim

Kuzey Afrika sahili İtalya'ya en yakın sahildi ve Afrika kıtasının içlerine götürecekt köprüünün başı olması hasebiyle²⁷⁰ doğal olarak burası İtalya'nın Libya'ya doğru genişlemesi için uygun olan alandı.²⁷¹ Burası Mısır ve Tunus arasındaki bağlantı noktası kabul edilmekteydi. Libya'nın ikliminin İtalya iklimine benzemesinin yanında (burayı ele geçirmek), aynı bölgede yayılcılık siyaseti izleyen İngilizlerin ve Fransızların çıkarlarını tehdit etme imkânı vermekteydi.²⁷²

3.1.2. Yayılcılık Arzusu

İtalya, Eritre ve Somali saldırılarının ardından arzuladığı ve beklediği emperyalist yayılcılığı gerçekleştirememiştir. İçeride (iç politikada) yaşadığı

²⁶⁷ Halife et-Telîsî, *Mu'cemu Meâriki'l-Cihâd fi Libya 1911-1931*, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1972, s.19; Mahmud Şakir, *et-Tarihu'l-İslami, et-Tarihu'l-Muasır*, Bilâdu'l-Mağrib, Beyrut, 1996, s. 15.

²⁶⁸ Muhammed Bâzâme, *Bidâyetu'l-Me'sâti ev et-Temhîdu's-Siyâsiyyu li'l-İhtilâli'l-İtalî*, el-Matbaatu'l-Ehliyye, Bingazi, 1961, s. 45.

²⁶⁹ Sâti' el-Hasri, *el-Bilâdu'l-Arabiyye ve ed-Devletu'l-Usmâniyye*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1965, s.152; A. Deccâni, *el-Hareketu's-Senusiyye*, a.g.e, s. 63-64.

²⁷⁰ S. el-Hasri, a.g.e, s.153.

²⁷¹ A. Deccâni, *el-Hareketu's-Senusiyye*, a.g.e, s. 65.

²⁷² Muhammed Beyram et-Tunusî, *Safvetu'l-İ'tibâr bi-Mustevdar'l-Emsâri ve'l-Aktâr*, el-Matbaatu'l-İlâmiyye, 3. Cilt, Mısır, h.1303, s. 27.

sıkıntıları giderme adına Libya'ya saldırmayı bir zorunluluk olarak görmekteydi.²⁷³ Yani İtalya, Akdeniz havzasında siyasi nüfuz sahibi en büyük devlet olmayı arzulamaktaydı. Bu durum İtalyan milliyetçilerinin işaret ettikleri şeydi. Bu kimseler, Akdeniz sahillerinde sömürgeler elde ederek diğer milletler arasında İtalya'nın yerini sağlamlaştırması için İtalya'nın Libya'ya saldırması gerektiği çağrısında bulunmaktaydılar. Bir deniz devleti olmasını sağlayacak şekilde 2500 mili bulan sahil şeridine sahip olmasına rağmen, Akdeniz'in diğer kıyısında varlığını sağlamlaştırmadıkça İtalya, Avrupa kıtasının içine hapsolmuş halde kalacaktı.²⁷⁴ Özellikle de on dokuzuncu yüzyılda bir devletin büyüklüğü, sahip olduğu sömürge ve pazarlarla ölçülmekteydi. Mayıs 1882'de İtalyan Temsilciler Meclisi'nde İtalya Başbakanı Crispi bu durumu: “Sömürgeleştirilmiş ülkeler (elde etmek), modern hayatın zorunluluklarından biridir. Bizler, Ey İtalyanlar! Eli kolu bağlı halde duramaz ve diğer devletlerin dünyanın farklı yerlerini işgal etmelerine müsaade edemeyiz!” sözleriyle vurgulamış; bu dönemde İtalya'da, iş gücüne iş imkânı sağlanması, İtalyan halkına güneş altında bir yer bulunması gibi bu eğilimi ifade eden bazı sloganlar yüksek sesle dillendirilmiştir.²⁷⁵

3.1.3. Tarihi Miras

İtalya'nın Libya'ya saldırmasının temel hedefi, atalarının (Romalıların) şanını geri kazanmak için kuzey Afrika'da sömürgeler elde ederek kavmiyetçi bir şan elde etmektir. Öyle ki Kuzey Afrika ülkeleri önceki İmparatorluğun en önemli sömürgeleri olarak tanımlanmaktaydı. Aynı şekilde o dönemdeki yaygın görüşe göre İtalya, Şanlı Romanın mirasçısı olması sebebiyle sömürge devletlere sahip olmadıkça arzu edilen konumda olmayı başaramayacaktı. Bunun yanında medeniyet elçiliği yapma, geri kalmış halkların medenileştirilmesi noktasında beyaz adamın sorumluluğunu yerine getirme iddiaları vardı. Ayrıca nüfus artmış ve artık tarıma elverişli araziler, tarım sektöründeki ihtiyacı karşılayamamaktaydı. Aynı zamanda kömür ve petrol gibi

²⁷³H. Et-Telîsî, a.g.e., s. 19.

²⁷⁴Martin More, *eş-Şâtu'r-Râbi'* (trc. Abdulkadir Mustafa el-Muhayşî), Merkezi Cihadi'l-Libiyî'n Zıdde'l-Gazvi'l-İtalî, Libya, 1989, s. 150; Franchis Malciry, *Gazvu Libya* (trc. Umar Muhammed Arrâb,S : 3, C. II, Libya, 1978, s. 75 ; H.Et-Telisi, a.g.e., s.20.

²⁷⁵ Halife el-Muntasır, *Libya Kable'l-Mihneti ve Ba'de'ha*, Maslahatu'l-Metâbi', Trablus, 1963, s. 12-13.

hammadde yoksunluğu sebebiyle İtalya'daki modern sanayi gelişimi, yeterli seviyede değildi.²⁷⁶

3.1.4. Papa'nın Arzusu

Uluslararası kamuoyunun İtalya'nın Libya saldırısına hazır hale getirilmesinde Vatikan'daki Papa büyük bir rol oynadı. Kendisi bu yeşil bölgenin tekrar Hristiyanlık içerisine alınmasını hedeflemekteydi.²⁷⁷ Yani Libya'ya saldırı fikri Haçlı zihniyetiyle ilişkilendirilmişti. Bunun sebebi bu bölgenin uzun zaman önce Romalıların hâkimiyeti altında olması ve yine burasının Haçlıların deniz seferlerine karşı ortaya koyduğu klasik mücadelede birçok tarihsel olaya tanıklık etmesiydi.²⁷⁸ Papa ve diğer din adamları Müslüman ahalinin Hristiyanlaştırılması girişimlerini gerçekleştirme ve Katolikliği Afrika'da güçlendirme konusunda son derece hevesliydi.²⁷⁹ Vatikan'daki Papa, Katolikler tarafından Libya'ya saldırı düzenlenmesi için uygun ortamın hazırlanması konusunda çabalarını ve etkinliğini arttırmıştı. Bu bölgenin Hristiyanlaştırılması için asil bir görev yerine getirilmeliydi. Bunun yanında üç milyon lira değerinde bir sermaye ile 9 Mart 1880'de ana şubelerini açan Bank Di Roma'nın da bu konuda teşviki olmuştur. Bu sermaye Osmanlı-İtalyan husumetinin artmasına yönelik bir basın hamlesi düzenlenmesine yardım etmiştir. Bankanın sermayesi 1910 yılında yüz milyon, 1912'de ise iki yüz milyon liraya ulaşmıştır.²⁸⁰ Ayrıca Libya'ya Katolik misyoner heyetler gönderilmiş, Fransızların değil İtalyanların eliyle gerçekleştirilmesi arzusuyla 1907 yılında Berka'da Fransiskan misyonerler tarafından gerçekleştirilen uluslararası kampanyaya onay verilmiştir.²⁸¹

3.1.5. Sosyal Sebep

İtalya'da, sömürgecilik siyasetinde büyük bir rol oynayan bazı şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Öyle ki bu kimseler emperyalist yayılcılığın, içinden çıkılmaz problemlerin çözümünde temel etmen olduğu inancındaydılar. Bu sorunların başında

²⁷⁶Ahmet.Deccânî, *Libya Kable'l-İhtilâl*, Trablus el-garp fi evahiri el-ahdi'l-Osmanî, Kahire,1976, s. 336 'et-Telisi, a.g.e., s. 20 ; Daha fazla bilgi için bkz. Peter Ronofen, Tarihu'l-Karni'l-Işrîn 1900-1948 (trc. Nuruddin 13 ; More, a.g.e., s. 41.

²⁷⁶ M.eş-Şerkesî, s.16.

²⁷⁷A. Deccânî, a.g.e., s.337.

²⁷⁸H. Et-Telisi, a.g.e., s. 20

²⁷⁹H. Et-Telisi, a.g.e., s. 21.

²⁸⁰Bank Di Roma hakkında daha fazla bilgi için bkz.B0A. MKT. MHM. 3273/245409, LEF1, (safer 1323/Mart 1907) 'B0A. MKT. MHM. LEF 4. (13Safer1326/17 Mart 1908) 'Muhammed eş-Şerkesî, *Lemahâton ani'l-Evdâi fi Libya Esnâe'l-Ahdi'l-İtalî*, ed-Dâru'l-Arabiyyetu li'l-Kuttâb, Libya, 1976, s. 12-15

²⁸¹M. eş-Şerkesî, s.16.

İtalya'da peşi sıra gelen hükümetleri kasıp kavuran fakirlik ve işsizlik krizi gelmekteydi. 1887-1911 yılları arasında birbiri ardına on altı bakanlık gelmiş ve en uzununu bir yıldan fazla sürmemişti.²⁸² İtalya'nın yaşadığı sosyal problemler onu sömürgeler bulmaya itmekteydi. İtalyanların bu problemlerinin ilk sırasında sanayileşmiş ve ilerlemiş kuzey İtalya ile tarımsal yapıdaki geri kalmış güneyi arasındaki farklılık problemi gelmekteydi. Bu geri kalmış bölgede derebeylik sistemi, istismar yöntemleri ve burjuvazinin ve din adamlarının tarım arazileri üzerinde tam bir egemenliği hâkimdi. Gelir seviyesinin düşüklüğü, geri kalmışlık, hastalık ve salgınların çokluğu sebebiyle çiftçiler, zor şartlar altında yaşar hale gelmişti.²⁸³ Ayrıca nüfus artışı ve tarım arazilerinin azlığı; iş aramak maksadıyla birçok İtalyan'ın yurt dışına göç etmesine neden olan işsizlik sorununun ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Bu göçmenlerin sayısı 1888 yılının başlarında 195,993'e ulaşmıştır. Bunun yanında İtalyan mahkûmların sayısı artmış ve sayıları yetmiş bir bini bulmuştur. Öyle ki artık İtalyan hapisanelerinin bu çok sayıdaki mahkûmu alacak yeri kalmamıştır. Ayrıca 1908-1911 yılları arasında depremler, volkanlar, hastalık ve salgınların yayılması ve İtalyan Hükümeti'nin halka gerekli yardımı sağlamaktan aciz kalması; halkın hükümete karşı şikâyet edip söylenmelerini artıran durumlardandır.²⁸⁴

3.1.6. Osmanlı Devleti'nin Zayıflaması

Osmanlı Devleti, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında hayatın tüm alanlarına sirayet eden büyük bir zafiyetin sıkıntısını yaşamıştır. Buna ek olarak idari yapı da bozulmaya başlamıştır. Bu durum da sömürgeci devletlere Hasta Adam adını verdikleri devletin işlerine müdahale etme fırsatı vermiştir.²⁸⁵ Bu bozukluk ve zafiyeti ıslah etme çabasına giren bazı Osmanlı valilerinin girişimlerde bulunmasına rağmen; peş peşe gelen savaşlarda (1856 Kırım Savaşı, 1877 Osmanlı-Rus Savaşı, 1897 Yunan Harbi) Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı ağır yükler ve bunun yanında Osmanlı Devleti'ne

Bağlı vilayetlerin çoğunda ortaya çıkan iç karışıklık ve isyanlar sebebiyle bu gayretler de bir fayda vermemiştir.²⁸⁶

²⁸²M. eş-Şerkesî, s.16.

²⁸³Zenyaida Yahimufteş, *el-Harbu't-Turkiyyetu'l-İtaliyye 1911-1912* (trc. Haşim Salih et-Tikrîfî), Menşûrâtu'l-Câmiati'l-Lîbiyye, Beyrut,1971, s. 27.

²⁸⁴Z. Yahimufteş, a.g.e., s. 28.

²⁸⁵M. eş-Şerkesî, s.16.

²⁸⁶Z. Yahimufteş, a.g.e., 29.

Bu durum devletin vilayetleri üzerine etki etmiştir. Bu vilayetlerden biri de yönetimdeki zafiyet ve bozulma konusunda diğer Osmanlı vilayetlerinden farkı olmayan Trablusgarp'tır. Öyle ki valilerin otoritesi, sahil bölgelerinden ileriye gitmez hale gelmişti²⁸⁷ ve bu da özellikle Osmanlı Sultanının dini bir sembol haline gelmesi ve 1908 yılındaki anayasa inkılabından sonra ve bunlara ek olarak eğitim ve sağlık şartlarının kötüleşmesiyle, sömürgeci devletlerin Osmanlı'nın sahip olduğu toprakları kendi aralarında pay etmelerini kolaylaştırmıştı. İtalyanları bu konuda cesaretlendiren şey de İtalya'nın altı katı alanına denk gelen Trablusgarp'ın yüzölçümünün büyüklüğüdür.²⁸⁸ Bunun yanında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesine sebep olan başka bir durum daha vardır ki o da İtalya'nın kavmiyetçilik açısından Avrupa'nın Afrika'daki eski şanını yeniden elde etmesini istemesidir. Ayrıca 1911 baharında vuku bulan Fas Krizi (Agadir) sebebiyle Almanya'yla Fransa arasında bir gerilimin ortaya çıkması; Trablusgarp'taki planlarını gerçekleştirmesi konusunda İtalya'ya uygun fırsatı hazırlamıştı. Osmanlı Devleti de Trablusgarp'ı ihmal etmekteydi ve Trablusgarp içindeki İtalyanlara ait ekonomik hareketliliği durdurmak için bir girişimde bulunmamıştı. Diğer taraftan Osmanlı, bayındırlık ve askeri anlamda bu vilayeti ihmal etmekteydi ve bu da sömürgecilik arzularının devam etmesi konusunda İtalya'yı cesaretlendirmişti.²⁸⁹

3.2. İtalya'nın Trablusgarp'a (Libya'ya) Nüfuz Etme Yöntemleri

İtalya, Trablusgarp'ta kendine yer açmak için birçok yöntem benimsedi. Avrupa Devletleri'yle anlaşmalar gerçekleştirmek ve Trablusgarp konusunda pazarlık yapmak için bir takım sinsice çabalar sarf etti. İtalya, Fransa'nın 1830'da Cezayir'i, 1881'de de Tunus'u işgalinin şokunu yaşadıkdan sonra, kendi amacına ulaşmak için, sömürgecilik konusunda aralarında rekabet bulunan sömürgeci devletlerin bazılarıyla muvafakat sağlamak diğerleriyle de rekabeti sürdürmek için görüşmeler yaptı. Fakat bir sonuç alamadı. Dış politikasında müttefiklik ve yapılan anlaşmalara bağlı kalma siyasetini benimsemesinin temel etkeni olan Berlin Konferansı'nda yaşadığı hezimet sonrasında; tek başına hareket etme siyasetinin akamete uğradığı ortaya çıkıp uluslararası siyasetteki deneyim ve tecrübelerinin azlığı sebebiyle uluslararası

²⁸⁷Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, 2. Cilt, "1908-1914", İstanbul, 1917, s. 220.

²⁸⁸Ş. Aydemir, a.g.e., s.221.

²⁸⁹George Antonius, *Yakazatu'l-Arab, Haraketu'l-Arabi'l-Kavmiyyin*(trc. Nâsıruddin el-Esed, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1922, s. 181 ; Hasan Neccâr, *es-Siyâsetu'l-İstirâfîciyyetu fi'ş-Şarki'l-Evsat*, Mektebetu'n-Nehdati'l-Misriyye, Kahire, 1952, s. 611-612 ; NikolaZiyade,*Berkatu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Darul-ilm Melayin Beyrut,1950, s. 79.

arenadaki gücünü kaybedince Şubat 1887’de yeniden üçlü ittifak anlaşması gerçekleştirdi. Bu anlaşma, Trablusgarp’taki çıkarlarına yönelmesi için ilkesel bir muvafakat elde etmesine imkân tanıdı. Avusturya ve Macaristan’la yaptığı başka bir anlaşmayla da bu durumu güçlendirdi. Yine Almanya’yla da bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma Fransa’nın kuzey Afrika işgali konusunda Almanya’nın İtalya’yla dayanışma içinde olmasını vurgulamaktaydı. İtalya, bunun yanında kendine başka müttefikler de buldu; 1887, 1891 ve 1903 yıllarında yapılan anlaşmalar sürecinde daha önce onaylanmış anlaşma metinlerine bazı maddeler ekleyerek gizli anlaşmalar yapmayı başardı. Bu sürecin sonunda örneğin Avusturya ve Britanya gibi devletlerin Trablus ve Berka bölgelerine müdahil olmamaları ve bu bölgedeki İtalyan çıkarlarını engellememeleri konusu ortaya çıktı. Yani sözün özü şu ki İtalya’nın Avrupa Devletlerine karşı uyguladığı siyaset, karşılıklı menfaat ve pazarlık anlaşmaları yapma esasına dayanmaktaydı. İtalya’nın diğer devletlerle yaptığı anlaşmalar şunu ortaya çıkarmıştır ki bazı devletlerin işgal girişimlerinin İtalya tarafından kabul edilmesi karşılığında İtalya da Trablusgarp’ı işgal etmesinin bazı devletler tarafından kabullenilmesi kazanımını elde etmiştir. Örneğin Britanya’nın Mısır’a, Fransa’nın da Marakeş’e saldırmasının İtalya tarafından kabul edilmesine karşılık, İtalya da Trablusgarp’a saldırmasının Britanya tarafından kabul edilmesi sonucunu elde etmiştir. İtalya’nın bu anlaşmalardan elde ettiği en önemli şey, Trablusgarp’ı sömürmesinin kabullenilmesi; acil bir ihtiyaçta kendisine yardım edileceği konusunda güvence almış olmasıdır.²⁹⁰ Bu bölgeye nüfuz etme girişimlerinin ilki Vali Hafız Paşa döneminde (1889-1903) gerçekleşmiştir. Bu nüfuz etme olayı barışçıl olarak bilinecek şekilde başlamış ve birçok ekonomik, kültürel ve sosyal durumu içermiştir. Bunların ilk şekli, ekonomik anlamda büyük rol oynayan Bank Di Roma idi. İlki 1905’te Trablus’ta diğerleri de 1908-1911 arasındaki üç yılda on iki şehirde olmak üzere bu bankaya şubeler açılmıştır.²⁹¹ Bu banka görünürde kolay bazı şartlarla halka borç vermeye başlamıştı. Ne var ki borçlunun borcu ödemede gecikmesi, bankanın arazisine el koymasına sebep olmaktaydı ve İtalyanlar da bu araziye düşük fiyatlarla

²⁹⁰Muhammed el-Urfâvî, *Mehâdu’l-Emberyâliyyeti ve’l-Fâşiyeti’l-İtaliyyîn ve Usru Vilâdetihima fi Libya 1882-1912*, C.II, Merkezü Cihâdi’l-Libiyîl li’d-Dirâsâti’t-Târihiyye, Beyrut, 1990, s. 259-275; A.Deccânî, a.g.e, s. 315-337; Daha fazla bilgi için bkz. El-Hâdî Ebû Lukme, *Meşrûu’l-İstîtânî’l-Yahûdiyyi fi Berka*, Mektebetü Kûrinyâ li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, Libya, tarihsizs. 20-21; İbrahim Şehhâte, *Nusûs ve Vesâik fi Tarihi’l Mağribi Tahte Hukmi’l-Himâyeh*, Munşeu’tl-Maârif, İskenderiyye, tarihsizs; s. 56; Z.Yâhaymuftuş, a.g.e. s. 54.

²⁹¹Cemal Zekerriyya Kasım, *Mevkûfu Mısır mine’l-Harbi’l-Libiyeti’l-İtaliyyeh 1911-1914*, *Mu’temeru Libya fi’t-Târih, el-Câmiatu’l-Libiyeh*, Trablus, 1968, s 21.

satmaktaydılar.²⁹² Ayrıca banka, İtalya'nın bu ülke içerisinde ekonomik merkezler kurmasını, bunları himaye etmek için bir takım gerekçeler ortaya koymasını ve bir dizi ihtilaf ve asılsız deliller uydurarak Osmanlı Devletine müdahale etmesini sağlamıştır.²⁹³ Banka, bu nüfuz etme yoluyla o dönem İtalya'nın çabaladığı şeyi gerçekleştirmek için sömürgeciliğin önderliğini yapmak üzere, kendisini bu işe ehil kılan Roma Hükümeti tarafından yönlendirilmiş bir yol takip etmiştir.²⁹⁴ İtalyan Hükümeti bu bankanın inşasında kanun hükümlerine riayet etmemiş, bankanın kurulmasına dair herhangi bir Sultan emri de çıkmamıştır. Hatta Osmanlı Valisi Recep Paşa (1904-1910) sultana muhalefet etmiş ne var ki İstanbul, bazı siyasi sorunlardan çekinerek gerilimin tırmandırılmaması noktasında ona tavsiyede bulunmuştur.²⁹⁵

İtalya, Bank Di Roma ile yetinmemiş, Trablusgarb'ta İtalyanlar tarafından uygulanan başka birçok sosyal ve kültürel projelere başlamıştır. Bunlardan biri de İtalyan Hastanesi'nin inşa edilmesidir.²⁹⁶ İtalya, misyoner heyetlerine destek vermekte ve sevgilerini kazanmak için vatandaşlara ilaç dağıtılmasını teşvik etmekteydi.²⁹⁷ Bunun yanında ücretsiz hizmet veren birçok okulun açılmasını teşvik etmiş; İtalyan dil ve kültürünün yayılması hedefiyle bu okullara yüklü miktarda para harcamıştır. Trablus, Bingazi ve Humus'ta birçok okul, sığınma evi ve yetimhane yine Trablus'ta bir kolej (Bilim ve Ticaret Okulu) inşa etmiştir. Yaşlıların eğitimi için de bir gece okulu inşa edilmiştir. Bu kuruluş ve okullar misyoner heyetlerin ve rahiplerin denetiminde idi. Bu İtalyan Okullarındaki öğrencilerin toplamı, 1911 yılında iki yüz erkek ve dört yüz kırk kız öğrenciye ulaşmıştır.²⁹⁸

1907 yılında Osmanlı hükümeti, İtalya'nın, tarihi eser araştırmaya yönelik bilimsel bir heyet olduğu sloganı altında birçok subaydan oluşan askeri bir heyet göndermesine müsaade etmiştir. Bu heyetin gerçek görevi uğradığı önemli bölgelerin tamamına ait haritalar çıkarmaktı. Bu heyeti, coğrafi ve ticari keşifler için İtalyan derneği tarafından desteklenen birçok heyet takip etmiştir. Bunların ana merkezi İtalya'nın Milano kentindeydi. Bu heyetlerin en önemlisi, tarihi eser ve fosfat

²⁹²M.Şukrî, *Milâdu Libya el-Hadîseh Vesâiku Tahrîrihâ ve İstiklâlihâ 1945-1947*, C.I, Matbaatu'l-İ'timâd, Kahire, 1957, s. 427; BOA. DH. MKT 2712 LEF 87 LEF 1. 19 Zilhicce 1326/12 Ocak 1909.

²⁹³M.Şukrî, 428.

²⁹⁴Halife Et-Telîsî, *Muzekkiratu Colini el-Esrâru'l-Askeriyyetu ve's-Siyasiyyeh li-Harbi Libya 1911-1912*, ed-Dâru'l-Cemâhîriyyetu li't-Tevzî' ve'n-Neşr, Misrata, 1986, s. 11-12.

²⁹⁵H. Et-Telîsî, s. 13.

²⁹⁶M. Şukrî, 429.

²⁹⁷H. Et-Telîsî, s. 14.

²⁹⁸H. Et-Telîsî, s. 15.

araştırması için bilimsel ve coğrafi bir heyet görünümünde Trablusgarb'a gelen, 1910 yılındaki heyettir. Oysa ki bu heyet gerçekte, içinde İtalyan ordusu unsurlarından birçok subay barındıran askeri bir heyetti. Bunlar Kont Sforza liderliğinde ve sivil kıyafetlerle şehre girmişlerdi. Heyetin görevi, harita çıkarmak ve savaş için gerekli tasvirleri bir araya getirmektir. Bu heyetin bazı üyeleri, İtalya'nın Libya saldırısı sonrasında, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında, Mart 1914'de tutuklanmışlardır.²⁹⁹ Ayrıca çok sayıda İtalyan gemicilik şirketi, İtalya'yla Trablusgarb arasındaki irtibatı sağlamak üzere tekelleşmişler; Libya sahillerinde denizcilik faaliyetinde bulunmak için Tobruk'ta bir askeri deniz üssü inşa edilmesini istemişlerdir.³⁰⁰

Bu nüfuz etme çabası ve bu konuda kendine destek bulması bağlamında İtalya, Kahire'deki İtalyan Konsolosluğu mümessili Enrico Ansibato aracılığıyla, Mısır uyruklu Muhammed Alevi adındaki Senusi Hareketinin lideriyle iyi ilişkiler kurmaya çaba göstermiştir. Bu şahıs Mısır'daki İtalyan Sefaretinde tercüman olarak çalışmaktaydı ve İtalyan istihbaratıyla ilişkisi vardı. Senusilikle olan bağımlı İtalyanların lehine kullanmış; Senusilerin Fransızlarla olan savaşlarında İtalya'nın kendilerine yardım eli uzatmalarından sonra, İtalya ile Senusilik hareketi arasında bir aracı olarak görev yapmıştır.³⁰¹

Şunu da zikretmek gerekir ki Trablusgarb'ta İtalya'nın uyguladığı siyaset, ülke içindeki Hükümetin yükü kendi omuzlarına yüklenmiş olan Senusiler'den gelen şiddetli bir muhalefetle karşılaşmıştır.³⁰² Mevcut durum, son dönemdeki Osmanlı mercilerini kötü muamelede bulunmaya ve sıkboğaz etmeye itmiş olsa da halk, İtalyanların gerçek niyetlerini anlamıştı ve İtalyanların faaliyetlerini haber vermek üzere valilere mektuplar göndermekteydiler.³⁰³ Bu valilerden bazıları, İtalyanların Trablusgarb'daki emperyalist yönelimlerinin karşısında yer almış ve İtalyanların Trablusgarb'taki nüfuzunun önüne geçmek çabasıyla faaliyet göstermişlerdir. İtalya'nın bu siyaseti karşısında kararlılıkla duran Vali İbrahim Paşa (1901-1911) bu valilerin başında gelmekteydi. Ne var ki onun yaptıkları İstanbul'daki Hükümetin

²⁹⁹Zâhir Riyâd, *Şimalu Efrikıyyâ fi'l-Asri'l-Hadis (Libya, Tûnus, el-Cezâir, el-Mağrib)*, Mektebetu'l-Encelû'l-Mısıriyyeh, Kahire, 1967, s. 222; M. Şukrî, *Milâdu Devleti Libya*, a.g.e, s. 427-428.

³⁰⁰Z. Riyâd, a.g.e, s. 223.

³⁰¹Enrico Ansibâto, *el-Alâkât el-İtâliyye el-Arabıyye*, (trc)omer albarunî, Merkezû Cihâdi'l-Lîbiyyîn, 1980, S. 120-124; et-Telîsî, *Muzekkirâtu Colini*, a.g.e, s. 89.

³⁰²M. Şukrî, *Es-Senusıyyeh- Dînun ve Devleh*, a.g.e s. 114

³⁰³Et-Tâhir ez-Zâvî, *Cihâdu'l-Ebtâl fi Trablusgarb*, Dârû'l-Feth li't-Tibâah, Beyrut, 1970, s. 20.

hoşuna gitmemiş; bu da kendisinin Roma’da Osmanlı sefirliği yapmış Başbakan Hakkı Paşa tarafından azledilmesine sebep olmuştur.³⁰⁴

Ayrıca Masonluğun da bu işgal faaliyetinde önemli bir rolü olmuştur. Osmanlı Yahudilerinden mason Sâlim Devra -ki o zamanlar Talat Bey’in güvenini kazanmış biriydi-İtalya’ya bir seyahat düzenlemiş ve bu seyahat esnasında Roma Belediye Başkanı Nathan ile görüşmüştür.³⁰⁵ Bu görüşmeden, işgal planlarının ortaya konulması sonucu çıkmıştır. Trablusgarb’taki silah ve mühimmatın tamir ve bakımı gerekçesiyle başkent İstanbul’a geri çekilmesinin zorunluluğu noktasında İttihatçıları ikna etmesi karşılığında, İtalyan Devlet Hazinesi avukat Sâlim’e milyonlarca altın lira ödemiştir. Bunun yanında bazı karışıklıkların baş göstermesi sebebiyle bir kısım bölükler de Yemen’e çekilmiştir.³⁰⁶

Trablusgarb’ın asker ve silahtan arındırılması için İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ilk taksit olarak üç milyon, işgal sonrasında da üç milyon lira aldığı belirtilmektedir.³⁰⁷ Ayrıca İtalyan Hükümeti, Selanik Cemiyeti gibi Osmanlı Mason cemiyetleriyle ve yine Hakkı Paşa Hükümeti üyelerinin çoğunluğuyla olan ilişkilerini kendi menfaatine kullanmıştır. İtalya Savaşı’nın başlangıcında Yahudi bir mason olan İtalya Başbakanı Colini, arzuladığı şeye ulaşmak için Masonluk bağlantılarını kullanarak ve Trablusgarb’ta oturan Yahudilerden yardım alarak İtalya’nın çıkarlarına yönelik çalışmalar yapması için Başkent İstanbul’a, Yahudi ve mason bir elçi göndermiştir. Bu Yahudiler savaşçılara yardım ederek işgalin hazırlık safhasında çok açık ve önemli bir rol oynamışlardır. Özellikle de bu kimselerin çoğu, İtalyan okullarından mezundular ve İtalya’nın Libya’daki ticaret elçileriydiler. Bu kimseler İtalyancayı da yaymaktaydılar. Öyle ki Trablusgarb halkının sadece yüzde beşi Osmanlıca konuşurken Yahudi ve bazı Müslümanlardan İtalyanca konuşanların oranı Trablusgarb halkının yüzde otuzuna ulaşmıştı. Buna ek olarak onlar işgal güçlerinin

³⁰⁴C. Atilhan,a.g.e. s.65.

³⁰⁵İsmet Abdulkadir, *Teğalğulu’l-Mâsûniyyeti Fi’d-Devleti’l-Usmâniyyeh* 1839-1918, Mecelletu’l-Mec’mei’l-İlmiyyi’l-İrâkıyy, 1. Bölüm, 48. Cilt, Bağdat, 2001, s. 239; Cevat Atilhan, *Esrârü’l-Mâsûniyyeh* (trc) Nureddin Rıdâ el-Vâiz-el-Muhâmî Süleyman Muhammed Emîn) eş-Şeriketu’l-İslâmiyyeh li’t-Tibâati ve’n-Neşri’l-Mahdûdeh, Doha, tarihsiz, s. 63-64.

³⁰⁶BOA. HR. TO. nr.542 /54, 10seval 1329, 3 Ekim 1911.

³⁰⁷M.Şukrî, *Es-Senûsiyyeh Dînun ve Devleh*, s. 116;M.Bâzâme, a.g.e. s. 515; Sadrazam Hakkı Paşa’ya gönderilen ultiatom metninin ayrıntıları için bkz. Ahmed İzzet el-A’zamî, *el-Kadiyyetu’l-Arabîyyetu Esbâbuhâ Mukaddimâtuhâ Tatavvurâtuhâ Netâicuhâ*, 2. Cilt, Matbaatu’ş-Şa’b, Bağdat, 1932, s. 37-39; İnzârü İtalya li-Trablusgarb, Mecelletu’l-Menâr, 1. Bölüm, 14. Cilt, tarihsiz, s. 783-785.

birer maşası ve ulusal direniş unsurlarına karşı birer casus olarak faaliyet göstermişlerdir.

İşte İtalya, hem uluslararası arenada ilgili ülkelerle görüşerek, hem de içeride Trablusgarb'taki şartları değerlendirerek ve kendisine destek veren bazı mercilerin yardımıyla hazırlıklarını yaptı. Bunu takiben de her alanda yayılmaya ve Trablusgarb'lı bazı şahıslarla irtibata geçmeye başladı. Artık İtalya'nın tek yapacağı şey darbesini vuracağı vakti belirlemektir.

İtalya bahane olarak kullandığı tüm bu delillerle, 26-27 Eylül 1911 gecesinde Trablus'ta bir kaos ve ihmalkarlık bulunduğu ve İtalya'nın çıkarlarının engellendiği iddiasıyla Osmanlı Hükümeti'ne ultimatoma verdi.³⁰⁸ İtalya, Osmanlıların emniyeti sağlama ve istikrarı muhafaza etmeye muktedir olmadıklarını,³⁰⁹ Osmanlı polisinin uygulamaları sebebiyle Trablusgarb'ta İtalyan ve diğer yabancı vatandaşları tehdit eden bir tehlike bulunduğunu iddia etti. Bunun üzerine İtalyan Hükümeti, çıkarlarını ve şerefini korumaya mecbur olduğu görüşünü ortaya koyarak, askeri olarak işgal etmek üzere, güçlerini Trablus ve Bingazi'ye gönderme kararı aldı.³¹⁰

3.3. İtalyanların 1911 Yılında Trablusgarb'a Saldırması ve Senusiliğin Rolü

İtalya Osmanlı Devleti'ne ultimatoma verdikten sonra 29 Eylül 1911'de bu ultimatoma ret cevabı aldı.³¹¹ İtalyan Hükümeti'nin bu cevabı aldığı gün, İtalya Kralı III. Emanuel, bir bildiri yayınladı. Bu bildiri metninde şöyle denmekteydi: "*İtalya'nın verdiği ultimatoda yer alan talepleri Osmanlı Hükümeti'nin kabul etmemesi sebebiyle, İtalya ile Türkiye 29 Eylül 1911 günü itibariyle savaş hali içine girmiştir...*"³¹²

İttihat ve Terakki Hükümeti, bu saldırıyı önlemek üzere büyük devletlerin arabuluculuk yapması için çabalamış ne var ki bu devletler tarafsız olduklarını iddia

³⁰⁸M.Şukrî, *Es-Senusiyyeh Dînun ve Devleh*, s. 116;M.Bâzâme, a.g.e. s. 515; Sadrazam Hakkı Paşa'ya gönderilen ultimatoma metninin ayrıntıları için bkz. Ahmed İzzet el-A'zamî, *el-Kadıyyetu'l-Arabıyyetu Esbâbuhâ Mukaddimâtuhâ Tatavvurâtuhâ Netâicuhâ*, 2. Cilt, Matbaatu'ş-Şa'b, Bağdat, 1932, s. 37-39; İnzârü İtalya li-Trablusgarb, Mecelletu'l-Menâr, 1. Bölüm, 14. Cilt, tarihsiz, s. 783-785.

³⁰⁹H.Et-Telisî, *Muzekkirâtu Colini*, s. 53-54.

³¹⁰ Mahmûd Şelbî, *Umeru'l-Muhtâr el-Meselu'l-Hâlid li'n-Nidâli'l-Arabî*, Dâru'l-Ma'rifeti li't-Tıbbâati ve'n-Neşr, 1975, s. 32-34.

³¹¹BOA. HR. TO. nr 542-54, 9 sevval 1329/3 Ekim 1911.

³¹²M.Bâzâme, a.g.e.s. 66.

etmişlerdir.³¹³ Öğleden sonra saat üç buçukta da Trablusgarb'a bombardıman başlamıştır.³¹⁴ İtalyan zırhlısı, Akdeniz'deki Libya sahillerinde bulunan Sultaniye ve Orhaniye gibi Osmanlı kalelerine ve askeri birliklere 3 Ekim 1911'de ilk top mermisini atmış; ³¹⁵ bombardıman sonucu tüm bu kaleler yıkılmıştır.³¹⁶

Bu olay Osmanlı Devleti'yle İtalya arasındaki savaşın fitilini ateşleyen ilk kıvılcım oldu.³¹⁷ İtalya Osmanlı Devleti'ni sarsan ve birliğini bozan kaos ve zafiyeti fırsat bildi³¹⁸ ve bombardıman ertesi gün de devam etti.³¹⁹ 5 Ekim'de İtalyan askeri güçleri Trablus ve Berka'ya saldırdı.³²⁰

İtalya'nın muharip güçleri, otuz dört bin piyade, altı bin üç yüz süvari, kırk sekiz sahra topu, otuz dört dağ topundan oluşmaktaydı. İki İtalyan uçağı, iki pilot ve iki makiniste ek olarak yüz kırk beş savaş gemisi de bu askeri unsurlara destek vermekteydi. Her bir İtalyan askeri bölüğü bin kişiden, her bir süvari birliği de yüz yirmi beş ila yüz elli kişiden oluşmaktaydı. Ayrıca İtalya, savaş gemilerinin ve yine intikal gemilerinin ikmali için Sicilya'daki Argusto Limanı'nda bir deniz üssü kurdu. Tonajları altı yüz ila sekiz yüz ton arasında değişen ve kırk ikisi fiili olarak kullanılan bu gemilerin sayısı altmışaltıyı bulmuştu. Bu gemilerin içinde hastane olarak kullanılan gemiler, Kızılhaç'a ait bir gemi ve yine İtalyanların topları çekmek için kullandıkları at ve katır gibi diğer taşıma araçlarını bulunduran gemileri vardı. O esnada Libyalıların asker sayısı ise Trablus'ta beş bin, Berka'da iki bin savaştan fazla değildi.³²¹

İtalyan siyasi karar alıcılarının beklentileri, halkın İtalyan askeri güçlerini hoş karşılamaları ya da en kötü ihtimalle sınırlı bazı çatışmalara girmeleri yönündeydi. Ne

³¹³T. ez-Zâvî, Cihâdu'l-Ebtâl fi Trablusgarb, a.g.e., s. 33.

³¹⁴İ. Yusuf, a.g.e s. 30.

³¹⁵M. Şukrî, *Es-Senûsiyyeh- Dînun ve Devleh*, a.g.e s. 115

³¹⁶M. Şukrî, *Es-Senûsiyyeh- Dînun ve Devleh*, a.g.e s. 116

³¹⁷Muhammed ed-Desûkî, *ed-Devletu'l-Usmâniyyetu ve'l-Mes'ele'tu's-Şerkîyyeh*, Dâru's-Sekâfeti li't-Tibâati ve'n-Neşr, Kahire, 1976, s. 338.

³¹⁸*Tâhâ Şeref, el-Ehdâsu'l-Arabiyyetu fi Târîhihe'l-Hadîs*, Şeriketu Tevzû'l-Cumhûriyyeh, Kahire, tarihsiz, s. 38-39.

³¹⁹ Abdulfazî el-Meyyâr, *es-Sevratu'l-Lîbiyyetu ve'l-Harekâtu'l-Arabiyyetu'l-Muâsırah*, el-Matbaatu't-Teâvuniyyetu'l-Lubnâniyyeh, Beyrut, 1973, s. 44; İ. Yusuf, a.g.e., s. 30..

³²⁰MKT.MHM.nr 739-6.LEF 3, (18Zilhicce1329, 10 Aralık 1911); Muhammed eş-Şâfiyyu, *Trablusgarb ve Berka fi Berâsini'l-İsti'mâri'l-İtaliyy*, Dâru'l-Mustakbel li't-Tab' ve'n-Neşr, tarihsiz, s. 8; Muhammed Ali el-Haddâd, *Hâdiru Trablusgarb*, 1. Cilt, Matbaatu'l-Cezîrah, Bağdat, 1937, s. 23-24.

³²¹İtalyan ordu teşkilatı hakkında bkz.: Muhammed Ruşfî, *İtalya Ordu Teşkilatı*, Mekteb-iFunûn-i Harbiye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul, h.1312; M. Bâzâme, a.g.e., s. 41-44.

³²³M.Şukrî, a.g.e., s. 163.

var ki bunun tam tersi oldu. İtalya'nın bu saldırısı Osmanlı Devleti'nin her köşesinde yankılanarak büyük ses getirdi.³²² Bu olay tüm dünyadaki Müslüman âleminin galeyana gelmesine sebep oldu.³²³

Ayrıca bazı Müslüman şahsiyetler, Müslümanların ve Arapların bu saldırıya karşı duygularını harekete geçirme noktasında büyük rol oynamıştır. Arapların Trablusgarb'a yardım etmeleri ve para ve silah konusunda destek olmalarını teşvik eder mahiyette farklı mercilere yazılar göndermeye başlayan Şekib Arslan bu şahsiyetlerdendir.³²⁴

Bu savaş, modern silahlarla donatılmış İtalya ile kendilerine verilmiş basit silahlarla savaştan Libyalılar arasında geçen bir mücadeleydi. Fakat Libyalılar yüce bir cihat ruhuyla savaşmaktaydılar.³²⁵

İtalyan silahlı kuvvetleri, 11 Ekim 1911'de akın akın Trablus'a gelmeye başladı. Aynı ayın 14'ünde Tobruk'u, 16'sında Bingazi'yi, 18'inde Derne şehrini işgal etmeyi başardılar. 20 Ekim 1911'de de Humus işgalcilerin eline geçti.³²⁶

Osmanlı Devleti'nin askeriyesi, savaş öncesinde çok kötü durumdaydı. Donanması, modern gemiler ve uzman kadroyla gelişmiş İtalyan donanmasına karşı koyacak güçte değildi. Buna ek olarak kara kuvvetleri de çok zayıftı. İttihatçıların kurduğu Hükûmet de harbin hemen öncesinde, yirmi bin askerden oluşan birliği buradan çekip Yemen'deki Asîr İsyanı'nı³²⁷ bastırmaya göndermişti.³²⁸

İtalyan donanmasına karşı belli bir direniş gösterdikten sonra Trablusgarb şehrinin kaleleri düştü. Donanma, yaklaşık iki bin savaşçı oldukları tahmin edilen bahriyeli bir askeri güçle çıkarma yaptı. Türk sınır kuvvetlerinin, şehrin batısıyla doğusu arasında bir savunma hattı tesis etmeye odaklanarak şehri terk etmeleri sebebiyle, herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehir işgal edildi. İşgal yılının Ekim

³²²M.Şukrî, a.g.e., s. 164.

³²³Allâl el-Fâsî, *el-Harekâtu'l-İstiklâliyyetu fi'l-Mağribi'l-Arabiyyi*, Dâru't-Tibâati'l-Mağribiyyeh, Tatvân, tarihsiz, s. 44.

³²⁴Ahmed eş-Şu'bâsî, Şekib Arslan Dâiyetu'l-Urûbeti ve'l-İslam, el-Muessesetu'l-Arabiyyetu'l-Âmmetu li't-Te'lif, Kahire, tarihsiz, s. 20.

³²⁵N. Ziyade, Muhâdarât, a.g.e, s. 80-81.

³²⁶B0A. MKT. MHM, nr 739/6, Lef1, (18 Zilkade1329 /10 kısım 1911) A. El-Muntasır, Libya Kable'l-Mihneti, a.g.e s. 125-126 M. el-Haddâd, a.g.e., s. 23-24.

³²⁷Asir İsyanı (1887): Bkz.: HuseynAhmed Şerefuddin, *el-Yemen Abra't-Târih*, Mektebetu'n-Nehdati'l-Arabiyyeh, Kahire, 1963, s. 164.

³²⁸H. Şerefuddin, a.g.e. s 165.

Ayının on ikisinde Pazartesi günü, mücahitlerin saldırılarını engellemek için birer siper olmak üzere küçük sokakları ele geçirmiş olan İtalyan güçlerine, mücahitler saldırıda bulunma imkânı elde etti. Gizli Teşkilat-ı Mahsusa örgütüne mensup olan, askeri operasyonların örgütlenmesinde mücahitlere yardım eden ve Enver Paşa ile Enver Bey'in yüksek ideallerini benimsemiş³²⁹ bazı Osmanlı subaylarının komuta ettiği mücahitler, İtalyan güçlerini pusuya düşürdüler. Bu güçler İtalyan takviyesi gelene kadar savunmalarına devam ettiler. Sonrasında ise mücahitler geri çekildiler. İtalyan takviye birlikleri geldiklerinde Münşiye Nahiyesi'nin çevresindeki bahçelerde öldürülen askerleri buldular. Bunun üzerine İtalyanlar, hiçbir tahkikat yapmadan ve bir delile dayanmadan, askerlere suikast düzenledikleri suçlamasıyla masum halka öfke kustular. Halktan dört ila yedi bin kişiyi öldürdüler, birçoğuna şiddet uygulayıp çok sayıda kadının ırzına geçtiler. Yaklaşık dokuz yüz kişiyi sürgün edip yüzlercesini hapishanelerde ve askeri kışlalarda tutsak ettiler.³³⁰ Bunun yanında yine birçoğunu evlerine hapsedtiler veya sebepsiz yere İtalya adalarına sürdüler ve bunların da yüzlercesi kötü muamele sebebiyle öldüler.³³¹

İtalyanlar, Senusilerin Osmanlı Devleti'yle bir ittifak içinde olmadıklarına ve çatışmalardan uzak duracaklarına inanmışlardı. Ne var ki ülkelerini savunma uğruna

³²⁹Kasım 1911-Aralık 1912 arasındaki süreçte, Türklerin komutasında İtalyan savaşçılara karşı sürdürülen cihat hareketinin, Fedai Türk Subaylar örgütüyle güçlü bir irtibatı vardı. Bu örgüt, gizli bir askeri istihbarat hareketidir. 1912 yılında Lozan'da yapılan Uşi Antlaşmasının imza altına alınması neticesinde oynadığı rol sona ermiş olmasına rağmen bu harekete üye olan bazı subaylar, 1918 yılının sonuna kadar ara ara Trablusgarb ve Berka'daki cihat hareketiyle irtibatlarını sürdürmüşlerdir. Bu örgüt İtalyan saldırısının öncesinde üyelerinin sahip olduğu tam bir gizlilik anlayışı sayesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu gizli örgütün varlığı, ancak Kasım 1918'de, egemenliği ellerinde tuttıkları 1913-1918 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin yaptığı siyasi muhalefetlere dair gerçekleştirilen geniş kapsamlı tahkikat sonrasında ortaya çıkmıştır. İktisadi projelerini Trablusgarb'taki Bank Di Roma sayesinde gerçekleştiren İtalyan emperyalizminin sinsice ilerleyişinin engellenmesi noktasında da bu örgüt büyük rol oynamıştır. Örgütün kuruluşu, Enver Paşa'nın bu örgütün kurulmasına dair gizli bir emir yayınladığı Ağustos 1914 tarihine dayanmaktadır. Cemal Paşa ise hatıralarında, bu hareketin subaylardan oluşan askeri bir örgüt olarak, 1908 yılındaki inkılab sonrasında Enver Paşa ve Süleyman el-Askeri tarafından kurulduğuna; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aldığı kararların uygulanması işini üstlendiğine ve Eşref Kuşçubaşı, Selim Sami, Çerkes Reşit ve Hüsrev Sami gibi birçok Türk subayın bu örgüte üye olduklarına işaret etmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. DH. SYS,nr75/4.Lef1,(5 Saf'ar' er 1330, 25 Ocak1912):Abdu ,-Mevlâ Salih el-Harîr, *Munazzamatu Teşkilatı Mahsusa es-Sirriyye veDevruhâ fi Haraketi'n-Nidâli'l-Vatani 1911-1918*, Mecelletu'l-Buhûs et-Târihiyyeh, Merkezi Cihâdi'l-Lîbiyyîn, S:1., Trablus, 1979.

³³⁰M. El-Haddad, s. 21.

³³¹Luthrub Studdard, *Hâdiru'l-Âlemi'l-İslâmî* (trc. Accâc Nuveyhid), Matbaatu İsâ el-Bâbi el-Halebî ve Şurakâihî, Kahire, h.1352, s. 73.

ölüme aldırış etmeden³³² İtalyan işgale karşı durmak için Osmanlı devletiyle kol kola, her yerden akın akın geldiklerini görünce İtalyanlar dehşete kapıldılar.³³³

Osmanlı Devleti, İtalyan muharip güçleriyle kıyaslandığında aralarındaki sayısal eşitsizliğin zorluğunu yaşayan askeri güçlerini takviye etmek için çalışmıştır. İtalyan güçlerinin sayısı, modern silahlarla donanmış yaklaşık doksan bin asker ve subayı bulmaktayken o dönemde Libya'da bulunan Osmanlı güçlerinin sayısı on beş ila yirmi bin asker arasında değişmekteydi. Buna ek olarak sayıları kırk ila elli bin arasında değişen gönüllü Arap birlikleri vardı.³³⁴

İtalyanlar bu işgale karşı, yaklaşık on dört milyar franka ve cihat yılları esnasında çölün yuttuğu iki yüz elli bin savaşçıya mâl olacak şekilde uzun bir süreçte devam eden bir halk direnişinin olacağını tahmin etmemiştir. Mücahitler, İtalyan işgalinden bir hafta sonra Bi'r-i Yumliyâne'deki işgalcilerin kalelerine baskın düzenlemiş, düşmana ağır kayıplar verdirmiştir. Bunun yanında Humus halkı el-Merkab tepeleri etrafında siperler inşa etmiş; Araplar da doğuda Seydi eş-Şiâb'a batıda Karkâriş'e kadar uzanan bir savunma hattı oluşturmuşlardır. Düşmana karşı çembere alma (hilal) taktiği uygulamışlardır. Sağ ve sol kanat düşmana hücum ederken orta kısım, düşmanın kuşatılması ve sonra da yok edilmesi için düşmanı üzerine gelmeye tahrik ederek geri çekilmiştir. Bu plan zekice ve akıllıca uygulanmış, işgalciler büyük bir hezimete uğramışlardır.³³⁵ Bu durum, ordularından arta kalanlarla donanma topçusunun koruması altındaki sahil şeridine geri çekilmelerine ve Karkâriş ve Bi'ru Trablus'ta yeniden şiddetli çatışmalara girememelerine sebep olmuştur.³³⁶

İşgalcilerin Trablus Limanı'na indiklerinde ilan etmiş oldukları şeye rağmen, Trablusgarplıların iradesi, işgale teslim olmayı ve buna boyun eğmeyi reddetmek şeklinde olmuştur. Şöyle ki İtalyan komutan Kanifa, halka, işgale boyun eğip teslim olmaları çağrısında bulunan ve dini görevlerini yerine getirmede onlara saygı duyulacağı, İtalya'nın ve kralları III. Emanuel'in himayesinde haklarının korunacağı sözü veren bir bildiri dağıtmıştır.³³⁷ Ne var ki Trabluslular teslim olmayı kabul

³³²M. El-Haddad, a.g.e. s. 22.

³³³M. El-Haddâd, a.g.e., s. 23-24.

³³⁴L. Studdard, a.g.e., s. S. 162.

³³⁵Muhammed Mennâ, *Cuzûru'n-Nidâli'l-Arabiyyi fi Libya*, Dâru Mektebeti'l-Fikr, Libya, 1972, s. 20-21.

³³⁶H. El-Muntasir, a.g.e. s. 376-377.

³³⁷H. El-Muntasir, a.g.e., s. 119-131; N, ez-Zâidî, a.g.e., s. 84-90.

etmemiş; işgalcilerle aralarında çatışmalar başlamıştır. Trablusgarb Nâibi ve Trabluslu mücahidlerin lideri olan³³⁸ Süleyman el-Bârûnî;³³⁹ halkın seferber edilmesini ve vatan savunması için gönüllülerin hazırlanması maksadıyla aşiret liderleriyle iletişime geçilmesini emretmiştir.³⁴⁰ Binlerce Müslümanın, mücahitlerin safında gönüllü olarak yer almalarını sağlayan sebeplerin en önemlisi; müslüman toplumları işgalcilere karşı dayanışma ve yardımlaşmaya iten bağlılığın gücüydü.³⁴¹ Gönüllüler farklı Arap vilayetlerinden, Mısır, Irak, Tunus, Hicaz, Yemen, Suriye ve Lübnan'dan harekete geçtiler ve mücahitlerin safına katılmak üzere sayıları yaklaşık on altı bin gönüllüyü buldu. Buna ek olarak İtalyan işgaline karşı olduklarını ve buna olan öfkelerini dile getiren Arap halkları galeyana geldiler, Libya'lı kardeşleriyle aynı safta yer alıp maddi ve manevi olarak onları desteklediler.³⁴² Örneğin Irak'ta birçok Iraklı, Libya'lı mücahid kardeşlerinin yanında savaşa katıldı. Bunun yanında Irak'taki şehirlerin tamamı, ihtilal karşıtı protestolara şahitlik etti. Bağış toplamak için kadınlardan ve erkeklerden komisyonlar teşkil edildi. Bağdat, 8 Ekim günü, bağış toplamak için komisyonlar kuran birçok kadının katıldığı çok ses getiren protestolara tanıklık etti.³⁴³

Ellerindeki her tülü imkân ve güçle; korkutma, zulmetme ve yok etme yollarının tamamını kullanarak, İtalyan işgalcilerin bu direnişi ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerde bulunmalarına rağmen, Libya'lılar bu cihatlarıyla tarihin altın sayfalarına geçecek başarılar kaydetmişlerdir.³⁴⁴

3.4. Trablusgarb'ta Direniş Alanları

Mücahitlerle işgalci güçler arasındaki savaş şu iki alanda kızışmıştır:

³³⁸Hasan Ali Haşyem, *Safahâtun Hâlideh min Cihâdine'l-Vatanî*, Matbaatu'l-Fiker, Trablus, 1974, s. 52-54.

³³⁹Trablusgarp'taki cihadın önderlerindendir. 1870 yılında Câdû şehrinde dünyaya gelmiş ve Hindistan-Bombay'da 1940 yılında vefat etmiştir. Dinine ve vatanına hizmetle yetmiş yıllık bir ömür geçirmiştir. İşgalcilerle hem kılıcı hem de kalemiyle savaşmış; vatanından uzak halde sürgündeyken vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz.: Safahâtun Hâlideh mine'l-Cihâd, *Zeîmetu Suleyman el-Bârûnî*, Metâbiu'l-İstiklâlî'l-Kubrâ, 1964.

³⁴⁰L.Studdard, a.g.e., s. S. 163.

³⁴¹M.Şukrî, *es-Senusiyyetu Dînun ve Devleh*, a.g.e s. 119.

³⁴²M.Şukrî, *es-Senusiyyetu Dînun ve Devleh*, a.g.e s. 120.

³⁴³Fâtıma el-Garîbâvî, *el-Hareketu'l-Fikriyyetu fi Bağdâd 1869-1914*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bağdad Üniv., Bağdad, 1999, s. 132; Muhammed Celil el-Câbirî, *el-Haraketu'l-Kavmiyyetu'l-Arabiyye fi Irak beyne 1908-1914*, yayımlanmamış doktora tezi, Bağdad Üniv., Bağdad, 1980, s. 363.

³⁴⁴Halife.El-Muntasır, *Libya, Dâru'l-İttihâd li't-Tibâati ve'n-Neşr*, Trablus, 1972, s. 10-11.

3.4.1 Trablus

Trablus kentinde İtalyanlara karşı gösterilen direniş, işgalcilerin Trablus Limanı'na saldırmalarından uzun süre önce başlamıştır. Bu hareketin başlangıcı Humus şehrindeydi. Humus'un Osmanlı Mutasarrıfı Doktor Reşit, İtalyanların gerçek niyetleri konusunda uyarıda bulunmaya, Bank Di Roma'nın faaliyetlerine karşı vatandaşları ikaz etmeye başlamıştı. İtalyanların Trablusgarb'a saldırmaları sonrasında, Hums'taki mücahitler, cihat için ve işgalcilere direnmek üzere çalışmalarına başlamışlardı. Her yerde hazırlıklar yapılmıştı. Beşir es-Sa'dâvî, o dönemde Hums'taki idare meclisinin reis-i kütüplüğü görevini yerine getirmekteydi ve Âlu Hâmid sahilinde, cihada teşvik edip çağrı gönderdiği kendine ait bir merkez kurdu. Beşir'in kardeşi Nuri Bey ise Şeyh Abdurrahman ez-Zak'alî'yle birlikte, bu cihat çağrısını ülkenin iç kısımlarına ulaştırmak için Muslata'ya gitti. Bunun üzerine sahilde çok büyük bir kalabalık toplandı. İşgalciler, eğer hükümet teslim olmaktan geri durursa Hums kentini bombalayacakları konusunda uyarıda bulundular.³⁴⁵ Sonrasında da İtalyan donanmasının topçuları şehri bombaladı. İşgalciler karaya çıkarma yapmaya çalışsalar da bu konuda başarılı olamadılar ve geri çekildiler. Libyalıların direniş sonraki dört gün devam etti. Sayılarının azlığına rağmen mücahitlerin direniş sebebiyle, İtalyanlar karşı kıyıya çıkarma yapabildiler. Bu esnada Binyâvim tepelerinde, Trablus'taki komutanlığı üstlenmiş olan Osmanlı komutanı Neş'et Bey'in idaresinde bir savaş cephesi oluşturulmuştu.³⁴⁶ Ayrıca mücahitler, direniş unsurlarını birçok bölgede taksim ettiler. Bunların en önemlileri, Evlâdu Ebi's-Seyf, Evlâdu Suleyman, Zâviyetu'l-Ak'r (en-Nevfeliyye), el-Cefra ve Fezzân bölgeleridir. Bunun yanında el-Cebelu'l-Garbî, ez-Zâviye ve Trablus'un çevresindeki bölgelerde örgütlenildi. Mücahitler, düşmanın ilerleyişini engellemek için işte bu bölgelerden saldırılar düzenlemekteydiler.³⁴⁷

Osmanlılarla İtalyanlar arasındaki ilk çatışma, Kasım 1911'de Bermilyâne önlerinde gerçekleşti. Bu küçük bir çatışma olsa da Osmanlılar, el-Aziziyye'ye doğru geri çekilmeye devam ettiler. Bu esnada direnişteki azim ve kararlılığın artması ve geri

³⁴⁵Timothy W. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)*, Çev Deniz Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 37. M.Şukrî, *es-Senusiyyeh Dînun ve Devleh*, a.g.e. s. 121-122.

³⁴⁶En-Neşmî, *es-Senusiyye Tucâhidu*, tarihsiz, s. 2.; Yusuf, BayurHikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.77, 78.

³⁴⁷M. Mennâ', a.g.e., s. 23.

çekilmeyi nihai olarak durdurma noktasında önemli rol oynayan iki lider ortaya çıkmıştır. Bu iki lider, Süleyman el-Bârûnî ve Ferhat Bey'dir.³⁴⁸

İlerleyen günlerde İtalyan uçakları, Osmanlı ve Arap askeri üsleri üzerinde keşif uçuşları yapmayı sürdürdüler. Diğer taraftan işgalciler saldırılarında toplarına bel bağlayıp, Bermilyâne ve Seyyidî el-Mısrî Kalesi'ni vurdular, yirmi beş bin askeri bulan güçleriyle Aynu Zâra'ya doğru ilerlediler³⁴⁹ ve aynı yıl 7 Kasım günü burayı işgal etme imkânı buldular. Sonrasında da Sevânî bin Adem bölgesini istila ettiler.³⁵⁰ Bu durum, Osmanlıları ve onların yanında yer alan mücahitleri, bu önünde durulamaz ordu karşısında Aynu Zâra'dan çekilmek zorunda bıraktı. Çünkü yedi yüz asker ve bin beş yüz Arap mücahidi geçmeyen askeri bir güç ve yedi eski toptan öteye gitmeyen eski silahlarla, işgalcilerin sahip oldukları modern silahlar arasında büyük bir fark vardı. Mücahitler, el-Aziziyye istikametine yöneldiler. İşgalciler ise Osmanlıları ve mücahitleri yeni askeri merkezlerine kadar takip etmek yerine el-Aziziyye'ye doğru ilerlemekle yetindiler. Böylece işgalciler, savaşı kazanıp bu savaşı sonlandırma fırsatını ellerinden kaçırmış oldular. Çünkü bu kalabalık işgal gücü ve gelişmiş ekipmanları karşısında, Osmanlıların bu askeri merkezlerde mukavemet gösterebilecekleri tahmin edilmemişti.³⁵¹

Osmanlıların geri çekilip Bin Kuşayr'a varmalarından sonra kanlı çatışmalar cereyan etmiştir. Bunların en önemlisi, 19 Ekim 1911'deki Bi'ru Tubrâs savaşıdır. Bu savaşta mücahitler, en parlak cesaret ve kahramanlık örnekleri ortaya koymuşlar; sayılarının azlığına rağmen işgalcilere büyük kayıplar verdirmişlerdir. İşgalciler ise arkalarında birçok ölü ve yaralı bırakmışlardır. İşgal güçlerinin yaşadığı bu hezimetlerin yansıması, bir İtalyan şaire şu sözleri söyletmiştir: “*Libya'daki her kum tanesi, bize bir damla İtalyan kanına mâl olmaktadır.*”³⁵² Evet, gerçekten de mücahitler birçok bölgede işgalcilere karşı birçok savaşa girmiş ve neredeyse Libya topraklarının her bir karışı kanla sulanmıştır.³⁵³

İtalyanlar Bi'ru Tubras'ta yaşadıkları kayıplardan sonra Aynu Zâra'daki yerlerinde kalmaya mecbur oldular. Bi'ru Tubrâs Savaşı sonrasında mücahitler, Beni

³⁴⁸M. Şukrî, *es-Senusiyye Dînun ve Devleh*, a.g.e., s. 153.

³⁴⁹M. Şukrî, *es-Senusiyye Dînun ve Devleh*, a.g.e., s. 154.

³⁵⁰M. Mennâ', a.g.e., s. 24.

³⁵¹L.Studdard, a.g.e., s. S. 164.

³⁵²M. Mennâ', a.g.e., s. 25.

³⁵³M. Mennâ', a.g.e., s. 26.

Adem tepelerindeki Nâlût'a ulaştılar ve el-Cebel'den yaklaşık bin iki yüz, ez-Zâviye'den de altı yüz savaşçıyı bulan askeri güçleriyle burada bir karargah edindiler. Daha sonra Senusi mücahitlerden bir gurup, 1911'in Aralık ayı, 1912'nin Ocak ayı ve takip eden aylarda Nâlût'a akınlar düzenlemeye başladılar. Nâlût, Fesâtu, Yefrin ve Sinvân'dan ve yine liderleri Seyfu'n-Nasr komutasında çölden intikal eden Evlâdu Süleyman'dan gelen savaşçıların sayısı yüzle bin arasında değişmekteydi. Ayrıca Senusiliğin, üzerlerinde büyük bir nüfûza sahip olduğu Tuaregler de vardı. Tüm bu guruplar, işgalcilerle savaşmak üzere Trablusgarb meydanında toplandılar. Önderleri Ahmet Şerif liderliğindeki Senusiler, tüm Arapları Trablus ve Berka'daki cihada teşvik etmeye başladılar.³⁵⁴ Ahmet Şerif, sık sık tekrarladığı çağrı ve hutbelerle mücahitleri İtalyan işgalcilere karşı cihat etmeye teşvik etmekteydi.³⁵⁵ Senusilik ve onun oynadığı role değinmeden önce şuna işaret etmek gerekir ki Trablus'a savaşmak için akın eden bu guruplar, 1912 yılının ortalarına kadar işgalcilere karşı gerçekleştirilen çatışmaların ve savaşın seyrinde ve yine 1912 Uşi Antlaşması'nın imzalanması öncesinde önemli bir rol oynamışlardır.³⁵⁶

Halkın menfaatlerine hizmet edeceklerine ve kendileriyle Osmanlı Devleti'nden daha fazla ilgili olacaklarına yönelik vaatlerde bulunarak halka dağıttıkları bildirimler aracılığıyla, halkın kendi otoritelerine boyun eğmesine yönelik olarak işgalcilerin giriştikleri tüm çabalara rağmen, Ocak 1912'den aynı ayın on beşine kadarki süreçte işgalci güçlerin komutanı General Carlo Kanifa tarafından imzalanan bu bildirimleri boşa çıkarma faaliyetleri peş peşe geldi. Mücahitlerin saldırılarına karşı topçu birlikleri ve tabyaları kendilerini desteklemesine, uçakları keşif faaliyetlerine ve mücahitlerin hareketlerini kontrol etmeye devam etmesine rağmen; mücahitlerle sıcak çatışmaya girmeyi denemek üzere bir kez dahi olsa gizlendikleri siperlerden çıkmadılar.³⁵⁷ 18 Ocak 1912 sabahı işgal güçlerinin uçaklarının keşif faaliyetlerinden sonra, Osmanlı subayları Bin Kuşayr'daki askeri üslerini ve mücahitlerin Seniyyat Beni Adem'deki karargahlarını takviye ettiler ve Trablus'tan Osmanlıların elinde bulunan Zenzûr'a giden yolu kontrol etmeleri için bir birlik gönderdiler.³⁵⁸ Arabu'l-Uceylât'tan bir gurup mücahit Karkârîş yakınlarında bir İtalyan birliğiyle çatışmaya

³⁵⁴M.Şukrî, *es-Senusiyye Dînun ve Devleh*, a.g.e. s. 125-126.

³⁵⁵Da'vetu's-Senüsiyyi ilâ Cihâdi'l-İtaliyyîn, *Mecelletu'l-Menâr*, 2. Cilt, Kahire, 1912, s. 109.

³⁵⁶M.Şukrî, *es-Senusiyye Dînun ve Devleh*, a.g.e. s. 126.

³⁵⁷M.Şukrî, *es-Senusiyye Dînun ve Devleh*, a.g.e. s. 127.

³⁵⁸En-Neşmî, a.g.e, s. 3.

girdi. Bu durum işgalcileri³⁵⁹ siperlerine geri dönmek zorunda bıraktı. Çatışmayı mücahitler kazandı ve birçok ganimet elde ettiler.

Bu bağlamda kayda değer bir olay da şudur ki Libyalı bir kadın da Karkâriş Savaşı'na katılmış ve bu savaşta metanetle Mücahitlerin yanında yer alarak birçok yerinden yaralanmıştır. Ne var ki bu kahramanca direnişe rağmen İtalyanlar en sonunda Karkâriş'i işgal etmişler, burayı tahkim ederek özellikle Napoli'den gelen yardımlar sonrasında buraya büyük bir askeri güç yerleştirmişlerdir. 1912 yılında Ocak ayının son günlerinde ve Şubat ayı boyunca, Meccânîn Vadisi'nde yer alan Aynu Zâra ve Bûmilyâne önlerinde küçük çaplı çatışmalar devam etmiştir. Tahkim edilmiş siperlerinden İtalyanları çıkarmak ümidiyle, bu çatışmaların tümünde hücumu ilk başlatanlar mücahitler olmuştur. İtalyanlar ise yoğun topçu ateşiyle korunan, tahkim edilmiş savunma hatlarının gerisindeki siperlerinde mevzi almışlardır.³⁶⁰ Ferhat Bey gibi mücahitlerin liderlerine göre Kur'an ayetlerinden alıntı yaparak mücahitleri ikna etmeye çalışan bu İtalyanlara cevap vermek vakit kaybıydı ve boşunaydı. Süleyman el-Bârûnî'nin bu bildirilere verdiği cevap ise çok daha güçlü ve etkiliydi. Karkâriş'te düşmana gece baskınları düzenleyip onların kalplerine korku ve dehşet salmıştı. 10 Mart 1912'de mücahitler Funduk Garbi ve Funduk Şarki'ye saldırıp, işgalcileri Aynu Zâra'nın güneyindeki karargâhlarına geri çekilmek zorunda bıraktılar. Sonrasında da mücahitler Funduk Şarki'yi yaktılar. Araplar bu savaşa Aynu Zâra Savaşı adını verdiler. Temmuz 1912'deki Zenzûr Savaşı'nda İtalyanlar Seyyidi Abdi'l-Celil bölgesini işgal etmeyi başardılar.³⁶¹ Bu savaş sonrasında mücahitler ve Osmanlılar bir araya gelerek işgalcilerin egemenliği altına giren merkezleri kurtarmak için işgalcilerle çatışmaya girdiler. Ne var ki bu kez zafer elde edemediler.³⁶² Takip eden aylarda, doğuda Tâcûrâ'dan güneyindeki Aynu Zâra'ya oradan da Bûmilyâne'ye, batıda Karkâriş'e oradan da Seyyidi Abdu'l-Celil'e kadar uzanan savunma için inşa ettikleri siper hatlarından ayrılmak, işgalciler için zor bir hal aldı. Bu savunma merkezlerinin en önemlileri, Seyyidi'l-Mısri, Katru'l-Hâni ve Sûku'l-Cumua arasındaki dar ve kuşatılmış bölge içerisindeydi. Sonraki dönemde işgalcilerin elde ettiği yerler sadece Seyyidi Saîd (28 Haziran 1912) ve Seyyidi Ali (15 Temmuz 1912) idi. Her iki yer de

³⁵⁹En-Neşmî, a.g.e, s. 4.

³⁶⁰M. Şukrî, es-Senusiyyeh Dînun ve Devleh, s. 126-127.

³⁶¹M. Şukrî, es-Senusiyyeh Dînun ve Devleh, s. 127-129.

³⁶²M.Şukrî, es-Senusiyyeh Dînun ve Devleh, s. 130-131.

Trablus'un güney sınırı yakınında ve sahil şeridindeydi. Ayrıca diğer bölgelere kıyaslandığında önemsiz yerlerdi.³⁶³

Senusiliğin işgalcilere karşı direnişte oynadıkları rolle ilgili olarak, Senusiler'in cihada katılmaları, Trablus halkının ve Arap kabilelerinin içini rahatlatmış; Halk ve Arap kabilelerinin Senusiliğin vurguladığı cihat için istekleri artmıştır. Savaş başladığında, tüm Senusi zaviyeleri işgalcilere karşı silahlı direnişe katılmaya başlamışlardır.³⁶⁴ Her ne kadar yabancı tarihçilerden biri, Senusiliğin rolünün doğrudan tespit edilemediğini; bu hareketin liderlerinin tarafsız kaldıklarını fakat Trablus ve Berka'daki halkın baskılarının Ahmed Şerif'i Ocak 1922'de Kâfirlere karşı vatanın bağımsızlığı için mukaddes cihat ilan etmek zorunda bıraktığını belirtse de³⁶⁵ gerçekler bu görüşün zayıflığına işaret etmektedir. Zira Senusilik hareketi, Batı Sudan çölünde Fransızlara karşı birçok çatışmaya girmiş; savaş haberini duyduklarında Arap ve Osmanlı kardeşlerinin yanında yer almışlardır. Eğer bu durum bir şey ifade ediyorsa o da Senusilerin Trablus savunmasında tüm güçleriyle Osmanlıların ve Trablusluların tarafında yer almış olmalarıdır. Senusi mücahitler önünde durulamaz bir sel gibi savaş meydanlarına akın etmişlerdir. Ahmed Şerif'in zikri geçen çağrısı büyük ses getirerek ülkenin her yerindeki savaşın ateşini fitilleyen kıvılcım olmuş; bunun üzerine Trablus ve Fezzân'ın en uzak yerlerinden ve yine Batı Sudan'dan gelen mücahitler, acilen el-Cebel ve el-Garb'daki kardeşlerinin imdadına yetişmişlerdir. Aynı zamanda Berka'da da İtalyanlara karşı ayrı bir cihat meydanı oluşmuştur.³⁶⁶

3.4.2 Berka

İşgalciler, denizden topçu ateşiyle Berka Limanlarını vurmuşlardı. Trablusgarb ve Hums'u ve 14 Kasım'da Bingazi'yi işgal ettiklerinde³⁶⁷ Araplar da Mavzer markalı dört bin silah ve şehirdeki eski hanlardan birine gizledikleri az bir erzak temin etmişlerdi. İşte düşmana karşı yapılan hazırlık buydu! Düşman ise bu esnada ok şeklinde limana demirlemiş gemileri ve zırhlılarıyla şehri gelişigüzel bombalamaktaydı. İçindeki insanlara mezar olan binaları yıkıp harap ederek bir korku ve dehşet ortamı meydana getirmekteydi. İnsanlar ise ertesi gün ne olacağını bekler halde gecelemiş ve en sonunda hepsi, bedeli ne olursa olsun direnmeye karar

³⁶³M.Şukrî, *es-Senusiyye Dinun ve Devleh*, a.g. e., s. 135-136.

³⁶⁴M.Şukrî, *es-Senusiyyeh Dinun ve Devleh*, s. 135-136.

³⁶⁵M.Şukrî, *es-Senusiyyeh Dinun ve Devleh*, s. 137.

³⁶⁶M. Şukrî, *es-Senusiyye, Dinun ve Devleh*, a.g. e., s. 138.

³⁶⁷M. Şukrî, a.g.e., s. 139.

vermişlerdi.³⁶⁸ 19 Ekim’de işgalciler, mücahitlerin gösterdiği sert direnişe rağmen Bingazi’ye çıkarma yaptıktan sonra Tobruk’u işgal etmeyi başardılar. Mücahitler, Bingazi’ye çıkarma yapmalarının ikinci gecesinde yani 20 Ekim 1911 tarihinde işgalcilerle çatışmaya girdiler ve es-Sâbiri denilen mahallede düşmanı bozguna uğrattılar.³⁶⁹ Osmanlılar ise aynı gün Cûliyâne Savaşı olarak bilinen çetin savaşta İtalyanlarla çatıştılar. Ne var ki sayıları üç yüzü bulan Osmanlı askerleri İtalyanlar karşısında tutunamadılar. Osmanlı sınır birliklerinin de komutanı olan Şükrü Bey ve Bingazi Mutasarrıfı Murat Bey Benîne bölgesine³⁷⁰ geri çekildiler. Artık işgalcilerin karşısında en büyük cesaret ve kahramanlık örneklerini gösteren az sayıda mücahit kalmıştı. Öyle ki bu mücahitler, düşmanın karşısından geri çekilmemek için ayaklarını bağlamışlardı. Erzakları bitene dek karşılıklı ateş devam etti. İşgalciler mücahitleri ortadan kaldırdıktan sonra Kasru’l-Berke’ye doğru ilerlediler ve Şükrü Bey’in firar edip Osmanlı askerlerinin de teslim olmasıyla burayı işgal ettiler.³⁷¹ Ne var ki İtalyanların Berka ve Trablus’a saldırdıkları haberi yayılınca durum birden değişti ve Senusi önderler ve zaviye şeyhleri Bingazi’deki cihada koştular. Merc Zaviyesi’nin şeyhi es-Seyyid Umrân es-Sekûrî bir orduyla Osmanlılara yardım için işgalcilerle savaşmak üzere çıkan ilk isimdir. Zaviyelerinin şeyhi olduğu Urfa kabilesi ve yine Osmanlılara destek olmak üzere başka birçok Arap kabilesi de ona katılmıştır. Osmanlılar, Senusilerle birlikte İtalyanlara karşılık vermeyi başarmış ve onları, donanmalarına güvenerek karargâh kurdukları Bingazi’ye geri çekilmek zorunda bırakmışlardır. Ayrıca Ömer Muhtar³⁷² da Berka’da işgalcilerle savaşanların başında gelmekteydi.³⁷³

³⁶⁸M.Mennâ’, a.g.e., s.24-25.

³⁶⁹M. Şükrî, *es-Senusiyye Dinun ve Devleh*, a.g.e., s. 137.

³⁷⁰Benîne(Seylu’l-Hevâri) : Bingazi’ye dört km. Mesafede ve Şükrü Bey ve beraberindekilerin sığındığı bölgedir. Daha sonra da Bingazi’ye yaklaşık otuz km. Mesafedeki el-Ebyâr bölgesine sığınmışlardır. Daha fazla bilgi için yukarıdaki eserin 137. Sayfasına bakınız.

³⁷¹M.Mennâ’, a.g.e., s. 25.

³⁷²Ömer Muhtar, isminden de anlaşılacağı üzere, nesebi Hicaz’daki Menaf oğullarına dayanan Menafe Kabilesi’ne mensuptur. 1863 yılında, salih bir baba ve salih bir annenin çocuğu olarak, Berka bölgesindeki el-Butnân köyünde dünyaya gelmiştir. Onurlu ve ilkeli bir ailede, babasının gözetiminde eğitim almış ve çölde büyümüştür. Burada hürriyet duyguları gelişmiş ; cesaret ve kahramanlık özellikleri köklemiştir.

O dönemde Senusilerin lideri Muhammed el-Mehdi idi. Libya-Mısır sınırında bulunan meşhur Cağbûb Vahası’nda ikamet etmekteydi. Babası Seyyid Muhtar, Ömer Muhtar’ı Kuran-ı Kerim’i ezberlemesi ve diğer İslami ilimleri öğrenmesi için Cağbûb Zâviyesi’ne gönderdi.

Çok geçmeden kendisindeki güç ve zekâ belirtileri ortaya çıkmış bu da Muhammed el-Mehdi’nin dikkatini çekmiştir. Ömer Muhtar, Ahmed Şerif ve Muhammed el-Mehdi’ye talebelik yapmış ve Muhammed el-Mehdi’de de onu her zaman gözetip kollamış ve Berka’nın kuzeyinde el-Cebelu’l-Ahdar’da bulunan el-Kusûr Zaviyesi’ne onu şeyh olarak atamıştır.

İtalyanlar, limanda kendilerine karargâh edindikten sonra, donanma es-Sâbiri kıyısına birçok asker çıkarmıştı. İşgalciler, saflarını düzelterip saldırı hazırlığı için büyük bir ordu teşkil ettiklerinde, yakınlardaki kum tepelerinin ardına gizlenmiş olan Senusi mücahitler hemen saldırıya geçtiler ve işgalcilere ağır kayıplar verdirdiler. Süngü ve kılıç gibi silahların da kullanıldığı savaş belli bir süre devam etti. Mücahitler tam da düşmanı yok edecekken, donanma topçusu ayırım yapmadan savaşan tüm grupları bombalamaya başladı ve bu her iki tarafın da ağır kayıplar vermesine sebep oldu. Mücahitler es-Sellâvi ve Bû Utî bölgelerine geri çekildi, düşman da ordudan geri kalanlarıyla siperlerine geri döndü.³⁷⁴ Sonrasında Senusiler, düşman kalelerini sıkboğaz etmeye devam ettiler. Öyle ki Bingazi'deki işgalcileri kuşatma altına aldılar ve General Emilyo bu kuşatmayı yarmaya muktedir olamadı.³⁷⁵

Osmanlı subaylarının Araplara silah eğitimi vermek için gelmelerinden sonra mücahitler Berka'yı dört bölgeye ayırdılar. Bu bölgeler şunlardır:

- Aziz Ali el-Mısrî komutasındaki Bingazi bölgesi³⁷⁶
- Abdulkadir el-Gınây komutasındaki el-Cebelu'l-Ahdar bölgesi³⁷⁷
- Güney Derne bölgesi: Bu bölgedeki örgütlenme işini genel komutan olarak Enver Bey üstlenmiş; kardeşi Nuri Bey ve Mustafa Kemal Atatürk gibi bazı Türk subaylar da ona yardım etmişlerdir.³⁷⁸
- Ethem Paşa el-Halebi'nin genel komutasındaki³⁷⁹, yüksek askeri ve siyasi komutasını ise Ahmed Şerif'in üstlendiği³⁸⁰, Berka'nın doğusundaki Tobruk Mermerika bölgesi:

Ömer Muhtar, bilgeliği ve sağlam karakteriyle mümtaz bir şahsiyetti ve bu durum el-Kusûr Zaviyesi'nde insanların kendisini sevip ona itaat etmelerini sağlamıştır.

Muhammed el-Mehdi Sudan yolculuğunda ona eşlik etmiş ve Ömer Muhtar'ı Aynu Kelk Zaviyesi'ne şeyh tayin etmiştir. Burada birkaç yıl kaldıktan sonra 1902 yılında Berka'ya, ilk Zaviyesi el-Kusûr'a geri dönmüştür. Sonrasında Ömer Muhtar yeni bir kimliğe bürünmüş; artık Zaviyesinde ilim ve irşadla yerine getirdiği şeyhlik rolüyle yetinmeyip elli yaşını geçmiş haldeyken cihada yönelmiş ve el-Cebelu'l-Ahdar'daki bir çok savaşta işgalcilerle çatışmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. : Hayru'd-Din ez-Zirkî, *el-A'lâm*, 1969, 5. Cilt, s. 226-227 ; Muhammed el-Munsîf, *Kıssatu Mahkemeti Umeri'l-Muhtâr ve İ'dâmih*, Mecelletu'l-Arabî, S :279., Kuveyt, 1979, s. 28 ; Nevdet Fethi Safvet, *Cihâdu Umeri'l-Muhtâr fi's-Suhufi ve'l-Vesâiki'l-Biritâniyyeh*, Mecelletu Âfâk Arabiyyeh,S : 9., Bağdat, 1980, s. 73-74.

³⁷³M.Şukri, *es-Senusiyye Dinun ve Devleh*, a.g. e., s. 137.

³⁷⁴M. Mennâ', a.g.e., s. 25.

³⁷⁵M.Şukrî, *es-Senusiyye Dinun ve Devleh*, a.g. e., s. 137-138 ; M.Mennâ', a.g.e., s. 25.

³⁷⁶M.Menna, a.g. e., s. 25.

³⁷⁷M.Mennâ', a.g.e., s. 26.

³⁷⁸Enver Paşa, *Muzekkîrâtu Enver Paşa fi Trablusgarb*(Takdim ve tercüme: Abdulmevlâ Salih el-Harir, müracaat: Habib Veddâa el-Hasnâvî), Menşûrâtu Merkezi Buhûsi Dirâsâti'l-Cihâdi'l-Lîbiyyi, Trablus, 1979, s. 21-25.

Mücahitler, 28 Kasım 1911'de Bingazi şehrini geri almak için kapsamlı bir saldırı başlattılar. Her ne kadar öncü birlikleri baskına uğratmayı başarsalar da sur içindeki istihkam birlikleri yüzlerce mücahidi öldürdü. Bu da kalan mücahitleri geri çekilmek zorunda bıraktı. Aynı yıl, 25 Aralık'ta saldırı tekrarlandı ve aynı sonuç alındı. Bu süreçte Mustafa Necip, Abdulkadir el-Ginây, Abdulaziz el-Îsâvî ve Abdullah el-Eşheb gibi mücadeleci isimler ön plana çıktı. Bu savaşa el-Kuveyfiyye Savaşı adı verildi.³⁸¹

Aziz Ali el-Mısri'nin Bingazi'deki komutayı ele almasından sonra, mücahitler birçok noktada işgalcilerle çatıştılar.³⁸² 15 Ocak 1912'de mücahitler Meşbulik bölgesindeki İtalyan sınır birliklerine saldırdılar ve bunları ortadan kaldırdılar. 16 Ocak'ta el-Fuveyhat'daki başka bir birliğe de saldırı düzenlediler. Bu esnada mücahitlerin sayısı iki yüz savaşıdan fazla değildi. Çatışmanın sonunda mücahitlerden yaklaşık yüz yirmi şehit verilmiş, İtalyanlardan ise aralarında bir generalin de bulunduğu farklı rütbelere yirmi dokuz subay olmak üzere yaklaşık bin beş yüz kişi öldürülmüş veya yaralanmıştır. Aslında mücahitler için çok çetin geçen bu savaşın dehşeti sebebiyle çok sayıda İtalyan subay da aklını kaybetmiştir. Aynı ayın 17'sinde Senusi mücahitler, İtalyan donanmasının da katıldığı ez-Zerîyye savaşında işgalcilerle çatıştılar.³⁸³

22 Şubat 1912'de Senusi mücahitler el-Lisâme bölgesindeki İtalyan muhafız birliklerine saldırdılar. Dört gün sonra, işgalciler Meşbulik'teki birliklerinden yavaş yavaş ilerleyerek Garyunus bölgesini işgal etme girişiminde bulunurken mücahitler onlara engel oldular ve büyük bir hezimet yaşattılar. Aynı yıl 12 Mart'ta bazı kaynaklarda el-Hana'dik olarak, İtalyanlar'da da en-Nahleteyn ismiyle meşhur olmuş,³⁸⁴ Sevâni Abdi'r-Râî adı verilen savaşta mücahitler işgalcilere baskın düzenlediler. Bu savaşta mücahitlerin çoğu şehit oldu. Bunun üzerine işgalciler güneye ve doğuya doğru ilerlediler.³⁸⁵

³⁷⁹ E. pasa, a.g.e. 26.

³⁸⁰ B0A. MKT. MHM, nr 739/6, Lef1,(18 Zilkade1329 10 Kasım 1911).

³⁸¹ M. Şukri, *es-Senusiyye Dinun ve Devleh*, a.g. e., s. 139 ; M.Mennâ', a.g.e., s. 28.

³⁸² E. Paşa, a.g.e., s. 21-25.

³⁸³ M.Şukri, *es-Senusiyye Dinun ve Devleh*, a.g. e., s. 139.

³⁸⁴ M.Şukri, *es-Senusiyye Dinun ve Devleh*, a.g. e., s. 140.

³⁸⁵ M.Mennâ', a.g.e., 29.

4 Nisan 1912'de es-Selmânî bölgesinde mücahitlerle işgalciler arasında küçük çaplı çatışmalar gerçekleşti. Aynı vakitte el-Berke savaşı adında başka bir savaş daha vuku buldu. 19 Temmuz'da el-Kuveyfiyye bölgesinde devriye gezen mücahitlerle işgalciler arasında çatışma çıktı. O esnada mücahitlerin sayısı elli beşi geçmemekteydi. Hem dağ hem de sahra toplarıyla donatılmış işgalciler karşısında mücahitler, kendilerine takviye gelene kadar sebat gösterdiler. Sonrasında da işgalcileri, mücahitlerin ele geçirdikleri birçok ganimeti arkalarında bırakarak geri çekilmek orunda bıraktılar.³⁸⁶

Derne'de ise mücahitler, 13 Ocak 1913'de doğu Derne kampında işgalcilerle savaştılar. Aynı ayın otuzunda, el-Berâsa kabilesi, o vakitte büyük birçok topa sahip olan Seyyidi Abdillâh'daki sınır birliklerine geceleyin saldırdı. Mücahitler bu savaşta harp tekniklerinin en güzellerini sergilemiş olsalar da bu birliğe karşı herhangi bir şey yapamadılar ve yetmiş bir şehit verdiler.³⁸⁷

11 ve 12 Şubat günlerinde mücahitler Enver Bey komutasında, Lumbardiya ve Kilabriya'daki birliklere gece baskınları düzenlediler.³⁸⁸ 3 Mart'ta, Ramazan ayının başlarında iki taraf da birbirine karşı fırsat kollamaktaydı. En sonunda Seyyidi Abdillâh bölgesindeki Huş el-Akîb'de karşı karşıya geldiler. Buradaki çatışmalar ay sonuna kadar devam etti. Bu çatışmalara İtalyan donanması da katılmaktaydı. Bunun yanında donanma ara ara karaya asker ve takviye çıkarması yapmakta ve denizdeki ticaret kabilelerini korumaktaydı.

Halku'r-Rîh bölgesinde de mücahitler işgalcilerle şiddetli bir çatışma içine girdiler. Bu çatışmada iki taraf da çok sayıda kayıp verdi ve her iki taraf da karargâhlarına geri döndüler.³⁸⁹ Gerçekten de Senusilik hareketi, dini kimliğiyle İtalyanlara karşı bir halk direnişi olarak başarı göstermiştir. Bu da Avrupa'nın, ülkeleri egemenlik altına alma arzusuyla ortaya koyduğu sert uygulamalardan dolayı İslam âleminin galeyana gelmesiyle bir dini-haçlı savaşı çıkmasından korkmasına sebep olmuştur.³⁹⁰

³⁸⁶M.Şukri, *es-Senusiyye Dinun ve Devleh*, a.g. e., s.141.

³⁸⁷M.Şukri, *es-Senusiyye Dinun ve Devleh*, a.g. e., s.142.

³⁸⁸M.Şukri, *es-Senusiyye Dinun ve Devleh*, a.g. e., s.143.

³⁸⁹M.Mennâ', a.g.e., s. 29.

³⁹⁰Muhammed Afîfî, *el-itticâhâtu'l-Vataniyyetu fi's-Şi'ri'l-Libiyyi'l-Hadis*, Dâru'l-Keşşâf li'Tibâati ve'n-Neşr, Kahire, 1969, s. 55.

İtalyan işgalcilerin işledikleri suçlar yüzünden Libya halkının yaşadığı sıkıntılara rağmen Libyalılar, haksız yere İtalyanların gasp ettikleri haklarını ve ülkelerinin egemenliğini savunmaya ve bu konuda direnmeye devam etmişlerdir. Öyle ki Libyalı mücahitler, toplumun her kesimiyle işgalin başladığı andan itibaren büyük bir kahramanlık sergilemiş; bağımsızlık ve özgürlük için binlerce şehit vermişlerdir. Bu da İtalyanların ancak birkaç gün sürecek bir deniz gezisi olacağını var saydıkları bu işgal meselesi için iyice hesap yapıp bir plan hazırlamasına sebep olmuştur.

3.5. Osmanlı Devleti'nin Yenilgiye Uğraması ve 1912 Uşi Antlaşması

Savaşın patlak vermesinin ilk ayından itibaren Libyalı mücahitlerin göstermiş olduğu şiddetli direniş karşısında İtalya, ülkenin içlerine ilerlemekten ve mücahit güçlere galip gelmekten aciz olduğunu hissetti.³⁹¹ Roma Hükümeti, savaşın uzamış olduğunu görünce 5 Kasım 1911'de İtalya kralı, Trablus ve Berka'yı krallığına dâhil ettiğine hükmettiği bir bildiri yayımladı. Aynı ayın 25'inde de bu karara dair özel bir kanun çıktı. İtalya bu kararın perde arkasında, Osmanlı Devleti'ni ve büyük devletleri vuku bulan bu hadiseyle yüzleştirmek arzusundaydı. Ne var ki Osmanlı Devleti bu kararı reddetti. Avrupa Devletleri de tavırlarını tam belli eden bir cevap vermediler. Hatta bu adımın vakti geçmiş bir adım olduğunu kabul etmekteydiler.³⁹² İtalya da Osmanlı Devleti'ni kendi iradesine teslim olmaya götüreceğini zannettiği bir yola tevessül etti. Libya'ya yapılan silah kaçakçılığını önlemek bahanesiyle, 9 Kasım 1911'de donanmasını Akdeniz'in doğusuna Kızıldeniz'e gönderdi.³⁹³ Bu haberler Osmanlı Devleti'ne ulaşınca, İtalya'nın bu hamleye girişmesi halinde kendisinin de boğazları uluslararası deniz ticaretine kapatacağını, denizcilik hareketini engellemek için denizde batırmak üzere eski gemiler hazırladığını ve boğazları mayınladığını belirtti. Bunun üzerine İtalya; Rusya, Fransa, Britanya, Avusturya ve Macaristan'dan oluşan büyük devletlerin belli şartlarla barış anlaşması yapılmasına aracılık etmesi halinde savaş sahasını genişletme planlarından vazgeçmeye hazır olduğu cevabını verdi.³⁹⁴ Bu antlaşmanın maddeleri şunlardı:

1. Trablus, Bingazi ve Derne'den Osmanlı Ordusu çıkacak.
2. Libya'da İtalyan subayların komutasında bir polis (Jandarma) teşkilatı kurulacak.

³⁹¹M.El-Urfâvî, a.g.e., s. 112-117.

³⁹²M.Mennâ', a.g.e., s. 30.

³⁹³Z. Nikola, Muhadarat tarih Libya a.g.e., s. 150-152.

³⁹⁴BOA. MAT. MHM. nr.745/40.Lef3,(29. Cemaziyelahir.1330, 8 Haziran 1912).

3. Gümrüklerin idaresi İtalyan memurlara bırakılacak.
4. Trablus'a ancak İtalyan Hükümeti'nin onayıyla vali atanacak.³⁹⁵

Fakat Osmanlı Devleti, ülkesinin saygınlığı ve menfaatleriyle çelişmedikçe İtalyan Hükümeti'nin taleplerini yerine getirmeye hazır olduğunu ne var ki bu askeri işgalin geçici surette buna mani olduğunu belirterek bu antlaşmayı reddetti.³⁹⁶

İtalya'nın savaş sahasını genişletmeye yönelik tehditleri, iki devlet arasında anlaşma yapılması ve krizin barışçıl yollarla çözülmesine yönelik olarak büyük devletlerin aracılık yapmak üzere olaya müdahil olmalarına sebep oldu. Ne var ki iki tarafın ortaya koyduğu şartların uyuşmaması sebebiyle bu çabalar sonuç vermedi.³⁹⁷ Aynı zamanda bu tehditler, bunların kendi menfaatleri için de birer tehdit olduğu görüşünü benimseyen büyük devletlerin, özellikle Avusturya ve Macaristan'ın da öfkelenmesine sebep oldu. Rusya ise bu durumun, diğer boğazlardan Rus savaş gemilerinin geçiş yasağını kaldırmak karşılığında boğazları himaye etmek üzere Osmanlı Devletiyle bir anlaşma imzalamak için uygun bir fırsat olduğu görüşündeydi. Bu mevcut durum, İtalya'yı niyetinin boğazlara saldırmak olmadığına dair bir açıklamada bulunmaya sevk etti. İtalya, Bâb-ı Âli'nin mali bir bedel karşılığında Libya'dan çekilmesi konusunda ikna edilmesi için, Çanakkale'deki faaliyetinden vazgeçmesine mukabil, Avrupa Devletlerinden özellikle de Britanya ve Fransa'dan aracılık yapmalarına dair söz almaya çalıştı. Ne var ki bu iki devlet de bu konuya önem vermediler.³⁹⁸

İtalyanlar, bu savaşı sonlandırmanın en iyi yolunun, Osmanlı Devleti'ni kendi evinde tehdit etmek olduğu görüşünü benimsedi ve bunun üzerine İtalyan donanması, Anadolu yakınlarındaki on iki adaya yöneldi. İtalya, 1912 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Ege Denizi'ndeki adaları işgal etmeye devam etti³⁹⁹; Rodos, Kop ve sayıları on ikiyi bulan küçük adaları işgal etti.⁴⁰⁰ Sonrasında da boğazlarda askeri faaliyetlere yöneldi ve İtalyan donanması Çanakkale Boğazı'nı bombaladı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, hiç vakit kaybetmeden boğazları gemi geçişine kapattı ve İtalyanlara karşı

³⁹⁵T. Zâvî, a.g.e., s. 51.

³⁹⁶Z. Nıkola, *Muhağarat tarih Libya a.g.e.*, s. 153.

³⁹⁷Hâşim et-Tikrîfî, *ed-Diblumâsiyyetu'l-Biritâniyyetu ve'l-Udvânu'l-İtaliyyu alâ Libya 1911-1912*, Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb, Bağdat Üniv. S: 4, 1972, s. 73-74.

³⁹⁸Z. Yahimuftuş, a.g.e., s. 114-115; ayrıntılı bilgi için bkz.: M.el-Urfâvî, a.g.e.s. 118.

³⁹⁹Huseyn Lebîb, *Tarihu'l-Mes'eleti's-Şarkıyyeh*, Matbaatu'l-Hilâl, Mısır, 1921, s. 106-107.

⁴⁰⁰H.Lebîb, a.g.e., s. 108.

savaşında yanında yer alacaklarını umarak bu durumu Avrupa Devletlerine bildirdi. Fakat Britanya, her türlü şartta ticaret özgürlüğünün korunması gerektiğine yönelik ilkesine bağlı kaldı. Fransa ve Rusya da bu konuda Britanya'nın görüşünü benimsedi.⁴⁰¹

Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu bu şartlar karşısında, İtalya'ya karşı savaşmayı sürdürmekten aciz kalması ve mecburi olarak sahadan geri çekilmesi sonrasında İtalyanlarla antlaşma yapmak zorunda olduğuna kanaat getirdi.⁴⁰² Çünkü Balkan Harbi kapıdaydı⁴⁰³ ve de özellikle İtalya on iki adaya el koymuştu. İşte bu durum, Akdeniz'deki güç dengesinin bozulmasına neden olmuş ve bu da büyük devletleri endişelendirmiş ve kendi çıkarları konusunda korkuya kapılıp savaşı sonlandırma çabası içine girmeye başlamışlardır. Britanya, Fransa ve bunların destekçisi Rusya, Almanya ve Macaristan'ın da onayını alarak, hemen barış antlaşması için aracılık faaliyetine giriştiler.⁴⁰⁴ Ahmed Şerif, Osmanlı Devleti'nin İtalya ile anlaşma imzalama kararlılığında olduğunu duyunca, Senusi liderlerden ve ülke halkından bir heyet oluşturup Osmanlı valisi Enver Bey'le görüşmeleri için Derne şehrine göndermiş ve ona şu şekilde bir yazılı mesaj iletmiştir: *“Bizler anlaşma yapılmasına karşıyız; bir anlaşma yapılmasını hiçbir şekilde kabul etmiyoruz. Zira bu anlaşmanın varacağı sonuç, ülkeyi düşmana teslim etmektir...”*⁴⁰⁵

Aracılık faaliyetleri sonrasında, iki devlet Nisan ayından Ekim ayına kadar müzakereler gerçekleştirdi. Bu süreçte taraflar, 18 Ekim 1912'de İsviçre'nin Lozan kentinde aşağıdaki sekiz maddeyi içeren Uşi Antlaşması'nı imzaladılar⁴⁰⁶:

⁴⁰¹H.Et-Telîsî Colini, a.g.e., s. 35-36.

⁴⁰²Shawkı el-Cemel, *Tarihu Keşfi Efrikiyyâ*, anglo Kütüphanesi, Khire,1971, s. 376; Celâl Yahyâ, *el-Âlemu'l-Arabiyyu'l-Hadîs el-Fetratu'l-Vâkiatu beyne'l-Harbeyn*, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1966, s. 625; A.George, a.g.e., s. 199; en-Neş'mî, a.g. e., s. 2.

⁴⁰³Balkan Devletleri'nin (Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ) 1912 sonbaharında tam olarak 1 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne karşı açtıkları savaştır. Bu devletler Osmanlı'nın Makedonya'daki eyaletlerine saldırmış; Selanik, Manastır ve Üsküp'ü işgal edip Edirne'yi muhasara altına aldıktan sonra işgal etme kastıyla İstanbul'a doğru ilerlemişlerdir. Balkan Harbi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Christopher Watson, *Italy from Liberalism Fascism 1910-1925*, Prited in Great Bretanian by Butler Lid, Londra, 1969, s 378.

⁴⁰⁴Z.Yahimufteş, a.g.e. s. 155-157.

⁴⁰⁵Z.Yahimufteş, a.g.e. s. 158.

⁴⁰⁶Rodolfo Grasyany (trc. Sâlim İbrahim bin Âmir), *Mektebetu'l-Endelus*, Bingazi, 1980, s. 19-22; el-Cemel, *el-Mağribu'l-Arabiyyu*, s. 448-449; Gerçekleştirilen müzakerelerin ayrıntısı için bkz.: H.et-Tikrîti, a.g.e., s. 79-81; E. Paşa, a.g.e., s. 25-27; H.et-Telîsî, *Muzekkirâtu Colini*, s. 139-150; el-M.Urfâvî, a.g.e., s. 188-189.

1. Her iki taraf da savaşın ve karşılıklı düşmanca faaliyetlerin durdurulmasına yönelik emirler çıkarmayı taahhüt edecek.
2. Osmanlı Devleti'nin subaylarını, askeri güçlerini ve sivil memurlarını Libya'dan; buna karşılık İtalya'nın da askeri güçlerini ve memurlarını Ege Denizi'ndeki işgal ettiği adalardan geri çekeceğine dair her iki hükümet de emirler çıkarmayı taahhüt edecekler.
3. Mümkün olan en kısa sürede tutuklu ve esirler takas edilecek.
4. Her iki hükümet, Libya ve Ege Denizi'ndeki halk için genel af çıkarmayı taahhüt edecek.
5. Daha önce imzalanmış ve ya savaş öncesinde taraflar arasında yürürlükte olan, hangi türden olursa olsun tüm antlaşma ve ittifaklar ivedilikle iptal edilecek.
6. İtalya, her ne zaman diğer devletlerle ticari antlaşmalarını yenilerse, Osmanlı Devletiyle de ticari antlaşma yapacağını taahhüt edecek.
7. Diğer devletlerin iptal etmesi durumunda İtalya da Osmanlı Devleti içindeki posta teşkilatını iptal etmeyi taahhüt edecek.
8. İtalya, Osmanlı Devleti'ndeki kapitülasyonların, uluslararası bir kanunla kaldırılması ya da değiştirilmesi için uluslararası bir konferansa davet edilmesi konusunda Osmanlı Devleti'ne yardımcı olacağını ilan edecek.⁴⁰⁷

Böylece İtalya'yla Osmanlı Devleti arasındaki savaş resmi olarak bu antlaşmayla son bulmuş oldu. Bu antlaşmanın bazı sonuçları olmuştur.⁴⁰⁸ Bunları en önemlileri şunlardır:

1. Osmanlı askeri güçlerinin çekilmesi ve halkın kendisine ümitlerini bağladığı Osmanlı Devleti'nin onları terk etmesi sebebiyle, bu antlaşma Libyalıları olumsuz şekilde etkilemiştir.
2. Bu antlaşmanın hemen sonrasında birçok Avrupa devleti, Libya'nın İtalya'ya bağlılığını tanımıştır.
3. Ülkedeki hukuki haklarından feragat ettikten sonra Osmanlı Sultanının, ülkelerinin yönetiminin Libyalıların hakkı olduğunu kabullenmesine diğer devletler değer vermemişlerdir.
4. Bu antlaşma ve antlaşmanın gereği olarak Osmanlı Devleti'nin askeri güçlerini geri çekip Libya'yı terk etmesiyle; ülkelerini gasp eden düşmana karşı koyma

⁴⁰⁷M.Urfâvî, a.g.e., s. 190.

⁴⁰⁸M.Urfâvî, a.g.e., s. 191.

işinin ilk ve de son sorumlusunun Libya halkı olduğu ortaya çıkmıştır. Yeniden cihada başlayıp birçok savaşta işgalcilere en ağır kayıpları verdirerek tarihin her türlü övgüyle bahsettiği kahramanlıkların en büyük destanını yazmışlardır.⁴⁰⁹

⁴⁰⁹Z.Yahimufteş, a.g.e. s. 159.

4.DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

İTALYA’NIN TRABLUSGARP’I İŞGALİ KARŞISINDA OSMANLI DEVLETİ’NİN TUTUMU

4.1. Osmanlı-Fransız İlişkileri

Osmanlı Devleti’nin İtalyan işgali karşısındaki tutumunu ele almadan önce, Osmanlı Devleti’nin zayıflama sebepleri arasında yer alan Osmanlı-Fransız ilişkilerinin üzerinde durmamız gerekmektedir. Yukarıdaki bölümlerde saltanatın durumu ve karşı karşıya kaldığı sorunları incelemiş, bu sorunların Cezayir ve Tunus da dahil olmak üzere birçok vilayetin elden çıkmasına, yine Fransa’nın Libya’nın Trablusgarp vilayetine bağlı güney bölgelerine girmesine yol açtığını belirtmiştik.

4.1.1. Türklerin 21 Mart 1899 Anlaşması Karşısındaki Tavrı

Osmanlı Devleti 21 Mart 1899 Anlaşması’ndan, Osmanlı’nın Paris Büyükelçisi tarafından 23 Mart 1899 tarihinde gönderilen telgraf yoluyla haberdar olmuştur. Büyükelçinin telgrafında, anlaşmanın Libya hinterlandı ve ticaret yollarının Fransız nüfuzuna dâhil edilmesi yönündeki kararlarının yer aldığı sayfalarından alıntılar aktarılmıştır. Buna göre Fransa’nın bu bölgelerdeki işgali uzun süre devam edecektir.⁴¹⁰ Bu habere istinaden Bâb-ı Âli, 28 Mart 1899 tarihinde Londra ve Paris’teki büyükelçilerine, Kanem Vaday, Tibesti, Buruno ve Tşad Gölü’nün doğusu bölgeleri ile Merzek ve Tşad Gölü arasındaki ticaret yollarının Fransız nüfuzuna bırakıldığını, bunun ise Osmanlı’nın çıkarlarına zarar vereceğini bildirmiştir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti’nin Haziran 1890’da⁴¹¹ Fransa ve İngiltere’ye hinterland teorisine göre adı geçen bölgelerde hak iddiasında bulunmuş olması dolayısıyla büyükelçilerden, söz konusu ülkelerin hariciye nazırlarından anlaşma metnine dair izahat istemeleri talep edilmiştir.⁴¹² Nitekim Osmanlı Devleti’nin Paris Büyükelçisi Münir Bey, kendisine iletilen tebligatı açıkladıktan sonra Fransız Hariciye Nazırı Delcassé’den konuyla ilgili bilgi istemiştir. Hariciye Nazırı ise kendisine Osmanlı

⁴¹⁰A. T. 520 S. Paris, 23.03.1899, No: 123, Hariciye Arşiv Belgeleri, Trablus Dosyası‘BOA. Y. PRK. EŞA 28/70,LEF1,(17 Rebiu l Evvel/ 26 Ocak 1882).

⁴¹¹Abdurrahman Çaycı, Büyük Sahra’da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911), TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 3.

⁴¹²BOA. HR. TO, nr. 542/94-Lef2,(6 Kasım 1329,29 Ekim1911)‘Hariciye Arşiv Belgeleri, Trablus Dosyası, A. T. 520, Nazır’a ait 28.03.1899 tarihli iki belge, biri 77 nolu ve Paris Büyükelçiliği’ne, diğeri ise 36 nolu ve Londra Büyükelçiliği’ne.

Devleti'ne gerek hakları gerekse de bütünlüğü açısından zarar vermeyi düşünmediği, meseleyi meclise taşımaya hazır olduğu ve zaten hinterland teorisini de benimsemediği şeklinde karşılık vermiştir. Zira bahsi geçen Libya hinterlandı ona göre, Fransa'nın Tşad Gölü civarındaki topraklarının hinterlandıdır. Aynı şekilde bu hinterland, Berlin Konferansı'nda alınan karara göre kuzeyden güneye uzanmakta, Osmanlı'nın bu bölgeler üzerindeki hakkı da uzun zamandır varlığını sürdürmektedir. Öte yandan hinterland üzerindeki haklar 1890'dan sonra çokça dillendirilmiş olup İngiltere, anlaşmada belirtilen hattın ötesine geçmemiş ve Fransa'nın bu bölgelerde hakim olmasını savunmamıştır. Fransız Nazır ayrıca Berlin Konferansı'nda alınan karara göre bir devletin bir hinterland üzerinde hak iddia edebilmesi için, bu hinterlandı ele geçirmesi ve bunu ilgili devlete resmi olarak bildirmesi gerekmektedir. Fakat Osmanlı Devleti buna uygun biçimde davranmamıştır. Münir Bey'in Fransa'nın Katem ve Trablusgarp üzerinde hiçbir otoritesi bulunmadığını söylemesi üzerine ise Dilcass, bu bölgelerin Fransız misyonları tarafından ziyaret edildiğini ve misyon görevlilerinin yakın zamanda buraya yerleşeceğini belirtmiştir. Münir Bey ayrıca, Trablus ticaret kabilelerinin öteden beri bu bölgelerden geçtiğini ve Osmanlı'nın buradaki otoritesi aleyhine herhangi bir delilin bulunmadığını dile getirmiştir. Fransız Nazır ise tartışmayı, Osmanlı Devleti'nin söz konusu bölgelerde herhangi bir ekonomik çıkarının bulunmadığını, Fransa'nın bu bölgeyi geliştirerek buraya bir demiryolu hattı döşeyeceğini ve Trablus ticaret kabilelerine de herhangi bir zarar vermeyeceğini söyleyerek sonlandırmıştır. Büyükelçi son olarak Osmanlı'nın haklarını vurgulamış ve Türkiye'nin protestosunun fiili değil, teorik ve felsefi olduğunu, Fransa'nın ise bu çekinceleri göz önünde bulundurması gerektiğini ifade etmiştir.⁴¹³ Münir Bey Osmanlı hükümetine durumu bildirirken bahsi geçen anlaşma ve izahatın üçüncü tarafa (Osmanlı Devleti'ne) zarar vermeyeceğine kani olduğunu söylemiştir.⁴¹⁴ Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Almanya ve İtalya'nın bu anlaşmalar karşısındaki tutumunu öğrenmek istemiş ve Osmanlı Hariciye Nezareti Berlin Büyükelçisi'nden Almanya hükümetinin, Almanya'nın Kamerun'daki, Osmanlı Devleti'nin ise Libya hinterlandındaki çıkarlarına zarar veren Fransız-İngiliz anlaşması karşısındaki tavrını öğrenmesini istemiştir.⁴¹⁵ Almanya Hariciye Nazırı ise anlaşma metnini görmeden

⁴¹³A. T. 520, Paris Büyükelçiliği'nden 30.03.1899 tarih ve 147 no ile 7 nolu Ataşeliğe; Abdurrahman Çaycı, a.g.e. s. 5.

⁴¹⁴a.g.e.

⁴¹⁵A. T. 520, Nezaret'ten Berlin Büyükelçiliği'ne, 28.03.1899, No: 27.

herhangi bir yorumda bulunamayacağını ancak iki devlet arasındaki anlaşmanın üçüncü bir devletin haklarına zarar vereceğini düşünmediğini söylemiştir.⁴¹⁶

Roma'daki Osmanlı Nazırı, İtalya Hariciye Nazırı'ndan konuyla ilgili izahat istediğinde ise İtalyan Nazırı, anlaşma haberinin kendileri için bir sürpriz olduğunu ve anlaşma metni hakkında henüz bilgisinin bulunmadığını söylemiştir. Yine İtalya'nın politikasının Osmanlı Devleti topraklarının bütünlüğü koruma yönünde olduğunu fakat haklarını muhafaza etme konusunda Osmanlı Devleti'nin harekete geçmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Fransa'nın Libya'nın ilerisindeki bölgeleri kontrolü altına alması, Libya ile Orta Afrika arasındaki ticaret bağlarını koparacağından, Osmanlı Hükümeti hızlı bir şekilde protestosunu bildirmelidir.⁴¹⁷ Osmanlı Büyükelçisi ise Osmanlı hükümetinin bu husustaki düşüncesini ilgili devletlere bildireceğini ve konuyla ilişkili girişimlerin başlatıldığını aktarmıştır.⁴¹⁸ Bu durum, İtalya'nın söz konusu anlaşmayı desteklemediği ve kendisini Libya'nın bağımsız sahibi olarak gördüğünden Libya hinterlandında başka bir devletin işgal ihtimali karşısında endişeye kapıldığını göstermektedir. Bu nedenle İtalya, Osmanlı Devleti'ni kışkırtmaya ve tehditkâr bir üslupla Osmanlı Devleti harekete geçmediği takdirde tarafsız kalmayacağını dile getirmeye başlamıştır. Fakat ileride de açıklayacağımız üzere İtalya, bir süre sonra bu tutumunu değiştirmiştir. Öte yandan Fransa da, Fas ve Libya hinterlandında hareket serbestisi kazanabilmek için İtalya'yla ilişkilerini iyileştirmiştir. Nitekim Fransa'nın radikal bir politika benimseyen Roma Büyükelçisi Barrere,⁴¹⁹ İtalya'ya vaatlerde bulunmuştur.⁴²⁰ İtalya Hariciye Nazırı 8 Nisan 1899'da Roma'da Türk Büyükelçisi'yle bir araya geldiğinde ise, anlaşmanın Sudan ticaret yollarına zarar vermeyeceğini söylemiştir. Fakat 30 Ekim 1890 tarihli Bab-ı Ali'ye gönderilen müzekkirede Libya hinterlandının abartıldığı ve Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerde otoritesi bulunduğu dair herhangi bir delilin söz konusu olmadığı söylenmiştir.⁴²¹ Bu esnada ise İtalya ve Fransa'daki resmi gazeteler Fransa'nın, İtalya'nın Libya üzerindeki emellerini

⁴¹⁶A. T. 520, Paris Büyükelçiliği'nden Nezaret'e, 29.03.1899, No: 34.

⁴¹⁷A. T. 520, Roma Büyükelçiliği'nden Nezaret'e, 28.03.1899, No: 55

⁴¹⁸A. T. 520, Nazır'dan Roma Büyükelçiliği'ne, 29.03.1899, No: 27.

⁴¹⁹Camille Barrere, Fransız diplomat (1851-1940), 1880'de Tuna heyetinin üyeliğini yapmıştır. 1882'de Büyükelçi Sekreteri olmuştur. 1883'te Kahire Konsolosu olarak atanmıştır. 1885'te Stockholm Büyükelçisi olmuş, 1888'de Münih'te Maslahatgüzarlık, 1894'te Byrne'de Büyükelçilik yapmıştır. 1897'den 1924'e kadar ise Roma Büyükelçiliği görevini yürütmüştür. Roma'daki ikamet esnasında ülkesinin Roma'yla yakınlaşmasına katkı sağlamıştır.

⁴²⁰A. T. 520, Roma Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 08.04.1899, No: 62.

⁴²¹A. T. 520, Roma Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 11.04.1899, No: 63.

gerçekleştirmesine karşı çıkmayacağı yönünde haberler yapmaktaydı.⁴²² İtalya Nazırı da Libya hinterlandı konusunda İtalya'nın siyasi desteğini kazanmaya çalışan Roma'daki Türk Büyükelçisi'ne, Fransa'nın Libya hinterlandını ele geçirmesinin İtalya'nın çıkarlarına zarar vermeyeceğini ve kendilerinin bu konuda herhangi bir taahhüt altına girmeyeceklerini, zira meselenin yalnızca Bab-ı Ali'yi ilgilendirdiğini bildirmiştir.⁴²³ Nazır bunun yanı sıra Fransa'nın İtalya'yı Libya'yı işgal etmesi konusunda teşvik ettiğini ancak İtalya'nın böyle bir hareket yapmayacağını eklemiştir.⁴²⁴ Nazır bu hususları İtalya meclisinde açıklamış, 30 Ekim tarihli müzekkirenin abartılı olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin Libya'da İtalya aleyhine kuvvet tahkimatı yapıyor olsa da, bölgede otoritesi bulunduğu dair herhangi bir delilin söz konusu olmadığını söylemiştir.⁴²⁵ Büyükelçinin cevabında ise Trablus'taki kuvvet tahkimatının İtalya aleyhinde olmadığı belirtilmemiş, Libya hinterlandı konusunda ise ilgili devletler aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin protestosuna yanıt verilmemiştir. Bu da Osmanlı Devleti'nin bölgeyle ilgili haklarının tanındığı anlamına gelmektedir.⁴²⁶ Son olarak ise Büyükelçi, Bab-ı Ali'nin İtalya'nın Fransa tarafından gösterilen suskun tavrı bir bahane olarak kullandığı ve İtalyan sömürge partisinin güç kazandığı zaman harekete geçeceği şeklindeki bakış açısına dikkat çekmiştir.⁴²⁷ Böylece İtalya'nın başlangıçta 21 Mart 1899 tarihli anlaşmayı protesto ettiği ve Osmanlı Devleti'ni harekete geçmeye teşvik ederek tarafsız kalacağını söylediğini görmekteyiz. İtalya başlangıçta Fransa'nın, İngiltere'nin onayıyla Trablus'u işgal etmesinden çekinmekteydi. Ancak Fransa hükümeti İtalya'ya Trablus'u ele geçirmeyeceği, Sudan ticaret yollarını değiştirmeyeceği ve İtalya'nın bu bölgeyi işgal etmesine destek olacağı sözünü vermesinin ardından İtalya, siyasetini değiştirdi ve Libya hinterlandı hususunda Osmanlı Devleti'yle işbirliği yapmaktan vazgeçti. Bunun da ötesinde İtalya Hariciye Nazırı bu konuyu meclis önünde dile getirdi. Öte yandan Bab-ı Ali, üçlü ittifakın üyesi olan ve Fransa'nın siyasetine karşı çıkması gereken Almanya ve İtalya'nın tutumunu öğrenmesinin ardından Rusya'nın konuyla ilgili kanaatini sormayı zaruri görmedi. Böylece Osmanlı Devleti, Libya hinterlandı ile ilgili diplomatik girişimlerinde tek başına kaldı. Bununla birlikte yalnızca Fransa ve

⁴²²a.g.e.

⁴²³A. T. 520, Roma Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 14.04.1899, No: 65.

⁴²⁴İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 10.

⁴²⁵A. T. 520, Roma Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 26.04.1899, No: 79.

⁴²⁶a.g.e.

⁴²⁷69 numara ile bahsi geçen gizli belge.

İngiltere'ye karşı harekete geçilmesi gerektiğinden Paris Büyükelçisi Münir Bey, 21 Mart 1899 anlaşması hususunda İngiltere'ye tepki gösterilmesi konusunda ısrarcı oldu.⁴²⁸ Aşağıda Münir Bey'in bu mesele ile ilgili bakış açısının özeti sunulmaktadır:

“Fransa ile İngiltere arasındaki son anlaşma, Osmanlı Devleti'nin Mısır ve Musava konusunda ve Fransa ile İngiltere arasındaki diğer anlaşmalar hususunda harekete geçmeyişinin bir sonucuydu. Bu nötr tutum, Bab-ı Ali'nin bazı topraklarını kaybetmesine yol açtı ki bunun son örneği, ilan edilen fermanlara göre Mısır'ın hiçbir siyasi anlaşma imzalama hakkı bulunmamasına rağmen İngiltere ile Mısır Hıdivleri arasında Sudan'ı işgal etmek için imzalanan 19 Ocak 1899 tarihli anlaşmaydı.⁴²⁹ Bu anlaşma Sultan'ın Sudan üzerindeki hakkını tanımaktaydı. Sudan'ın işgalini öngördüğünde ise bu, İngiltere ve Mısır'ın ortak kuvvetleri vasıtasıyla olacaktı. Aslında bu topraklar İbrahim Paşa devrinde, yani Paris Konferansı öncesinde işgal edilmişti.⁴³⁰

Bu nedenle büyük Avrupa devletlerinin ortak taahhüdü altına girmektedir ve Sudan toprakları, yayımlanan Fransız ve İngiliz belgelerine göre Res Nullius bölgesi olmadan Mısır'a dahil addedilmemektedir.⁴³¹

Kraliçe'nin hükümeti de bu bölgelerin Mısır'a ait olduğunu, el-Mehdi Devrimi sırasında Mısır'dan ayrılarak sonradan tekrar işgal edildiğini, bu nedenle sahipsiz olmadığını söylemekteydi.⁴³² Böylece İngiltere Osmanlı Sultanı'nın söz konusu bölgelerdeki hakkını kabul etmekteydi. Öte yandan İngiltere'nin, Bab-ı Ali'nin bilgisi olmaksızın 21 Mart 1899 anlaşmasını imzalaması, yukarıda verilen açıklamayla çelişki arz etmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Libya hinterlandındaki hakkı

⁴²⁸Salih Münir Paşa (1859-1939): II. Abdülhamit dönemindeki Nazır Mahmut Celalettin Paşa'nın oğludur. Hariciye Nezareti'ne genç yaşta girmiş ve Sultan Abdülhamit'in güvenini kazanarak Paris Büyükelçisi atanmış, bu görevi uzun süre sürdürmüştür. Ancak 1908 darbesinden sonra büyükelçilik görevinden çekilmiştir. Türkçe ve Fransızca eserleri olup, “Diplomasi”, “Almanya”, “I. Dünya Savaşı'nda Türk-Rus İlişkileri” bunlar arasındadır. Bkz BOA. Y.MTV. nr.226/34, Lef1 (8 Zilkade 1319, 27 Şubat 1902) ‘Ali Birinci, Geçmiş Zamanlar II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları, 1. Baskı, 2015, s. 22.

⁴²⁹A. T. 520, Paris Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 23.04.1899, No: 190, gizli mesajdır.

⁴³⁰ İbrahim Paşa: Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğludur. Daha fazla bilgi için Bkz: . Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı Mısır Meselesi. 1831-1841*, i. Kısım, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 64.

⁴³¹ Orijinali Latince'dir (isimsiz).

⁴³² A. T. 520, Paris Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 06.05.1899, No: 212, gizli mesajdır.

hususunda Londra ve Paris nezdinde protestoda bulunulmalıdır.⁴³³ Nitekim Paris Büyükelçisi, hinterland meselesindeki bakış açısını ayrıntılı olarak sunmuştur. Münir Bey'in 23 Nisan 1899 ve 6 Mayıs 1899 tarihlerinde hükümetine gizli olarak takdim etmiş olduğu raporlarda görülen bakış açısı, 19 Mayıs 1899 tarihinde Osmanlı hükümeti tarafından Fransa'ya gönderilen protesto müzekkiresinin temelini teşkil etmiştir. Büyükelçi Bab-ı Ali'nin, bölgeye gönderilmiş olan tüm askeri ve turistik gruplar ve kafilelerin gidiş zamanları, buraya tayin edilen sivil ve askeri memurların isimleri ile yöre sakinlerinin saltanatla ilişkilerinin detaylı bir biçimde hinterlandla ilişkili müzekkireye eklenmesini istemiştir.⁴³⁴ Büyükelçi ayrıca siyaset içerisinde bazı fırsatların nadir olarak doğacağını, Osmanlı Devleti'nin ise geç kalmış olduğunu belirtmiş ve bu gecikmenin ilerleyen dönemde sahip olunan haklara dair resmi bir belge elde etme açısından faydalı olmasını temenni ettiğini vurgulamıştır.⁴³⁵

Münir Bey son olarak aldıkları karar ve kamuoyuna yapmış oldukları açıklamalar nedeniyle iki devlete de protesto müzekkiresi gönderilmesini talep etmiştir. Ayrıca devletin ileride siyaset sahasında tek başına kalmaması için askeri ve ekonomik reformlar yapması tavsiyesinde bulunmuştur.”

4.1.2. Osmanlı'nın Fransa ve İngiltere'ye Protesto Müzekkiresi.

Bab-ı Ali büyük devletlerle istişare ettikten ve Mısır Hidivine hinterland bölgesinde fiili otorite kurmak için asker göndermesini emrettikten sonra, hak iddiası konusunda Londra ve Paris'e bir protesto müzekkiresi yollamıştır.⁴³⁶ Osmanlı Hariciye Nazırı, Paris Büyükelçisi'ne aşağıdaki talimatları vermiştir: “1898 ve 1899 anlaşmalarını dikkatle inceledim. Bu yeni anlaşmalar Sultan'ın 1890 yılına ait müzekkiresinde belirtilen nüfuz alanlarını çığnemektedir. Fransa ve İngiltere'nin 5 Ağustos 1890 tarihli taahhüdüne, hinterland teorisine, bölgeyle ticari ilişkilerimize, kafilelerin sürekli olarak Libya vilayet ile hinterland arasında gidip gelmekte olmasına, bölgenin vilayetle coğrafi olarak birlik içinde bulunmasına ve burada yaşayan halkın Müslümanlardan oluşmasına dayanarak, bizim Kanem, Vaday, Tibesti ve Buruno üzerinde herkesten fazla hakkımız vardır. Aslına bakılırsa diğer devletlerin bu bölgeler üzerinde herhangi bir fiili otoritesi bulunmamaktadır. Bu bölgeler Bab-ı Ali'nin Mısır

⁴³³ a.g.e.

⁴³⁴ A. T. 520, Paris Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 16.05.1899, No: 230, Büyükelçi tam olarak bilgi vermemiştir.

⁴³⁵ a.g.e, No: 212.

⁴³⁶ A. T. 520, *Sadaret'ten Hariciye'ye*, 14.05.1899.

üzerindeki otoritesini tanıyan ve İngiltere'nin işgalinin sona erdirilmesini talep eden Fransa'nın yaklaşımıyla çelişmektedir. Bu nedenle hâlihazırda ve gelecekteki çıkarlarımızı korumak için ve göndermiş olduğunuz evvelki raporlarınıza istinaden,⁴³⁷ Fransız Hariciye Nazırı'na yazılı bir protesto çekiniz ve bize cevabı seri biçimde gönderiniz.”⁴³⁸

Paris Büyükelçisi, Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'nin talimatları uyarınca 19 Mayıs 1899 tarihinde Fransız Hariciye Nazırı'na protesto müzekkiresini sunmuştur.⁴³⁹ Aşağıda Fransızca yazılmış olan bu uzun müzekkirenin özetini aktaracağız:

“Sultan'ın bu bölgelerdeki hakkı, Berlin Konferansı'nın 31 Ocak 1885 tarihli oturumunda Osmanlı azası Sait Paşa tarafından sunulmuş ve itirazsız kabul edilerek resmi tutanağa kaydedilmiştir. Aynı şekilde İngiltere ve Fransa devletlerinin resmi temsilcileri, 5 Ağustos 1890 tarihinde aralarında imzaladıkları anlaşmada Sultan'ın Libya'nın güneyi üzerindeki haklarına zarar verilmemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun üzerine Lord Salisbury, 11 Ağustos 1890'da Lordlar Kamarası'nda bu durumu ikrar etmiştir. Aynı şekilde Fransız Hariciye Nazırı Mösyö Robert da, 29 Kasım 1890'da Paris Büyükelçisi'ne gönderdiği yazıda 5 Ağustos 1890'da imzalanan anlaşmanın Türkiye ile geleneksel dostluk politikasına bir zarar vermeyeceğini vurgulamıştır. Öte yandan anlaşmanın ikinci maddesinde, Fransa'nın nüfuz bölgesinin Akdeniz sahilindeki topraklarının güneyinde yer aldığı belirtilmektedir. Yine Lord Salisbury, 11 Ağustos 1890 tarihli beyanında Fransa'nın yeni hinterland teorisine göre Akdeniz sahilindeki topraklarının güneyinde bulunan bölgelerde hak iddia edebileceği vurgulanmaktadır. Bu bilgiler ışığında Fransa'nın hinterland teorisini uluslararası hukuk kaideleri arasında saydığını ve böylece Akdeniz sahilindeki topraklarının güneyindeki bölgelerde had iddia edebildiğini görmekteyiz. Buna istinaden Bab-ı Ali, 6 Kasım 1890 tarihli müzekkiresinde hak iddiasında bulunmuştur. Burada Bordeaux Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörü Frantz Despagnet'in teorisini anmakta yarar vardır. Despagnet'e göre hinterland, işgal edilen sahilin ötesinde kalan bölgedir ve üzerinde ittifaka varılan hududa kadar uzanır. Bu hudud ise başka bir devletin hinterlandıdır. Hinterland kelimesinin anlamı da “ülkenin ötesi” anlamına gelmekte

⁴³⁷ a.g.e, 23.04.1899 ve 06.05.1899 tarihli Münir Bey'e ait gizli raporlar.

⁴³⁸ A. T. 520, *Nezaret'ten Paris Büyükelçisi'ne*, 15.05.1899, No: 122.

⁴³⁹ A. T. 520, *Paris Büyükelçisi'nden Nezaret'e*, 22.05.1899, No: 249, gizli mesajdır.

olup Almanca kökenlidir. La Revue De Droit International Public, 1895 dergisinin Temmuz-Ağustos sayısında ise, Habeşistan'ın güneyinde nüfuz bölgesinin Somali sahili ve hinterlandı olduğu belirtilmiş, Lord Salisbury tarafından yapılan ve yalanlanmayan açıklamaya göre de hinterland teorisi Fransa tarafından 1890'da kabul edilmiş ve çıkarlarına hizmet etmesi amacıyla uygulanmıştır. Bu teamüle istinaden Bab-ı Ali, Fransa'nın yaptığı gibi Libya hinterlandı hususunda hak iddiasında bulunmuştur.

Hanotaux 5 Nisan 1896'da parlamento önünde yaptığı konuşmada, Fransa hükümetinin halen Sultan'ın Fransız topraklarındaki haklarını 1890 yılında olduğu üzere tanımaya devam ettiğini açıklamıştır. Aynı şekilde Hanotaux, bu uzak ülkenin akıbetinin belirleneceği zaman geldiğinde Sultan ve Hidiv'in haklarının gözetileceğinden emin olduğunu belirtmiştir.

Birkaç yıl geçmesinin ardından ise Fransa ve İngiltere, Osmanlı'nın haklarıyla ilgili olarak 1890 yılındaki bu açıklama ve taahhütlerle uyuşmayan anlaşmalar imzalamışlardır. Ne yazık ki bu hususta yapılan taahhüt ve açıklamalar net olmamıştır. Nitekim Fransa'nın 1885'te Berlin'de düzenlenen (Livre June, 1885, s. 21) Afrika Konferansı azası Engelhardt'ın konferans hakkındaki raporunda, Orta Afrika sakinlerinin ihmal edilmediği ve herhangi bir işgalcinin tasarrufu altında bulunmadıkları belirtilmiştir. Aynı şekilde temel hukuk prensiplerine istinaden Profesör Despadit de, işgalin boş bölgelerde (Res Nullius) söz konusu olduğunu ve hinterlandla ilgili imzalanan anlaşmaların üçüncü bir devletin haklarına zarar vermemesi gerektiğini ifade etmiştir. Yine Engelhardt'ın raporunda, taraflar arasında imzalanacak anlaşmaların önemine ve bu anlaşmalar ile tarafların şahsi ve insani haklarını kaybetmiş sayılmayacağına işaret edilmiştir. Sultan'ın Kanem, Vaday, Tibesti ve Buruno'daki otoritesine dair çok sayıda delil bulunmaktadır. Bunlar arasında askeri seferler, memur, kadı ve din adamlarının buraya gönderilmesi, Libya ile bu bölgeler arasında faaliyet gösteren kabilelerin hareketliliği ve bölge halkının Müslüman olması hasebiyle hutbelerde Sultan'ın adının okunması sayılabilir. Nazır Bey, işte bunlar söz konusu bölge halkı ile Libya'daki Osmanlı otoriteleri arasındaki maddi ve manevi ilişkilerdir. Fransa ve İngiltere arasında imzalanan anlaşmalar ise yalnızca bu ülkelere nüfuz bölgelere tayin etmekle yetinmemiş, ilgili komisyonlar vasıtasıyla sınırlar da çizilmiştir. Hâlbuki 1890 yılındaki taahhütlerine göre Fransa ve

İngiltere, bu bölgeler üzerinde hiçbir hak sahibi değildir. Buna rağmen bahsi geçen bölgelerle ilgili kendi aralarında tasarrufta bulunmaktadır. Son olarak bana, söyleyeceklerimi özetlememe müsaade etmenizi rica ediyorum: Trablusgarp Vilayeti'nin güney bölgeleri Osmanlı Devleti'nin nüfuzu altındadır ve Osmanlı'nın hakkıdır.

Bu haklar Osmanlı Devleti'nin 1885 yılındaki Berlin Konferansı azası tarafından ilan edilmiş olup, Fransa, İngiltere yahut başka bir devletin itirazıyla karşılaşmamıştır.

Hinterland kuzey sahillerinin güneye kadar uzandığı alan olup Fransa Ağustos 1890'da imzalanan anlaşma uyarınca çıkarları gereği hinterland teorisini kabul etmiştir. Bu ise Sultan'ın hak iddia etmesini sağlamaktadır. Zira hinterland 1898 ve 1899 anlaşmalarında olduğu üzere batıdan kuzeye yahut doğunun son noktasına kadar uzanmamaktadır. Öte yandan Paris ve Londra hükümetleri, akıbeti hakkında karar vermekte oldukları ve Trablus hinterlandı ile ilgili Osmanlı Devleti'yle müzakerede bulunmadıkları bölgeler üzerinde hak sahibi olduklarına dair herhangi bir delil sunmamıştır. Bab-ı Ali ise bu topraklar üzerinde birbirinden ayırmaksızın yahut başka bir tarafa teslim etmeksizin hak iddiasında bulunmuştur. Aynı şekilde bu topraklar boş (Res Nullius) da değildir. Bab-ı Ali burada Fransız hükümetinin adaletine vurgu yaparak, kendisinin dahil edilmediği anlaşmalara önem atfetmeyeceğini belirtmektedir. Yine Fransa'nın, dost bir ülkenin çıkarları, kazanılmış hakları ve Paris ve Berlin anlaşmaları ile 1885 Berlin Konferansı gereğince yapılan taahhütlerle çatışan çıkarlarını bir kenara bırakacağını ummaktadır.⁴⁴⁰

Fransa, Osmanlı Devleti'nin tüm hak ve iddialarını açıklayan müzekkireye nasıl cevap vereceğiyle ilgili endişeye kapılmıştır. Münir Bey Temmuz ayı başında Fransız Nazırı Delcassé ile bir araya gelmiş ve bu müzekkire dolayısıyla Büyükelçi'yi tebrik etmiştir. Ardından müzekkireye cevabın İstanbul'a sunulacağını belirtirken, Fransa'nın hinterland teorisini kabul etmeyeceğini ve Fransız nüfuzunun batıdan doğuya doğru herhangi bir sınırlama olmaksızın ilerleyeceğini, nitekim Paris'in bu doğrultuda harekete geçtiğini vurgulamıştır. Buna göre yalnızca Fizan Libya nüfuz alanına girmekte olup, Fransa'nın ele geçirmiş olduğu topraklar ise boş kabul

⁴⁴⁰A. T. 520, Osmanlı'nın Fransız Hariciye Nezareti'ne gönderilen protesto müzekkiresi, 19.05.1899. Belgenin ekinde Münir Bey'e ait 22.05.1899 tarih ve 249 nolu gizli mesaj bulunmaktadır.

edilmektedir. Ayrıca Fransa bu bölgelerin reisleriyle müzakerede bulunmuştur. Türk Büyükelçisi ise iki devletin (Fransa ve İngiltere) hinterland teorisine göre uluslararası bir anlaşma imzaladıklarını, şimdi ise çıkarlarına uygun düşmediği için bu teoriyi inkar ettiklerini iddia etmiştir. Fakat Fransa'nın haritaları Fizan'ın Libya hinterlandı içerisinde yer almayıp, vilayetin bir parçası olduğunu göstermektedir. Anlaşmada adı geçen bölgeler ise sahipsiz değildir. Fransa'nın bu tavrı kabile reisleriyle görüşmüş olduğu iddiasını yalanlayabilecek cinstendir. 1890 yılından bu yana bizler burada hak iddiasında bulunmakta olduğumuzdan, söz konusu anlaşmanın herhangi bir tesiri olmayacaktır. Nazır Delcassé ise itirazı gerektirecek bir yönetimin söz konusu olmadığı, zira gerçekte fiili bir işgalin bulunmadığı şeklinde karşılık vermiştir. Bunun üzerine Büyükelçi, elindeki yeni delilleri ibraz edeceğini belirtmiştir.

5 Haziran 1899'da Bab-ı Ali'ye sunulan müzakkirenin metni şu şekildedir: "Münir Bey 21 Mart 1899'da İngiltere ile Fransa arasında imzalanan anlaşmanın Osmanlı'nın Trablusgarp vilayetinin güneyindeki hak ve çıkarlarını ihlal ettiğini belirtmektedir. Fransız hükümeti Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ilkesine karşı çıkmak ve Sultan'ın Trablusgarp'la ilgili meşru haklarını ihlal etmek istememektedir. Fransız-İngiliz anlaşması netice itibarıyla bahse konu olan ve Fransız nüfuzunda bulunan bölgeleri belirtmemektedir. Anlaşmaya göre Libya'nın bir bölümü ve son yıllarda bu bölgeler herhangi bir devlete bağlı olmamıştır. Bu nedenle Fransa söz konusu bölgelerle ilgili harekete geçmiş ve bölgeye heyetler göndererek burada egemenlik kurmuştur."

Dikkat çeken bir nokta Fransa'nın Bab-ı Ali hükümetini ve Batılı devletleri Libya'nın güney bölgesinin Trablus'tan bağımsız olduğuna ikna etmeye çalışmasıdır.

Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Birleşik Krallık nezdinde protestoda bulunmuş ve Londra'daki Türk Büyükelçisi Lord Salisbury'le bir araya gelmeksizin yazılı bir itiraz iletmiştir. Akabinde İngiliz Hariciye Nazırı 21 Mart 1899 anlaşmasının hiçbir devletin haklarına zarar vermediğini ve İngiltere'nin Mısır yönetimi hususundaki haklarından vazgeçmeyeceğini belirtmiştir. Bu cevabı irdelediğimizde İngiltere'nin Sultan'ın Mısır ve Sudan'daki haklarını tanıdığını ve Fransa'ya itiraz etme ve bu konuda harekete geçmenin gerekliliğine göndermede bulunduğunu görmekteyiz. Fakat Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum bu esnada Fransa'ya itiraz etmesine olanak tanımamaktaydı. Bunda İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etme yönündeki

hareketleri karşısında Fransa'nın desteğini alma düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir. Aynı şekilde Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi 1 Temmuz 1900'de, Fransa'nın Fizan bölgesini ele geçirmeye çalıştığı şeklindeki söylentilerin doğru olmadığı ve Fransa'nın Trablusgarp'a yönelik herhangi bir saldırıyı kabul etmeyeceğini söylemiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti bu konuda ısrarcı olmamış, Afrika'daki en temel sorunun hinterland meselesi değil, Libya'nın saldırıdan korunması olduğuna kanaat getirmiştir. Paris Büyükelçisi ise hazırladığı raporda Fransa'nın hinterland ile yalnızca Fizan'ı kastettiği ve 5 Haziran 1899 tarihli müzekkire uyarınca Sultan'ın Trablusgarp dışında hiçbir hakkını tanımadığını söylemiştir. Bu durum parlamentoda kendisini net bir biçimde göstermiş, Osmanlı'nın Fransa Büyükelçisi'nin hinterlandla ilgili söylediklerine gerçeği yansıtmadığı gerekçesiyle hiçbir şekilde önem verilmemiştir. Sözlü olarak verilen taahhütler ise yetersiz kalmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti'nin hinterland konusunda İtalya ve Fransa ile ilişkileri, yine İtalya'nın Trablusgarp'a yönelik olası bir işgal hareketi bağlamı içerisinde hareket ettiği söylenebilir.⁴⁴¹

Kanaatimizce Libya'nın güney bölgesinin o sıradaki hali, günümüzdeki halinin aynısıdır. Nitekim Fransa tüm gücüyle bölgeye egemen olmaya çalışmakta ve Arap Baharı'nın ardından Libya'da ortaya çıkan istikrarsızlıktan yararlanarak Arap ve Tebu kabileleri arasında fitne çıkarmak istemektedir. Aynı şekilde Türkiye'nin mevcut şartları da büyük ölçüde Sultan II. Abdülhamit dönemindeki şartlara benzemektedir. Türkiye şu anda iç sorunların yanı sıra komşu ülkelerden kendisini çevreleyen sıkıntılarla boğuşmaktadır. Nitekim Fransa önce Cezayir ve Tunus'u işgal etmiş, ardından da bölgede karışıklık çıkararak güneyi ele geçirmiştir.

4.2. Sultan II. Abdülhamit'in İtalya'nın Libya'da Egemen Olma Girişimine Karşı Tutumu

Sultan II. Abdülhamit'in İtalya'nın Libya'yı karıştırma ve işgale hazırlık yapması karşısındaki tavrını araştırırken, Sultan II. Abdülhamit devrinden sonra Osmanlı Devleti'nin bölünmesi konusunu ele almada zorluğuyla karşı karşıya kaldım. Bu dönemde artık pratikte Osmanlı Devleti varlığını sürdürmekte miydi? İttihat ve Terakki, Trablusgarp'ın işgal edilmesinin sorumluluğunu üstlenmekte miydi?

⁴⁴¹ A. T. 520, *Paris Büyükelçisi'nden Nezaret'e*, 22.05.1899, No: 249, gizli mesajdır.

Arap ve yabancı tarihçiler, Trablusgarp vilayetinin kaybedilmesi ve İtalyan işgaline girmesi sorumluluğunun Osmanlı Devleti'ne yüklenmesi hususunda hemfikirdi.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu duruma baktığımızda, başta Trablusgarp'ın çevresinde bulunan Tunus ve Cezayir olmak üzere birçok vilayetini kaybettiğini görmekteyiz. Sultan II. Abdülhamit devrinde Osmanlı Devleti, vilayetin askeri yönüyle ilgilenmekte, bölgedeki askeri karargâhları desteklemekte, bahriyeliler için okullar açmakta ve Yahudi, Ermeni ve Yunanlılar gibi gayrimüslimlerin bu okullarda eğitim almalarına izin vermektedir.

1830 yılında Cezayir'in, 1881 yılında ise Tunus'un Fransız sömürgesi haline gelmesinin akabinde Sultan II. Abdülhamit, Trablusgarp vilayetinin içinde bulunduğu tehlikeyi hissetmişti. Artık Libya, önemli coğrafi konumu da göz önüne alındığında, Afrika'nın kuzeyinde işgalin ve ülkeleri dışında yayılcı politikalar izleyen devletlerin hedefi olan tek vilayet haline gelmişti. Bu nedenle Osmanlı hükümeti, özellikle de Fransa'nın Tunuslu devrimcileri takip etme bahanesiyle Libya topraklarına saldırma yönünde tehditte bulunmasının ardından, Fransa'nın Libya'yı da işgal edeceği çekincesiyle bu vilayette askeri tedbirler almıştır. Fransa yukarıda da işaret edildiği gibi Libya'nın güneyine müdahale etmeye çalışmış, bu nedenle Tunus ve Cezayir sınırında yaşayan yöre sakinlerine silah dağıtılmıştır.⁴⁴²

Osmanlı Devleti'nin vilayet halkıyla ilişkisi, giderek diğer vilayetlerdeki halkla ilişkilerine benzer bir hüviyet kazanmıştır. Yerli halkın durumu, yeni dönemdeki rejim kapsamındaki düzenlemelere uygun olarak şekillenmeye başlamış, ülkelerini korumak için hükümet yetkilileriyle işbirliğinde bulunmuşlardır.⁴⁴³ Buna bağlı olarak halkın silah eğitimi alması ve vilayetin korunması için tahkimat inşa edilmesine çalışılmış, Mekatib-i Askeriye Nezareti'ne bağlı askeri mektepler kurulmuştur. Bu mektepler yeni nesillerin askeri yönden yetiştirilmesi sorumluluğunu üstlenmiştir. Burada eğitim görenler, çocukluk yaşından itibaren askeri bilgiler ve savaş teknikleri üzerine yetiştirilmiştir. Trablus'taki ilk askeri okul, Vali Ahmet İzzet Paşa zamanında kurulmuştur.

⁴⁴²Halife Muhammed ez-Zobi, *el-Evda' el-Askeriyye fî Trablus el-Garb Kabile'l İhtilâl el-İtâlî 1881-1911*, Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans Tezi, el-Fatih Üniversitesi, Sosyal ve Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Trablus, 1996, ss. 11-17.

⁴⁴³Et-Tahir Ahmed ez-Zavi, *Trablus Vilayeti, Darul Fetih Liltibae velneşir*, Beyrut, 1. Baskı, 1970, s.271.

Vali Mehmet Nazif Paşa ise (1860-1881), vilayetin batı bölgesinin güvenliğini kuvvetlendirmeye çalışmış, Osmanlı hükümetinin silahlı bir çatışmaya girmesini önlemek için Tunus sınırı boyunca Fransa'nın hareketliliğine karşı askeri noktalar ikame etmiştir. Aynı şekilde Paşa, Baş Ağa idaresi altında "Kuloğulları" tabakasından bir kuvvet hazırlamış ve karşılığında onları öşür ve vergilerden muaf tutmuş ve böylece güvenlik konusunda onlardan istifade etmiştir. Aynı şekilde Tunus ve Cezayir'le sınırı bulunduğundan ekonomik, siyasi ve askeri açıdan önem arz eden Gadamis bölgesini de askeri olarak tahkim etmiş ve buradaki ticaret yollarıyla ilgilenmiştir. Bu nedenle bölgede silah, dağ ve çöl toplarıyla donatılmış piyade ve süvari kuvvetlerinin bulunması bir zorunluluk olmuştur. Yine bu vali döneminde İstanbul'dan buharlı gemiler vasıtasıyla top ve savaş malzemeleri getirilmiş, et-Turab ve Saniye el-Paşa burçları tamir edilmiştir.⁴⁴⁴

Bu alanda gösterilen faaliyetler devam etmiş ve Vali Ahmet Rasim Paşa da (1882-1898) yerel halktan oluşan eğitimli bir kuvvet hazırlama konusunda çaba harcamıştır. Bunun yanı sıra üç katlı eski bir otelin enkazı üzerine bir askeri okul inşa etmiş, bu okula öğrencilerin konaklaması için bir iç bölüm kurulmuştur. Okulun açılışı ise 20 Ocak 1892'de gerçekleştirilmiştir. Yine Vali döneminde Trablus'ta bir askeri kışla ile mühimmat deposu inşa edilmiştir.⁴⁴⁵

13 Temmuz 1885'te yöre halkının modern silahlar konusunda eğitilmesi gerektiği hususunda bir planı açıklamış, bu bağlamda vilayete yüklü miktarda modern silah getirilerek eğitimlere katılan herkese dağıtılmıştır. Bu çağrıya karşılık verme konusunda yapılan hazırlık son derece büyük olmuş, asker alımına çok sayıda kişi katılmıştır. Hatta bu yoğun katılım üzerine Vali, Bab-ı Ali'den Schneider tipi on bin tüfek daha göndermesini istemiştir.

Vilayetin özellikle de batı cephesini korumak amacıyla Bab-ı Ali, 22 Aralık 1887'de Trablusgarp'ın Tunus sınırına gözcü kuleleri inşa edilmesini ve bu kulelere yeterli destek kuvvetin verilmesini öngören bir karar çıkarmıştır.

⁴⁴⁴H. ez-Zobi, a. g. e., ss. 75-76.

⁴⁴⁵Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, (Yayına Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman) Tarih Vakfı Yurt Yayınları-30, C. IV, İstanbul 1996, s. 1352.

Vali yöre halkına askeri eğitime katılmanın zaruretini bildirmiş⁴⁴⁶ ve silah ile mühimmatın eğitim merkezlerine dağıtılmasına karar vermiştir. Böylece vilayete dışarıdan bir saldırı yapılması durumunda silah ve mühimmat yaşadıkları yerlere yakın olacak ve depolardan bunları kolayca temin edebileceklerdir. Bu suretle orduya savunmada destek olacak yedek kuvvetlerden yararlanılabilecektir. Bu bağlamda on bin tüfek ve dokuz yüz sandık mühimmat köy ve kazalara dağıtılmış, beş bin tüfek ise yedekte bırakılmıştır.⁴⁴⁷

Ancak yöre halkının Vali'nin emirlerine uymayı reddetmesi sebebiyle Osmanlı yetkilileri ile halk arasında çatışmalar da yaşanmıştır. Sonunda ortaya bir isyan hareketi çıkmış ve son derece tehlikeli vaziyetler vuku bulmuştur. Bu nedenle hükümet isyanı sert biçimde bastırmış ve sivil halktan yaşamını yitirenler olmuştur.

Yöre halkının askeri faaliyetlere katılmayı reddetmesinin sebepleri şunlardır:

1. Memleketlerinden uzak bölgelere gönderilme korkusu. Nitekim Libyalı bir Yüzbaşı'nın Sırbistan'la savaşa gönderildiğine dair bir belge bulunmaktadır.⁴⁴⁸ Bu durum, Osmanlı hükümetinin Libya vilayeti sakinlerini diğer Osmanlı mukataaları gibi gördüğünü ortaya koymaktadır. Buna göre askerlik hizmetinde bulunmalı ve nerede olursa olsun devletin yabancı kuvvetler tarafından tehdit edilen topraklarını savunmaya iştirak etmelidirler. Mesele vilayetin güvenliğiyle alakalı olduğundan Osmanlı hükümeti, vilayette mukim bulunan ordusunu yerel kuvvetlerle tahkim etmek istemiş, böylece ortak savunma görevini yerine getirmeyi arzulamıştır. Bu ise düzenli bir Osmanlı ordusu bulunmadan söz konusu olmayacaktır.⁴⁴⁹
2. Eğitim için belirlenen süreye itiraz edilmesi. Eğitim dönemleri, toprak ekim ve mahsul toplama dönemleriyle çakışmaktadır.
3. Zorunlu askerlik hizmeti kararı, toplumun Kuloğulları gibi bazı gruplarına zarar vermiş, eskiden sahip oldukları imtiyazları kaybetmelerine ve çıkarlarının ziyana uğramasına yol açmıştır. Bu ise onları öfkelenirerek yeni çatışma ve sorunların doğmasına yol açmıştır. Böylece nüfuz ve emlak kaydı yapmak için gelen

⁴⁴⁶ Silah eğitimi konusu Vali Namık Paşa döneminde (1898-1899) daha fazla ciddiyetle ele alınmıştır Bkz B.O.A., Y.E.E., 12/8, Lef129 Zilkade 1296/14 Aralık1879)

⁴⁴⁷Cihat Çarpışma Dosyaları, No: 47/A, Belge ve Yazma Eserler Şubesi, Trablus, Merkez Cihadül-libiyin; Trablus. Libya.

⁴⁴⁸Tasnif Edilmiş Askeri Belgeler Dosyası, Belge No: 502, Trablus, Tarihi Kayıtlar Merkezi. Silahlı donanma tarihi, Osmanlının rolü, Osmanlı-İtalyan savaşı 1911-1912, Tercüme: Muhammed Usta ve Ali İzazi, Tarablus.

⁴⁴⁹M. el-Urfavi, a.g.e.,s. 73-74.

memurlara ve askerlere silahlarını doğrultmuşlar, can kayıplarının yaşanmasına yol açmışlardır.⁴⁵⁰

Ancak buna rağmen yöre halkı askerlik hizmetini normal seyrinde yerine getirmiştir. Bu hizmeti yerine getirmekten kaçınanlar ise normal surette de askerlik hizmetinde bulunmamışlardır. Fakat bunun için kendi açılarından haklı gerekçeleri vardır. Bu kişilerden bazıları Sultan'ın muhafızları arasına girmeye çalışmıştır. Nitekim Libyalılardan bu görevi yürütmüş olanlar bulunmuştur. Örneğin Ali bin Musa el-Cenzuri, Muhammed Ebu Garare ve Muhammed Nasuf bir önceki Sultan Abdülaziz'in muhafızlığını yapmışlardır.⁴⁵¹

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, bu muhalefeti ve dolayısıyla ortaya çıkan bir takım ayaklanmaları dikkate almış ve yöre halkının yaşayışı ve bölgenin yapısına uygun bir eğitim planı belirlemiştir.

Genel olarak bu hizmet zorunlu bir kamu hizmeti addedilmiş olup, yerine getirmeyenlere ceza uygulanmıştır. Yaşları 18 ila 40 arasında değişen Garyan halkı ise isimlerini hizmet için kaydettirmiştir. Aralarından Ağustos 1889'da eğitimini tamamlayanların sayısı ise yaklaşık 500 kişidir.

Yerli basın da halkın askerlik hizmetine katılımının önemi konusunda bilinçlendirme çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Bunun için askerlik eğitimi alan kişilerin niteliklerini açıklamışlar, geçmişte gençlerin vatani görevlerini yerine getirmek istememelerinde etkili olan zorlu koşullar ve sıkıntıların artık sona erdiğini belirtmişlerdir. Aynı şekilde basın, askerlik eğitiminin önce yedi yıldan üç yıla, ardından ise bir yıla indirildiğini ve bu esnada eğitim alan kişinin maaşını tam ve düzenli olarak aldığını vurgulamışlardır. Aynı yasaya tabi olan bireyler hukuken eşit olduğundan, her biri bu mukaddes vazifeyi yerine getirme şerefini hak etmektedir. Zira hiçbir devlet, yeterli gücü olmadan zafer yolunda ilerleyemez.

Gazetelerde bu türden haberlerin yayınladığı dönem, Nevail ve Sa'yan gibi bazı kabilelerden silah eğitimi almanın önemini ve askerlik hizmetinin kutsiyetini dikkate

⁴⁵⁰Silahlı Kuvvetler Tarihi, *Osmanlı Dönemi, Osmanlı-İtalya Savaşı 1911-1912*, Çev: Muhammed el-Usta ve Ali İ'zazi, Merkez Cihadül-libiyin; Trablus. Libya., 1988, s. 46.

⁴⁵¹Asker İşler Dosyası, No: 1, Belge No: 21, Trablus, Tarih Kayıtları Merkezi; Hamiyet Sezer, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri- Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", *A.Ü Dil ve Tarih-Coğrafya*, Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, XX/32, Ankara 2002, s. 172-175.

almayan kişilerin, Tunus'a göç ettiği bir döneme denk gelmiştir. Bu nedenle gazeteler yerli halkı, kendilerine gelmeleri ve gözlerini açıp İtalya'nın Libya'daki hedef ve eylemlerini görmeleri, bu nedenle askerliğe katılmada geride kalmamaları konusunda uyarmıştır. İtalya bu sıralarda özellikle Trablus'taki faaliyetlerini arttırmış, İtalyan filosu 1904'te kara ile deniz kuvvetlerinin işbirliğiyle ortak tatbikatlar yapmıştır. Bu hareketlilik Libya vilayetinin tüm limanlarında kendisini göstermiş, İtalyan askerleri Derne, Bingazi ve Trablus'ta karaya çıkarma yapmıştır.

Söz konusu hareketlilik, Osmanlı Devleti'nin İtalya'nın Libya vilayetine hakkındaki niyetleri hususunda sahip olduğu kuşkuları pekiştirmiş, bu nedenle Osmanlı hükümeti Libya vilayetindeki tahkimatı kuvvetlendirme emri vermiştir.

Bir belgede askere katılmanın iyi yanlarından bahsedilmekte, askerde temiz elbiselerin yanı sıra arpa yerine pirinç ve et gibi kaliteli yiyeceklerin bulunduğu işaret edilmektedir. Ayrıca orduda bağlılık, itaat, Kur'an okuma, yazma ve hat öğretilmekte, savaş taktikleri ve gizlilik eğitimleri verilmektedir.

Bununla birlikte yukarıda bahsi geçen muhalefet, göç ve cezbedici davetler gibi olguları bir kenara bıraksak dahi, yöre halkının askerlik çağrısına karşılık vermeye hazır olduğunu görmekteyiz. Nitekim halk, meşru sahipleri oldukları toprağı ve dinleri İslam'ı korumanın kaçınılmaz bir vazife olduğuna inanmaktadır. Bu çerçevede ahali, bölgenin önde gelen şeyh ve eşrafının imza ve mühürlerinin olduğu bir dilekçeyi bölge mutasarrıfına göndermişlerdir.

Öte yandan askerliğe teşvik etme politikası bağlamında Osmanlı Devleti, halkı ikna etmek için silah kullanmayı öğrenmenin gerekliliğini vurgulayan Kur'an ayetleri ve Hadis-i Şerifleri delil göstermiştir. Aynı şekilde sevdirme yöntemleri zaman zaman orijinal biçimler kazanmıştır. Nitekim Kaymakam Ömer Bey el-Muntasar'ın tevcihiyle halk, din ve vatanını korumak için askere katılmaya teşvik edilmiş ve bu sahada bulunmanın maddi ve manevi faydaları dile getirilmiştir. Bu nedenle hâlihazırda bilmedikleri hakikatleri öğrenmeleri için en fazla iki yıl müddetle olmak üzere, subaylar da kendi içlerinden çıkacak şekilde askerlik hizmetini yerine getirmelidirler. Yine Masallata'tan 7 Kasım 1897 tarihinde Vali'ye ulaşan bir telgrafta Masallata halkının silahlandığı ve eğitime başladığı zikredilmiştir. Misrata Kaymakamı Ahmet Tahir, 31 Nisan 1897'de Vali'ye Misrata halkının tüm askeri hareketlerle ilgili

eğitimleri tamamladığını, şu an ise silah eğitimi almak için şevkle beklemekte olduklarını bildirmiştir.⁴⁵²

Libya'daki Hums bölgesi ise bu alanda yoğun bir faaliyete tanıklık etmiştir. Bölge mutasarrıfı 20 Haziran 1313'te (3 Temmuz 1897) Vali'ye bir telgraf çekerek, mutasarrıflık halkının tam bir şevkle eğitime başladığını ve kitleler halinde eğitim merkezlerine akın ettiklerini aktarmıştır. Zeliten Kaymakamı ise Hums Mutasarrıfına, yöre halkının askerlik hizmetine katılma konusundaki istediğini bildirmiş ve bu amaçla yüce askerlik yoluna girmelerinin kabul edilmesi için bir mazbata yazdıklarını belirtmiştir. Aynı şekilde Trablus'un önde gelenlerinden bir kısmı vilayet valisine bir mesaj göndererek, Receban ahalisinin iki yıl süreyle askerliğe kabul edilmesini istemiştir. Trablus halkı ve Misrata tugaylarına katılacak olan Sirte ahalisi ise bu mukaddes hizmete katılacaklarının kendilerine bildirilmesi sebebiyle şükranlarını sunmak için bir dilekçe yazmışlardır. Cefare nahiyesi önde gelenleri ve tüccarları da askerliğe kabul edilmek istediklerini belirtmişlerdir. Alalika kabilelerine mensup kişiler, vilayet valisine bir telgraf göndererek kendilerine bir muallim gönderilmesini yahut kazadaki müfreze subaylarının geç olmadan eğitime başlayabilmeleri için bir askeri birlik tertip etmesini istemişlerdir.⁴⁵³ Tarhuna halkı da gönül rızasıyla askerliğe katılmak için hazır olduklarını belirtmişler ve haklarında çıkan askerliğe katılmak istemedikleri şeklindeki söylentilerin asılsız olduğunu vurgulamışlardır. Bingazi halkı ise milli bir birlik kurmak istemekteydiler. Zaviye ahalisi askerlik eğitimi konusunda istekli davranmış, Uceylat kazasında da askeri konuda büyük bir ilgi ve etkinlik görülmüştür. Nitekim silah kullanımı konusunda eğitim alanların sayısı 600 kişiye ulaşmıştır.⁴⁵⁴

Askere alım faaliyetleri Kuloğulları'nı da kapsamış, aralarından 4400 kişi Trablus'ta zabıta, atlı ve piyade olarak orduya katılmıştır. Fasato halkı arasındaki gönüllüler tarafından imzalanan belgeden anlaşıldığına göre, silah eğitimine katılmış ve Trablus'ta bulunan askeri firkadan kendilerine dört yüz tüfek gönderilmiştir.

Aynı şekilde çeşitli Arap vilayetlerinden kişiler de vilayet halkının tamamını kapsayan zorunlu askerlik uygulamasına karşılık olarak Bingazi'de askerlik hizmetine

⁴⁵²Cihat Çarpışmaları Dosyası, No: 47, Belge ve Yazma Eserler Şubesi, Trablus, Merkez Cihadül-libiyyin; Trablus. Libya.

⁴⁵³Askeri İşler Dosyası, No: 1, Belge No: 8, Trablus, Tarih Kayıtları Merkezi.

⁴⁵⁴Askeri İşler Dosyası, No: 2, Belge No: 86, Trablus, Tarih Kayıtları Merkezi.

katılmıştır. Toplumun münevver kesimi de bu görevden geri kalmamış, özellikle de Hristiyanların Müslüman ülkelerinde emellerini gerçekleştirmeye başlamasının ardından ilim talebeleri, hocalar ve muallimler de askeri eğitime katılmıştır.

Yukarıda bahsi geçen hususlar vilayet halkının daha önce sergilediklerinden daha az çekince gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca hükümet zorunlu askerlik sistemini şiddete başvurmak yerine yumuşak bir şekilde uygulamaya çalışmıştır.

Vurgulanması gereken bir diğer nokta da askeri eğitim programının ordunun mali boyutuyla ilgilenen komutan kadrosu tarafından gerçekleştirilmesidir. Bu bağlamda Bingazi askeri amiri, ilgili muhasebeciyi yolsuzlukla ve birçok zorunlu askeri de buna dahil etmekle suçladığı bir rapor göndermiştir. Aynı şekilde askerlere nasıl davranılacağı konusu üzerinde de durulmuş, Bingazili Ömer bin Mustafa Bervin bir askere vurduğu gerekçesiyle altı yıl hapsinin istenmesi hükmünü temyize götürmek için bir dilekçe yazmıştır. Yine depolarda tutulan yedek silahların tamiri için bir komisyon bulunmakta ve Cefare ve Aziziye halkının eğitiminde olduğu gibi eğitim yapılmadan önce tüfekleri muayene etmek ve temizlemek için bir usta görevlendirilmektedir. Vilayetin askeri işleriyle Sultan II. Abdülhamit'in yönetimi vasıtasıyla ilgilenilmeye devam edilmiş, bunun ise vatanperverlik hissi üzerinde yansımaları olmuştur. Özellikle de İtalyan basınının Libya'yı işgal etme hususunda Libyalıları İtalyan hükümetine katılmaya çağırdığı bir ortamda bu hissiyat önem arz etmektedir. İtalya'nın bu çağrısı sonrası protesto gösterilerinin yapılmış ve İstanbul'a bir dilekçe yazılarak düşmanların vilayete karşı planları hususunda uyarıda bulunulmuştur. Ayrıca Libyalıların vatanları için her türlü fedakârlığı göstereceklerinin altı çizilmiştir.

4.3. İttihatçıların İtalyan İşgaline Karşı Tutumu

İttihatçıların İtalya'nın Trablusgarp vilayetini ardından ise Libya'nın geri kalanını işgal etme girişimleri karşısındaki tavrı, birbiriyle çelişkili eylemleri bünyesinde barındırmaktadır. İttihatçıların bir yandan çok sayıda askeri Yemen'e gönderme gerekçesiyle geri çekmesi, bir yandan da yeni silahlarla değiştirmek üzere eski silahların ellerinde bırakılması fakat yeni silahların da sebebi bilinmeyen biçimde ulaşmaması İtalyan işgalini kolaylaştırmıştır. Ancak savaş başladığında önceki bölümlerde bahsi geçtiği üzere Enver Paşa ve Mustafa Kemal İtalyanlara karşı savaşı yönetmiş ve Libyalılarla tek yumruk olarak savaşmışlardır. Bunun neticesi olarak

İtalya, Osmanlı'nın kararlı tavrı ve Libyalılarla kurduğu ittifak söz konusuysen Libya'yı işgal etmenin zor olduğu kanaatine varmıştır. Bu nedenle İtalya, başka alanlarda Osmanlı Devleti'ne saldırmış ve Osmanlı Devleti maruz kaldığı baskılar sonucu 1912'de Uşi Anlaşması'nı imzalamaya mecbur olmuştur.

Yaşadığı kayıpların ardından İtalya, Libya'daki belirsiz savaşın geleceğiyle ilgili endişe ve sıkıntı duymaya başlamıştır. Hâlbuki İtalya, Libya savaşı sırasında modern araçları ve hatta bu esnada uluslararası hukuka göre yasak olan yöntemleri kullanmaktadır.⁴⁵⁵ Bu yöntemler nedeniyle Osmanlı basını, İtalya'yı eleştirmiş ve İtalyan kuvvetlerini korkaklıkla suçlamıştır.⁴⁵⁶

Bu bağlamda İtalyan işgal kuvvetlerinin önüne bir takım engeller çıkmış, bu engeller bir yandan Libya topraklarının tamamının ele geçirilmesini önlerken, diğer yandan İtalya'nın savaş alanı dışında daha tehlikeli adımlar atması sonucunu doğurmuştur. Bunun ise Osmanlı Devleti, Avrupa ve Libya'nın geleceği üzerinde yansımaları olmuştur. İtalya vilayetin durumunu askeri ve siyasi açıdan yanlış değerlendirmiş, sayı ve teçhizat bakımından kendisinden zayıf olan bir orduyu mağlup ederek ülkeyi teslim alabileceğini düşünmüştür. Ancak karar mercileri Libya'da tek ve düzenli bir ordunun bulunmadığı ve hedeflerini gerçekleştirecek galibiyeti elde edebilecekleri geleneksel bir orduyla karşılaşmayacaklarını gözden kaçırmışlardır.⁴⁵⁷

İtalyanların ikinci hatası Libyalılar ile Osmanlılar arasında zaman zaman etnik, coğrafi ve dilsel farklılıklardan ötürü ortaya çıkan anlaşmazlıklara rağmen var olan kuvvetli İslam bağına idrak edememiş olmalarıdır. Libyalılar Osmanlıları din kardeşi olarak görmüşler, yalnızca bir siyasi lider yahut askeri komutan değil Müslümanların halifesi kabul ettikleri Osmanlı Sultanı'nın elçileri addetmişlerdir. Buna bağlı olarak İslam ümmetinin birlik olmasını arzulamışlardır.⁴⁵⁸

Bu bağlamda Libya'ya burayı sömürgeleştirmek için geldiklerini açıkça ortaya koyan İtalyanların işi daha da zorlaşmaktaydı. Buna karşılık İtalyan saldırılarına karşı direniş de katbekat artacaktı. Libyalıların bu mücadeledeki amacı İtalyanlara karşı Osmanlılara yardım etmek değil, inanç ve vatanlarını korumak için kutsal cihat haklarını muhafaza etmektir. Nitekim bu hakkı ancak Libya için Libyalılar

⁴⁵⁵Takrîr ez-Zobi, *Vesâiki min Libyâ fi Ba'di's Suhuûi'l Osmâniyye*, tarihsiz. s. 160.

⁴⁵⁶T. ez-Zobi, *a.g.e.*, s. 162

⁴⁵⁷Amerikan Belgeleri .İkinci Grup, Belge No: 69, s. 155.

⁴⁵⁸Faroz Ahmed, *İttihat ve Terakki* (1908-1914), İstanbul, 1996, s. 85.

kullanabilirdi.⁴⁵⁹ Libyalı mücahitler nazarında ekonomik ve siyasi etkenler, kutsiyet açısından din etkeninin yanında kayda değer bir önem arz etmemekteydi. Bu ise Yüce Allah'ın şu sözüne bağlılıklarından kaynaklanmaktaydı: “Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihat edenler bir olmaz. Allah, malları ve canları ile cihat edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik (cennet) vadetmiştir; ama mücahitleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır.”⁴⁶⁰

Dinin Libya cihat hareketinin seyri üzerindeki bu açık etkisi, halkın inancı için mücadelesi ve bu yolda yapmış olduğu fedakârlıklarda kendisini göstermektedir. Aynı şekilde sayı ve teçhizat bakımından kendilerinden üstün olan bir kuvvete karşı göstermiş oldukları kararlılığın sırrını da ortaya çıkarmaktadır.⁴⁶¹ Diğer yandan bu güç, düşmanı takviye kuvvet talebinde bulunmaya ve askeri stratejisini değiştirmeye itmiş, saldırıdan temkinli savunma hareketlerine çekilmeye mecbur bırakmıştır.⁴⁶²

Ancak doğal şartlar da İtalya'nın savaş karşısında yaşadığı kaygı halinde rol oynamıştır. Nitekim Libya'daki dağ, yayla, vaha ve kumluk bölgelerin arasında birçok arazi bulunmakta, bu araziler orduların ilerlemesi önünde engel teşkil etmektedir. İtalya savaş nizamını kurduğunda, bu nizamı Libya topraklarının gereksinimlerine göre değil Avrupa tarzında hazırlamıştır. Savaşta kullanılan atlar yalnızca Güney Avrupa şartlarına alışkındır ve bu nedenle kumluk bölgelerde ağır savaş toplarını 3 saatten fazla çekememişlerdir. Yine üzerinde yol bulunmayan çölde büyük topları hareket ettirmek son derece zor olmaktadır. Bu toplar ancak tek vasıta olan develerin sırtında taşınabilmekte olduğundan, mühimmat, teçhizat ve sağlık malzemelerinin taşınabilmesi için fazladan binlerce devenin tedarik edilmesi gerekmiştir. Öte yandan İtalyalıların yokluğu nedeniyle sıkıntı çektiği suyun nakli için de bir kafil oluşturulmuş, deniz kuvvetlerine bağlı su taşıyan botlar düzenli bir şekilde Sicilya'dan Trablus'a su getirmiştir.⁴⁶³

Böylece İtalyan kuvvetleri buldukları sahil bölgelerinde kalmaya zorlanmışlardır. Zira bölgenin içlerine girmeleri, deniz yoluyla kendilerine ulaşan

⁴⁵⁹F. Ahmed, a. g. e., s. 227.

⁴⁶⁰Nisa Suresi/95.

⁴⁶¹Mustafa Sa'd el-Hayn, “*Eseru'd Dîn fî Cihâdi'l Libiyyîn*”, eş-Şehîd Dergisi, S : 3, 1982, Trablus, Merkez Cihadül-libiyyin ; Trablus. Libya., s. 55.

⁴⁶²Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 75, s. 188.

⁴⁶³Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 60, s. 102.

tedarikin elde edilmeyecekleri anlamına geldiğinden, kesin ölümle sonuçlanacaktır.⁴⁶⁴ Öte yandan mücahitlerin çevresine yaklaşmasını engelleyen şiddetli atışlar yapmakta olan deniz filosu toplarının korumasından da mahrum kalınacaktır.⁴⁶⁵ Ayrıca düşman topraklarında tecrübe sahibi olunmadığından, ordu büyük tehlikelerle karşılaşabilecek ve kendisinden çok da korkmadığını iddia ettiği düşmanın pusularına düşebilecektir.⁴⁶⁶

İtalya açısından zorluk teşkil eden ve tüm askeri hesapları ile güvenlik tedbirlerinin başarısız olduğu diğer bir husus da, kuvvetlerine büyük kayıplar yaşatan hastalıktır. Nitekim İstanbul'da bulunan Amerika Askeri Ataşeliği Komutanı G. R. M. Taylor'un 11 Ekim 1911 tarihli raporunda, İtalyan askerleri arasında kolera salgını yaşandığını belirtmektedir.⁴⁶⁷ Hastalık nedeniyle yaşanan kayıplar giderek artmış, ilk haftalar boyunca günde 25 ila 30 kişi yaşamını yitirmiştir. Hayatını kaybedenlerin oranı ise Trabluslu siviller arasında daha fazla olmuştur.⁴⁶⁸ Libya cephesinde bulunan New World dergisi İngiliz Savaş Muhabiri Francis Macela ise,⁴⁶⁹ ölü sayısının her geçen gün arttığını ve bunun sonucunda yetkililerin açıklamalarında daha ihtiyatlı davrandığını, ayrıca bölgedeki tüccarların da ticaret ve savaş konusundaki çıkarlarını korumak amacıyla ölümlerle ilgili gerçeği çarpıttıklarını aktarmaktadır.⁴⁷⁰

01.11.1911'de vebanın yayılması ve 07.11.1911'de zirveye ulaşmasının ardından 15.11.1911'de yağın yağmurlarla birlikte hastalık ortadan kaybolmuştur. Sonrasında ise ölü sayısı siviller arasında günde 50 ila 70 kişiye gerilemiştir.⁴⁷¹

Fakat hükümet hastalığın varlığını yalanlamış ve varlığına dair işaretlerin boy gösterdiği tifüsle ilgili konuşmayı reddetmiştir.⁴⁷² Bu sırada dizanteri nedeniyle ise İtalyan karargâhında günde yirmi kişi ölmektedir.⁴⁷³

Bu zorluklar nedeniyle İtalya Osmanlıları barışa zorlamanın en iyi yöntemini araştırmaya başlamıştır. Konunun uzmanlarından St. Juliano ile konu görüşüldüğünde

⁴⁶⁴ Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 62, s. 113.

⁴⁶⁵ Ali el-Buseyri, *et-Taharrukât el-Askeriye fi'l Cüz'î'l Garbî*, tarihsiz, s. 45.

⁴⁶⁶ Amerikan Belgeleri, Birinci Grup, Belge No: 63, C ekinden, s. 188; Yine Belge No: 64, C ekinden, s. 122.

⁴⁶⁷ Amerikan Belgeleri, Birinci Grup, Belge No: 1, s. 37. Ayrıca Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, s. 215.

⁴⁶⁸ Muhammed eş-Şerkesî, *Ahdâsu'l Hamle el-İtâliyye alâ Libyâ*, tarihsiz s. 222.

⁴⁶⁹ M.eş-Şerkesî, a. g. e., s. 223.

⁴⁷⁰ M. eş-Şerkesî, a. g. e., s. 224.

⁴⁷¹ A. el-Buseyri, s.46.

⁴⁷² M. eş-Şerkesî, a.g.e. s. 222.

⁴⁷³ E. Paşa, s. 72.

Dardanel Boğazı'na girilmesi ve Osmanlı filosunun imha edilerek kuvvetlerin hemen geri çekilmesini önermiştir.⁴⁷⁴

Bu sayede askeri faaliyetleri Ege Denizi'ne taşıma tehdidi ortaya atılarak Osmanlı ve Avrupa'ya baskı yapılmış ve çatışmaya çözüm yolu olarak kullanılmıştır.

İtalya umudunu, Avrupa devletlerinin söz konusu tehditlerden etkilenme ihtimali bulunan ticari çıkarlarını korumak için girişimde bulunması ve Osmanlı Devleti'ne çözüm konusunda baskı yapmasına bağlamıştır. Ancak İtalya'nın Avrupa'nın bu gelişme karşısında olumlu ya da olumsuz göstereceğini düşündüğü tutumlar gerçekleşmemiştir.⁴⁷⁵ Bilakis üstü örtülü bulunan ve birbiriyle çatışan hırsları gün yüzüne çıkarmış ve Avrupa devletlerinde fırsatçı temayüller doğurmuştur. Fakat bu devletler İtalya'nın gerçekleştirdiği eylemler sonucu oluşacak durumlar konusunda endişe duyduklarını da bildirmişlerdir.⁴⁷⁶ Bu nedenle Avrupalı devletler İtalya'ya durumun vahametini belirtmiş ve uyarıda bulunmuşlardır. Örneğin Avusturya, Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakların herhangi bir operasyona izin vermeyeceğini açıklamıştır.⁴⁷⁷ Diğer Avrupa devletleri de diplomatik yollara başvurarak çatışmayı Osmanlı ve İtalya arasında bölgesel düzeyde sınırlı tutmaya yahut aralarında acil bir ateşkes imzalanmasını sağlamaya çalışmışlardır. Enver Paşa ise bunun İtalya'ya Osmanlı sahillerini bombalama fırsatı vereceği gerekçesiyle anlaşmaya karşı çıkmıştır.⁴⁷⁸ Bu girişimlerin her biri, Avrupa'ya da yayılacak sıkıntıların doğmasına dair duyulan korkunun perdelediği arzu ve istekleri gün yüzüne çıkarmıştır. Nitekim Avrupalı devletlerden herhangi birisinin sorunun çözümü için getirdiği önerinin arkasında kişisel çıkarlar yatmaktadır. Bu ise diğer bir tarafın da çıkarıyla çatışmaktadır. Örneğin Rusya barış için harekete geçtiğinde boğazlar konusunda öteden beri sahip olduğu geleneksel tavrı takınmış ve boğazların Rus savaş gemilerine açılmasını içeren politikasını sürdürmüştür. Diğer yandan iki devletin de Libya'dan çekilmesini, İtalya'nın savaş hakkı olarak işgal ettiği bölgelerde hâkimiyetini korurken, Osmanlı'nın ise Libya'dan vazgeçtiğini resmi olarak kabul etmek zorunda kalmamasını önermiştir.

⁴⁷⁴Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, IX, Ankara, 1999, s. 287, 288.

⁴⁷⁵Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 70, Z ekindedir, s. 166-167.

⁴⁷⁶Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e s. 407.

⁴⁷⁷H. Et-Telisi, Giolitti, a.g.e., s. 97; Ayrıca Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e., s. 441.

⁴⁷⁸E. Paşa, s. 68-69.

Rusya'nın girişimi Fransa, Almanya ve İtalya yayılcı politikalarını ve toprak işgallerini sürdürmekte olmasına rağmen, Avrupa siyaset çevrelerinde endişeye yol açmıştır.⁴⁷⁹ Almanya ve Avusturya Rusya'nın planına şüpheyle yaklaşmış, bu ise Almanya ile Avusturya arasında anlaşmazlık doğmasına neden olmuştur. Zira bazı Alman siyasetçiler Rusya'nın dostluğunu kazanmak ve Rusya ile İngiltere'nin arasını açmak için bunun uygun bir fırsat olduğunu düşünmüştür.⁴⁸⁰ Avusturya ise Rusya'nın askıda başka meseleler beklerken bu meselenin çözüme kavuşmasını ummaması gerektiğini savunmaktadır.⁴⁸¹ Öte yandan İtalya'nın askeri faaliyetlerinin sonuçlarından hoşnutluk da duymamaktadır. İngiltere ve Fransa ise Rusya'nın boğazlar konusundaki isteklerine ani bir tepki vermemiş, bu nedenle her iki ülkenin de konuyla ilgili münferit bir tutumu olmuştur. İngiltere, hâlihazırda çıkarlarının tehdit altında olmadığını düşünürken, Fransa ise İtalya'nın kendisine Dardanel'e saldırmayacağına ve boğazların tarafsız ticarete açık kalacağına dair söz vermesiyle yatışmış olan Akdeniz'in doğusunun, askeri operasyonlardan etkilenme ihtimali karşısında endişe duymuştur.⁴⁸²

Osmanlı Devleti Avrupalı devletlere müdahale etme çağrısında bulunsa da, çözüm önerilerinin barış süreci ve Libya'nın elinde kalması açısından bir faydasının olmadığını görmesi ve önerilerin ya İtalya'nın çıkarlarına ya da Avrupa devletlerinin özel çıkarlarına hizmet ettiğini fark etmesi üzerine isteğini kaybetmiştir.⁴⁸³ Bu ise Osmanlı Devleti'nin İtalya'nın faaliyetlerine kayıtsız kalması sonucunu doğurmuştur.⁴⁸⁴ Nitekim Osmanlı, taraflar arasında çıkarlarını korumak amacıyla arabuluculuk yapmaya çalışan Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki rekabet ve kıskançlığın, er ya da geç İtalya'yı barış yapmaya sevk edeceğine inanmaktadır.⁴⁸⁵

Bunun akabinde Osmanlı Devleti, İtalya'nın saldırıya geçmesi halinde önleyici tedbir olarak boğazları uluslararası kullanıma kapatacağını ve İtalyan vatandaşlarını topraklarından kovacağını açıklamıştır.

⁴⁷⁹Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e., s. 314-315.

⁴⁸⁰E. Karal, a.g.e., s. 290.

⁴⁸¹Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e., s. 328 ; Ayrıca el-Vafi, a.g.e., s. 175.

⁴⁸²E. Karal, a. g. e., s.291

⁴⁸³Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 79, s. 212.

⁴⁸⁴E. Karal, a.g.e., s. 292.

⁴⁸⁵H.Et-Telîsî ,Giollitti, a.g.e. ,s. 98.

İtalya ise tehditleri sonucu doğan diplomatik gelişmeleri gözlemekte ve Osmanlı filosunu hedef alma yönünde işaretler vermektedir. Fakat Osmanlı Devleti'nin Dardanel Boğazı'nın kapatma konusunda erken davranması, bu esnada saldırıda bulunmasını imkânsız hale getirmiştir. Ancak İtalya aynı zamanda savaşta bir devlet olması hasebiyle, eylem serbestisini sürdürmüştür.⁴⁸⁶ Ayrıca Avrupa devletlerini askeri olarak genişleme isteği konusunda bilgilendirmesinin, bu ülkelerin nabzını yoklamak anlamına geldiğini ve sonradan kendisine yönelecek herhangi bir suçlama ve protestonun önünü kesme amacı taşıdığını vurgulamıştır.

İtalya böylece göstermiş olduğu çabaların boşa gittiğini ve farklı hükümetlerin çıkarlarının birbiriyle çatışmasının barışçıl çözümlerin önünde engel teşkil ettiğini anlamıştır. Ayrıca itilaf ve ittifak devletleri arasında herhangi bir dayanışma olmadığını ve yine Avusturya'nın İtalya'nın askeri yayılma politikası karşısında katı bir tutuma sahip olduğunu görmüştür.⁴⁸⁷ Rusya ile yakınlaşma ise boğazlar sorunu nedeniyle sona ermiş, bu esnadaki barış denetçisi Rus Hariciye Nazırı Sazanov'un girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sonuçta ise kısır bir döngüye girilmiştir: "İtalya ne istemektedir?", "Osmanlı Devleti neyi kabul edecektir?" soruları cevapları önceden bilinmesine rağmen sorulmaya devam etmiştir.

Bu bağlamda şunları söyleyebiliriz: Artık telgraflar, öneriler ve başarısızlıklarla sonuçlanan tartışmalarla geçen beş aydan fazla bir sürelik müzakerelerin neticeye varamamasının ardından, uzun ve yorucu diplomatik faaliyetlere alan kalmamıştır. Bu nedenle uluslararası dengeleri tamamıyla bozacak askeri bir faaliyete girişilmesi ve barışın zorla sağlanması yahut çıkarıcı tarafların arabuluculuğundan uzak biçimde Osmanlı Devleti'yle vakit kaybetmeksizin doğrudan müzakerelere başlanması kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelmiştir.

Dış düzeyde ise İtalya, yeni cepheler fethetmek ve Osmanlıları barışa zorlamak için baskı aracı olan bölgeleri ele geçirmek amacıyla, denizlerdeki askeri operasyonlarını Doğu Akdeniz'e taşıdı. Buradaki amaç yürüttüğü operasyonları gündem haline getirmek ve Libya topraklarına yönelik her türlü ilgiyi bertaraf etmektir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁶H. Et-Telîsî, Giolitti, a.g.e., s.99.

⁴⁸⁷Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a. g. e., s 329.

⁴⁸⁸Coşkun, Üçok, *Siyasal Tarih 1789 – 1960*, Ankara,1978 s. 200.

Aynı zamanda İtalya, Libya topraklarında yorucu ve meçhul bir savaşı sürdürmenin faydasız olduğunu anladıktan sonra, o dönemde tüm dünya karşısında askeri saygınlığını kurtarmak istiyordu. Osmanlıların Çanakkale Boğazı'nı kapatmalarına neden olan İtalya'nın tehditlerinden kaynaklanan zararlardan etkilenen Avrupa ülkelerinin ekonomik çarkını döndürmek ve kendi çıkarlarını korumak için bu ülkeleri harekete geçirmek istiyordu. Bu nedenle İtalya, askeri güçlerini Osmanlı topraklarına ve Avrasya sahillerine konuşlandırdı. Osmanlı sahilleri; Arnavutluk, Suriye, Kızıldeniz, Ege Denizi, Adalar, Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı'nı kapsamaktaydı.

4.3.1. Arnavutluk Sahili

İtalya, kaçakçılıkla mücadele etmek ve İtalyan savaş gemilerine yönelik saldırıları etkisiz hale getirmek için Arnavutluk sahilini hedef aldı. Ancak bu durum, aralarında Avusturya ticaret gemilerinin de bulunduğu Osmanlı gemilerine yönelik İtalya'nın saldırıları nedeniyle İtalya ile Avusturya arasındaki ilişkilerin kötüleşmesine neden oldu. Nitekim Avusturya, İtalya'dan gemilerini Arnavutluk sahilinden geri çekmesini talep etti.⁴⁸⁹ Daha sonra İtalya ise Adriyatik Denizi'nde ileride herhangi bir savaş durumunun meydana gelmesinden kaçınacağı vaadinde bulundu.

4.3.2. Suriye Sahili (Bugünkü Lübnan Sahili)

İtalya, Libya Vilayeti'ne yönelik kaçak nakliyatı engellemek, Osmanlı Devleti ile Viyana arasındaki iletişimi bozmak ve İtalyan askerlerinin Kızıldeniz'e taşınması sırasında Osmanlı gemilerinin girişini engellemeye çalışmak amacıyla gemilerini Mersin ve Suriye sahillerine yerleştirdi. Ancak alınan tüm bu önlemler, Suriye sahillerinde Fransız çıkarlarına hizmet etmekteydi.

4.3.3. Kızıldeniz Sahili

İtalya, Osmanlı Devleti'ni her açıdan baskı altına almaya çalıştı. Nitekim 1912 senesinin Ocak ayından itibaren Afrika Boynuzu'nda (Eritre) bulunan sömürgelerine zarar gelmesi endişesiyle ve bu bölgeyi Osmanlı güçlerinden korumak amacıyla Kızıldeniz'den Osmanlı varlığını arındırmaya başlamıştı.

İtalyan kuşatması, Kızıl Deniz üzerinden Arap Yarımadası'nın batı sahillerine kadar uzandı. İtalya, Arap Yarımadasının güney tarafından Kızıldeniz'i Osmanlı

⁴⁸⁹ İsrail Kurtcephe, Rodos ve Oniki Ada'nın İtalyanlarca İşgali", OTAM Dergisi, S: 2, Ankara 1991, s. 201-216.

kuvvetlerinin geçişine kapattı. Anasyato'nun oradaki durumu ortaya koymak için yaptığı bir araştırmaya binaen İtalya, Muhammed bin Ali el-İdrîsî'nin liderliğini üstlendiği isyana bel bağlamıştı. Nitekim araştırmacı, yaptığı bu araştırmasında İtalya'nın uyguladığı siyaset lehine bu hareketin kullanılmasının yararlı olduğunu beyan edilmiştir. Bu durum, İtalyanlara yönelik baskının hafifletilmesi ve Osmanlı kuvvetlerini savunmada bırakmak amacıyla kendilerine yardım ve destek sunulmasına neden oldu.⁴⁹⁰ Ayrıca Osmanlılara karşı Asir'deki bu karşı harekete para ve askeri teçhizat tedarik edildi.⁴⁹¹

4.3.4. Ege Denizi ve Adalar

İtalya, savaş zamanı kendisine verilen hak olması itibariyle Osmanlı Devleti'ne bağlı olan denizlerde ve topraklarda rahat hareket edebilme özgürlüğünü korumaya çalıştı. Barış görüşmelerinin fiili olarak gerçekleştirilen sonuçlar üzerinden yapılacağına inanıyordu.⁴⁹²

Bu nedenle askeri operasyonlarının mecrasını, Libya topraklarından uzaklaştırarak Osmanlı Devleti'nin stratejik bölgelerine kaydırmaya karar verdiğinde, İngiltere, Rusya, Almanya, Fransa ve hatta Amerika'nın çıkarları ile kendi çıkarlarının çatışacağını hesaba katmıştı. Çünkü Osmanlı Devleti bu ülkelere borçlu konumdaydı ve bu borç potasında kendi çıkarları ile alacaklı olan ülkelerin çıkarları karşı karşıya gelecekti.⁴⁹³

Buradan hareketle İtalya, Ege Denizi'nde, Adalarda veya boğazlardaki ateş çemberini genişletmeye çalışmış ve Avrupa ülkelerine icra ettiği bu operasyonun gerekçelerini hazırlamıştı. Böylece diğer ülkelere, özellikle de Avusturya'ya, Balkanlar'a kaymak için bir gerekçe vermeyecekti. Çünkü İtalya bu operasyonu gerçekleştirirse Balkan bölgesinin güven içerisinde kalması mantıklı değildi.⁴⁹⁴

Ege Denizi'ne ve Adalara yönelik saldırının gerekçeleri şunlardan ibarettir:

- a. Ege Denizi'ndeki Rodos, Stampalia ve Limo gibi bazı adalara hâkim olmak, denizin doğu bölümünün denetimini elinde tutmasını sağlayacak, dahası

⁴⁹⁰Necdet, Hayta, Rodos ile 12 Ada'nın İtalyanlar Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S:5, Ankara 1994, s. 131-144.

⁴⁹¹Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 91, s. 269-270.

⁴⁹²Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara, 1997, s. 651.

⁴⁹³İsrafil Kurtcephe, Türk-İtalyan İlişkileri (1911- 1916), Ankara, 1995, s.210.

⁴⁹⁴BOA. DH. EUM. MH. nr. 245/98, Lef12. (23 cemaziyelahir 1330/9 Kasım 1912): Giolitti, a.g.e. s. 119.

böylece Türk askeri kaçakçılık operasyonlarını engelleyebilecekti. Diğer taraftan da bu adalar, Tobruk'taki İtalyan üssünden tedarik sağlamak için uzun bir mesafe kat etmek yerine İtalyan gemilerine ihtiyacı olan tedariki sağlayacaktı.⁴⁹⁵

- b. Türklerin İtalya'nın Ege Denizi'nde askeri operasyonlar yürütmeye cesaret edemeyeceği yönündeki iddialarını çürütmesi için askeri bir siyaset uygulama zorunluluğu doğurmuştur. Ayrıca bu operasyon, Türk sahillerine kadar ulaşan kaçakçılık faaliyetlerini cezalandırmaya yönelik bir önlem olarak yapılmak zorundadır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin farkına varamadığı savaş bedelinin çok ağır ve pahalı olabileceğini göstermektedir.⁴⁹⁶

İtalya, Rodos başkent olmak üzere Ege Denizi'nde on dört adayı işgal ettikten sonra bu adalardaki diğer azınlıkların sayısına oranla göçmen ve yerleşik İtalyanların sayısını arttırmaya ve sonrasında ise bu adaları, sakinlerinin İtalyan vatandaşı olması nedeniyle bir vilayet olarak anavatana bağlamaya çalışmıştır.⁴⁹⁷

Bu bağlamda Enver Paşa şöyle der: “İtalyanlar, Trablus içlerine kadar müdahale etme emellerini kaybettiler, şimdi ise adalarımıza göz diktiler.”⁴⁹⁸

Ancak İtalya'nın bu operasyonu gerçekleştirmesinin amaçları şunlardır:

- a. Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak ve savaşın süresini uzatmanın yararına olmadığını, hatta Libya'daki direnişin bundan daha fazla devam etmesi halinde kendisini ciddi tehlikelere sokacağını hissettirmek; çünkü İtalya, gerçekte İtalya içinde ve dışında beşeri, maddi ve manevi kaynaklarını tüketmişti.⁴⁹⁹
- b. Ege Denizi'ndeki adaların işgal edilmesi, barış görüşmelerinde Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı ve eşit şartlarda masaya oturmak anlamına gelmekteydi.⁵⁰⁰
- c. Osmanlı Devleti'nin varlığıyla ilgili çıkarları olan Avrupa grubuna dolaylı olarak şifreli mesaj üzerinden baskı yapmak; Ege Denizi'nde askerleri konuşlandırmak ve bu ülkeleri soruna çözüm bulmak için harekete geçmeye

⁴⁹⁵BOA, MKT. MHM, nr.738/19-1, (16 Zilkade 1329, 8 kısımlı1911).

⁴⁹⁶Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 87, s. 246; H. Et-Telîsî.Giolitti, a.g.e,s. 107.

⁴⁹⁷Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g. e. s. 445; BOA. MKT, MHM. nr,745/ 40, Lef3,(29 cemaziyelahir 1330, 15 Haziran 1912).

⁴⁹⁸E. Paşa, a.g.e. s. 72.

⁴⁹⁹Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g. e. s. 314.

⁵⁰⁰Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 70, s. 166; Malciri, a.g.e., s. 407.

teşvik etmek. Osmanlı Devleti, İtalya'nın baskısına misliyle mukabele etmesi durumunda, bu ülkelerin hükümetleri bundan zarar gördükleri takdirde İtalya'nın amacı gerçekleşecektir. Avrupa İttifak sistemini koruma yolunda harcanan çabalarla birlikte büyük devletlerin boğazlardaki ulusal çıkarlarının çatışması bakımından bu beklenti, Avrupa ilişkilerinde fark edilir bir şekilde tebarüz etmiştir.⁵⁰¹

4.3.5. Boğazlar: İstanbul ve Çanakkale Boğazları

Çanakkale Boğazı, Ege Denizi'ni Marmara Denizi'ne bağlar. Marmara Denizi, Çanakkale Boğazı ile İstanbul Boğazı'nı birbirine bağlar. İstanbul Boğazı ise Marmara Denizi'ni Karadeniz'e bağlar.⁵⁰² Bu nedenle İtalya, ticari gemileri denetlemek ve kontrol altına almak amacıyla bu stratejik bölgede, özellikle de Çanakkale Boğazı açıklarında deniz kuvvetlerini konuşlandırmaya başladı. Ancak bundan da öte Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasında bulunan vilayeti ile Çanakkale Boğazı ve Anadolu limanları arasındaki muhtemel bir bağlantıyı kesmeyi amaçlamıştır. Hatta 1912 yılının 18 Nisan ve 18 Temmuz tarihlerinde olmak üzere Osmanlı deniz harekâtına ilişkin istihbarat bilgisi edinmesi akabinde Çanakkale Boğazı'na iki defa hava saldırısı gerçekleştirmiş ve 18.04.1912 tarihinde Çanakkale boğazına saldırmıştır.⁵⁰³

İstanbul'da çıkan el-Fetat isimli Türk gazetesi, İtalya'nın Çanakkale Boğazı'na yaptığı saldırının herhangi bir bölgeye isabet etmediğini, düşmanın cesaretinin olmadığını çünkü Osmanlı kale savunma toplarının önüne kadar ilerleyebildiklerini yazmıştır.⁵⁰⁴ Ayrıca Çanakkale Boğazı içerisinde bulunan su altı mayınlarının patlamış ve bu nedenle de boğaz üzerinden geçen ticari gemi trafiği durmuştur.⁵⁰⁵

Bu durumun avantajları şunlardır:

1. İtalya, donanmasının Osmanlı donanmasına karşı yapacağı herhangi bir saldırıya destek verdiği kadar Çanakkale Boğazı'na saldırmayı hedeflememiştir.⁵⁰⁶
2. İtalya, barış yapma talebinde bulunmak zorunda kalmıştır.
3. İtalya, deniz güçlerinin gerçekleştirmiş olduğu önemli son operasyon sayılan bu operasyonla, stratejik yerlerde gücünü göstermeye çalışmış ve Osmanlılara İtalyan

⁵⁰¹ BOA, MKT. MHM, nr.737.7. Lefl.(24 Zilkade 1329, 16 Kasım 1911).

⁵⁰² Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g. e., s. 440

⁵⁰³ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g. e., s. 463.

⁵⁰⁴ Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 83, D ekinden; Ayrıca Belge No: 79, s. 211-212.

⁵⁰⁵ Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No:85 s. 240.

⁵⁰⁶ Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 86, s. 242; H. Et-Telîsî, Giolitti, a.g. e., s. 102.

deniz harekâtının bununla sınırlı olmadığını ve kendisine karşı direnişi devam ettirmenin faydasız olduğunu hissettirmiştir.

4. İtalya, Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Boğazı'nı mayınlaması ve gemi geçişlerine kapatması nedeniyle ticari bakımdan zarara uğrayan Avrupa ülkelerini müdahaleye zorlamak istemiştir.⁵⁰⁷

Bahsi edilen tüm bu hususlara binaen aklımıza şöyle bir soru gelmektedir: Bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti'nin almış olduğu koruyucu tedbirler nelerdir? Bir başka deyişle Osmanlı Devleti, Avrupa ve Asya'daki topraklarına karşı İtalya'nın yoğun düşmanca tavrı karşısında ne tür baskıları kabul etmek durumunda kalmıştır?

Osmanlı Devleti, donanmasının zayıf ve eski olması nedeniyle, uluslararası denge bakımından çıkarları çatışan Avrupa topluluğu arasında kendine yer edinmemiştir. Dahası en büyük yük, kara kuvvetlerinin omuzlarındadır. Ayrıca Ege Denizi ve Adalar'daki egemenliğinden, gerektiğinde askeri harekât özgürlüğünden ve ekonomik kazanç sağlamaktan mahrum bırakılacaktır.

Ancak Osmanlı Devleti, stratejik konumu üzerinden Avrupa'daki duruma etki edebilecek bazı hızlı koruma tedbirleri alabilmiştir. Libya meselesinin çözüme kavuşturulması konusuna ilişkin Osmanlı Devleti'nin varlığıyla ilgili çıkarlar noktasına yönelmiştir. Bu yönde yapılanlar şunlardır:

1. Boğaz girişinin her yönünde iki gemiyi batırmış, Çanakkale Boğazı'ndaki kara ve deniz kuvvetlerine bir komutan ve kara subayı tayin etmiştir.⁵⁰⁸
2. Mayın hattı kurmuş ve saldırı yapılması beklenen bölgelere mayınlar yerleştirilmiştir.⁵⁰⁹
3. Boğazın girişine hücum botlarından oluşan bir muhafız birlik kurulmuştur.
4. Osmanlı Devleti, Çanakkale Boğazı'na demir halat kurmaya çalışmış fakat halat, su akımı nedeniyle yıkıldığı için bu işlem başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunu yapmasının sebebi ise Almanya'dan gelecek olan mayınların gecikmesidir.⁵¹⁰
5. Savaş sırasında geçici yeni işler yapılmış ve hendekler kazılmış, ayrıca hızla kale savunma sistemleri güçlendirilip, ışıklar eklenmiştir.⁵¹¹

⁵⁰⁷Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 91, s. 267.

⁵⁰⁸Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g. e., s. 464.

⁵⁰⁹Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e., s. 465.

⁵¹⁰Silahlı Kuvvetleri Tarihi., s. 466.

⁵¹¹Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e., s. 467.

6. Çanakkale Boğazı, Adriyatik ve Kızıldeniz'den başlayarak Akdeniz'deki bütün Türk aydınlatma ateşleri söndürülmüştür. Ayrıca tüm konsoloslar bu durum hakkında haberdar edilmiştir. Girit Adası'ndaki aydınlatma ateşleri de söndürülmüştür.⁵¹²
7. Ege Denizi'nde saldırıya maruz kakan yerler, tam bir savunma pozisyonunda tutulmuştur. Ege Denizi'ndeki adalarda yaşayan Müslümanlara silah dağıtılmıştır.⁵¹³
8. Çanakkale Boğazı deniz trafiğine kapatılmış, mayın tarlalarındaki tüm açık alanlar kapatılmıştır.⁵¹⁴ Belirlenen güzergâh dışında Çanakkale Boğazı üzerinden ticari gemi ve yelkenli gemi geçişi engellenmiştir. Bu nedenle çekiciler, uzman rehberler eşliğinde yelkenli gemileri çekmek durumunda kalmıştır.⁵¹⁵
9. Beyrut, Halep ve Şam vilayetlerinde ve İtalyan deniz saldırılarına maruz kalan bölgelerde İtalyanlar Osmanlı topraklarından kovulmuştur. Nitekim İtalyanlara yönelik zorunlu göç ettirme kararı çok kararlı bir şekilde uygulanmıştır.⁵¹⁶
10. Osmanlı Devleti, savaş ilanından sonra İtalya'ya verilen imtiyazları kaldırmıştır.⁵¹⁷

İtalyan Hükümeti, alınan tüm bu tedbirleri kınayarak krizi tırmandıran adımlar olarak görmüş ve Türk kaleleriyle karşılıklı top atışlarının gerçekleştiği kısa süreli bir askeri operasyon düzenlemiştir. Ancak bu durum, saldırı boyutuna ulaşmamıştır. Osmanlı Hükümeti'ni, buna sebep olması itibariyle Avrupa'nın öfkesini İtalya'nın üzerine çekmekle suçlamıştır.⁵¹⁸ İtalyan reayaya yapılanları ise intikam amacıyla yapılan bir uygulama olarak gören İtalya, bunun tüm sorumluluğunu Almanya'ya yüklemiştir. Çünkü Almanya, İtalyan vatandaşlarını olması gerektiği gibi koruyamamıştır. Buna göre sorumluluğu Alman konsolosluğu üstlenmelidir. Ayrıca İtalya, meydana gelen tüm bu olayların Osmanlı Devleti'ne yönelik daha fazla saldırı yapılmasına neden olacağını fark etmiştir.⁵¹⁹

⁵¹²Alman Belgeleri, Sekizinci Grup, İkinci Bölüm, Belge No: 159, s. 412; Ayrıca Bkz: Belge No: 160, s. 414.

⁵¹³Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e., s.468.

⁵¹⁴Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e., s.469.

⁵¹⁵Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 54, s. 68.

⁵¹⁶Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e., s.469.

⁵¹⁷Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 68, s. 141.

⁵¹⁸H. Et-Telîsî, Giolitti, a.g.e., s. 106-107.

⁵¹⁹H. Et-Telîsî Giolitti, a.g.e., s. 108.

Avrupa düzleminde ise Avrupa ittifakı içerisindeki farklı tutumlar ve Akdeniz'deki güç dengesini tehdit eden bir durumun ortaya çıkması nedeniyle Ege Denizi'nde ve Çanakkale Boğazı'ndaki İtalya'nın gerçekleştirdiği askeri operasyonlara karşı tepkiler ortaya çıkmıştı. Diğer taraftan Avrupa sömürmesine tabi devletler içerisinde istikrarın bozulmasından ve savaş devam etse bile Osmanlı Devleti'ne karşı herhangi bir ayaklanmanın veya isyanın çıkmasından endişe ediliyordu.⁵²⁰ Ayrıca bu operasyonlar, Belgrat ve Yunanistan'da olduğu gibi ulusal beklentilerini açıklamak için halklarının fırsat olarak değerlendirdiği Balkanlardaki güvenlik durumuna yönelik bir tehlike teşkil etmekteydi. Diğer taraftan Rusların, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçmek için savaş gemilerinin önündeki yolu açma hayallerinin gerçekleşmesine neden olacaktı.⁵²¹

Bu durum, İtalya'nın Osmanlı Devleti'nin elinden Libya'yı alma girişimini göstermektedir. İtalya, bu bölgelerdeki Osmanlı varlığından kurtulmak ve bir Balkan Paketi kurmak için çaba gösterdi ve 1912 yılının Ekim ayında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Daha sonra 08.06.1912 tarihinde Karadağ, 18.10.1912 tarihinde Bulgaristan ve Yunanistan ve 20.10.1912 tarihinde ise Sırbistan Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ettiler.⁵²²

Tüm bu olaylar Osmanlı Devleti'nde ve Arap Yarımadasında siyasi ve ekonomik nüfuz elde etme yolunda İngiltere, Almanya ve Fransa arasındaki rekabetin artmasına neden oldu. Bir taraftan İtalya ile diğer taraftan ise Avusturya, Macaristan ve Rusya arasında Balkanlar konusunda anlaşmazlıklar gittikçe derinleşmeye başladı.⁵²³

Ayrıca Osmanlılar tarafından boğazların kapatılması uluslararası bir sorunun ortaya çıkmasına yol açtı. Çünkü bu durum tarafsız ülkelere karşı büyük zararlara neden olmuştu. Nitekim Avusturya, Fransa ve İngiltere, acilen boğazların açılmasını talep ettiler.⁵²⁴ Rusya ise boğazların açılmaması durumunda zararlarının tazmin edilmesini istedi. Osmanlı Devleti ise bu isteklerinin gerçekleşmesi için Avrupa'dan beklenen İtalyan saldırısının gerçekleşmemesi yönünden garanti verme şartı koştu.

⁵²⁰ İsrail, Kurtcephe, *Rodos ve Oniki Ada'nın, a.g.e.s.* 201-216.

⁵²¹ Mustafa Hamit Rahuma, *el-Eb'âd es-Siyasiyye li Mu'âhedeti Ūşî-Lozân 1912*, eş-Şehit Dergisi, İkili S: 7-8 Dergisi, Trablus: Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Cihadı Merkezi, Ekim 1986 – 1987, s. 27-28.

⁵²² Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g. e., s. 476.

⁵²³ M. Rahuma, a.g.e., s. 30.

⁵²⁴ Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 91, s. 266.

Ancak bu durum fazla uzun sürmedi ve Osmanlı Devleti baskılara dayanamayarak 1 Mayıs 1912 tarihinde mayınlardan temizledikten sonra boğazların açıldığını ilan etti. Avusturya ise askeri operasyonlara devam etmesi, Ege Denizi'ni geçerek boğazlara en yakın bölge olan kuzeye ulaşması durumunda çok katı tedbirler alacağı konusunda İtalya'yı tehdit etti.

Ancak İtalyan gizli ajanı ve ülkesi ile Osmanlı Devleti arasındaki barış sürecini koordine eden Nucara, Çanakkale Boğazının açılmasının bir hata olduğunu ve böylelikle bir baskı unsurunun kaybedildiğini, bununla beraber olayların 18 Nisan öncesindeki durumuna geri döndüğünü ifade etmiştir.⁵²⁵ Yine bir başka yerde şöyle diyor: “Eğer Avrupa’da ve Ege Denizi’nde Osmanlı Devleti’nin istikrarı için çalışsaydık Osmanlı Devleti, Libya’daki savaşa çok fazla önem vermeyecek ve bu sorunu kendisinden sonra gelene bırakacaktı.”⁵²⁶ Ancak sorun, Oniki Adalar’ın işgal edilmesiyle sonuçlandı.

Şöyle de denilebilir: “Libya’da İtalya ile yapılan savaş, sadece Libya Vilayeti’yle sınırlı kalmadı; Avrupa ve Asya’daki Osmanlı topraklarını da kapsadı. Çünkü o bölgelerde çeşitli ulusların varlığı söz konusuydu. Avrupa’nın Osmanlı varlığıyla bağlantılı siyasi, iktisadi, askeri ve etnik çıkarları etkilenmişti. Tüm bu unsurlar, Osmanlı Devleti’nin ve İtalya’nın birbirine baskı yapmak, bu durumu lehine kullanmak ve çıkarları doğrultusunda hareket etmek için bir fırsattı. Diğer taraftan bu ülkelerin çıkarlarına zarar vermek, onları sorunun çözümü ve barış yapılması için müdahaleye zorlamak anlamına geliyordu.

Her iki tarafın da bu hususta başarılı olduğu yönlerini belirlemek mümkündür. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

Birincisi İtalya açısından:

1. İtalya, Osmanlı güçlerinin Libya’dan çekilip Yemen’e gönderilmesi talimatının çıkartılması konusunda Osmanlı Hükümeti’ni ikna etmede başarılı olmuştur. Çünkü Şevket el-İdrîsî, Osmanlı Devleti’ne karşı İtalya’nın kendisine yardım

⁵²⁵ İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 31, s. 137.

⁵²⁶ İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 121, s. 303 ; BOA, MKT. MHM, nr.737.19. Lef2.(29 Zilkade 1329/ 21 Kasım 1911).

etmesi nedeniyle güçlendirilmiş ve böylelikle Osmanlı Devleti'nin askeri güçlerinden bir eksilme söz konusu olmuştur.

2. İtalya, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden Arnavut Hareketi'nin güçlenmesinde başarılı olmuştur. Nitekim Osmanlı Hükümeti, Libya'daki güçlerinin bir kısmını oradaki isyan hareketini bastırmak üzere Arnavutluk'a göndermiştir.
3. İtalya, Balkan halklarını dolaylı olarak galeyana getirme ve Libya'yı işgal girişiminden başarılı olduktan sonra Osmanlı idaresinden kurtulmaları için onları kışkırtmada başarılı olmuştur.
4. İtalya, Libya'daki işgal siyasetine yararlı olacak bilgi ve haberleri elde etmek amacıyla İtalya'nın sömürge hedeflerine hizmet etmeyi kesin olarak isteyen ve kendi kontrolü altında tuttuğu ajanları devreye sokma konusunda başarılı olmuştur. Bu işlemleri el-Senusiye ailesinden tanınan ve hatırı sayılır dini şahsiyetlerle dostluklar ve bağlantılar kurarak gerçekleştirmişlerdir. Çünkü bu dini şahsiyetler, Barka, Trablus ve Fizan'da saygın ve nüfuzlu kişilerdir. Yine Muhammed Ali Ulvi, Enriko, Ansibato ve Nucara gibi kabile şeyhleriyle, yani toplumsal ve içtimai ağırlığı ve saygınlığı olan kişilerle irtibat kurmuştur.
5. İtalya, Ege, Boğazlar, Kızıldeniz ve Beyrut bölgelerinde yeni cepheler açmakta başarılı olmuştur. Bu husustaki başarılarını şöyle sıralayabiliriz:
 - a. Libya'da icra etmekte olduğu askeri operasyonlara İtalya'nın yeni deniz harekâtları ilave etmesi Avrupa siyasi çevrelerinde endişeye sebep olmuş ve Avrupa'yı da kapsayan bir yangının çıkmasına sebep olabilecek bir takım tehlikeler hissedilmiştir. İtalya bu hareketiyle Avrupa ülkelerini, Osmanlı Devleti'ne müdahale etmeye ve en az zararla, yani her türlü zarardan kaçınarak sadece Batı Trablus'u kaybetmeyi göze almaya zorlamaya teşvik etmiştir.
 - b. İtalya, dini cihat kavramının içeriğini boşaltmak için ulusal direniş hareketi içerisinde bir boşluk oluşturma konusunda ajanlık faaliyetlerini kullanmıştır ve bu harekete mensup olan kişiler, İtalyan varlığına direnişin gereksiz ve faydasız olduğunu, boş yere kan döküleceğini, Osmanlı hâkimiyeti yerine İtalyan hâkimiyetini kabul etmek gerektiğini ifade etmişlerdir.

- c. İtalya'nın, Libya toprakları olarak bilinen esas savaş bölgesi dışarısında Osmanlılara karşı büyük başarılar elde ettiği gör÷lmektedir.
- d. Osmanlı Devleti, İtalya'nın tehditlerinden ve askeri güç gösterisinden etkilenmiş ve böylece savaş sahasından çıkararak, İtalya ile görüşmeye ve barış masasına oturmaya mecbur bırakılmıştır.

İkincisi Osmanlı Devleti Açısından:

1. Osmanlılar, dünyanın özellikle de Avrupa'nın karşısına çıkma konusunda başarılı oldular. İtalya tarafından kendilerine karşı savaş ilan edilmesi akabinde doğrudan diplomatik girişimlerde bulunarak savaş çığırkanlığı yapmadıklarını, aksine barış istediklerini gösterdiler.
2. Osmanlılar, savaşı uzatarak ekonomik olarak İtalya'yı yıprattılar. Nitekim Osmanlı askerlerinin İtalya karşısındaki direnişlerine ısrar etmesi, İtalyanların bu savaş nedeniyle ilave mali yüklerle katlanmalarını zorlaştırmıştır. İslam dünyasını saran bir heyecanın ortaya çıkması, İslami camia hareketi ruhunun yeniden belirmesi ve savaş çabalarına destek ve yardım temin edilmesi konusunda başarılı oldular. Yine Osmanlılar, boğazları kapatıp Avrupa'nın ekonomik çıkarlarına zarar vermek suretiyle stratejik konumlarının kendilerine sunduğu imkânlarından yararlanma ve bunun mevcut duruma etkisi hususunda başarılı oldular. Böylece bu ÷lkelerin hükümetleri, İtalyan baskılarına karşı Osmanlı Devleti'nin yanında durma karşılığında boğazların hemen açılmasını talep ettiler.

Buradan çıkaracağımız sonuçlar şunlardır:

- a. Osmanlılar, Osmanlı toprakları içerisinde birçok başarıya imza attılar. Savunma imkânlarından faydalanarak diplomatik çerçevede hareket ettiler.
- b. İtalyan güçlerin saldırılarına karşı Batı Trablus vilayeti topraklarında direniş gerçekleştirdiler. Savaşın uzaması konusunda mücahitlerin azimlerinden ve isteklerinden yararlanarak İtalya'yı gerek savaş alanında gerekse de savaş dışında yorarak meselenin çözümü konusunda bir tutum alması konusunda zorladılar. Böylece İtalya başka cephelere yöneldi ve bu durum uluslararası alanda bir hareketliliğe neden oldu.

Savaş sonunda uğradığı zararlar ve yağma olayları sebebiyle Roma bankası savaştan perişan bir durumda çıktı. Bunun sonucunda İtalyan sömürge bakanlığı aleyhinde dava açıldı.

- a. İtalyanlar, bölgedeki dini ve cihat gruplarına ve sembollere yaklaşmaya çalıştılar ve bu ilişki İtalyanlara karşı Osmanlı hilafetiyle aynı safta bulunma konusunda Arap ve İslam âleminin uyanmasına neden oldu.
- b. Osmanlılar, karşılıklı olarak yapılan baskılarda diğer devletleri ortak olma konusunda ikna edebildiler ve her iki tarafın sağlıklı bir duruma ulaşması için Osmanlı devletinin varlığıyla ilişkili çıkarlar meselesi eşit düzlemde görüşüldü.

Üçüncüsü Siyasi Değişkenler ve Osmanlı Devletindeki Gelişmeler ve İttihatçıların Durumuna Etkisi:

Düzenli (Örgütlü) subay grubunun Libya'daki askeri durumu, Osmanlı Hükümeti ile siyasi duruma uygun bir şekilde iş yapabilecek kapasitedeydi. Bu konu, üzerinde hemfikir olunan bir meseledir. Böylece düşman, bitkin hale getirilmiş, rahatsız edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin Libya'dan kolay bir şekilde çekileceği düşüncesi ortadan kaldırılarak⁵²⁷ düşmanın büyük zararlara uğramasına sebep olunmuştur. Bu bağlamda o dönemde Libya cephesi boyunca doğuda ve batıda büyük çatışmalar yaşanmış, her iki taraf da Libya'dan çıkmayı reddettiğini ispatlamak için uğraşmıştır. İtalya savaş bittiğinde, özellikle ufukta beliren bir barış antlaşması görmesi halinde egemenliği altına alabileceği yeni bölgeler kazanmaya çalışmıştır.⁵²⁸

Her halükarda İttihatçılar, İtalya'nın askeri operasyonlara ağırlık vermesini ve Osmanlı sahillerini bombalamasını, Trablus içlerinde kargaşa yaratma umudunu kaybetmek olarak gördüler. Dahası İtalya gözünü Osmanlı'nın elinde bulunan adalara dikmişti.⁵²⁹

İtalya tarafından Ege Denizi'nin işgal edilmesi ile Libya aşiret şeyhlerinden bir grubun barışa çağrı dışında her türlü çağrıya destek vermek için hazır olduklarını ilan etmeleri aynı zamana denk gelmişti. Böylece bu durum ittihatçıları Libya'da teslim etme meselesini yeniden düşünmeye sevk etti. Çünkü Libyalılar, genel olarak Müslümanlar, uzlaşma çabalarının ve barış görüşmelerinin fayda vermeyeceğine

⁵²⁷ Seydi Vakkas Toprak, "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika : Garp Ocakları", Türkiyat Mecmuası, C. İstanbul 2012, s. 235.

⁵²⁸ A. Busayri, a.g.e., s. 46.

⁵²⁹ E.Paşa, a.g.e., s. 72.

inanmaktaydılar. Buradan hareketle Enver Paşa, bu savaşın barışçıl yolla çözüme kavuşmayacağını düşünüyordu. Nitekim 26.05.1912 tarihinde doğudaki Türk kuvvetlerine bir komutan ve Bingazi mutasarrıfı tayin etti.⁵³⁰ Ancak diğer subaylar arasında kıskançlığa ve hasede neden olur endişesiyle bu haberi savaş sonuna kadar saklamayı tercih etti. Fakat 1912 yılının Eylül ayıyla birlikte anavatana dönmek istiyordu. Çünkü iç sıkıntılar ve endişeler ortaya çıkmış, bakanlar kurulu değişmiş ve tüm bunlar onun “Libya’da kalmayı mı tercih edecek yoksa anavatana kurtarmak için Libya’dan gitmeyi mi?” düşüncesi üzerinde tesirli olmuştur. Nitekim anavatanda olup bitenler, Osmanlı Devleti’nin Abdülhamit’ten sonra baş başa kaldığı sorun olan kaos ve kargaşa ortamının bir neticesidir. Diğer taraftan hükümet, iç sorunların çözümü için gösterdiği gayretleri takdir etmiş ve Osmanlı sahillerine yönelik İtalyan saldırıları akabinde Osmanlı Hükümeti’nde yeni bir bakanlık teşkil edilmişti.⁵³¹ Bundan önce ise Meclis-i Mebusan 18 Ocak 1912 tarihinde kapatılmış ve buna müteakip Sait Paşa Hükümeti, mutlak geniş yetkilerle donatılmıştı.

Bunun neticesinde ise Osmanlı Devleti’nin başkenti içerisinde ve dışarısında⁵³² sıkıntılar ve sorunlar patlak vermeye başladı.⁵³³

Ancak 22 Temmuz 1912 tarihinde yeni nazırlıktaki sadaret-i uzma makamına, isteğini gerçekleştirmek için kırk yıldan fazla bekleyen Gazi Mareşal Ahmet Muhtar Paşa getirildi. Tayin edilmesi, Sultan Mehmet Reşat’ın talebine binaen askeri başarısını takdis etmek için gerçekleştirildi. Ancak bu durum, mecliste çoğunluğa sahip olan ittihatçıların öfkelerini çekmişti. Çünkü Osmanlı Devleti’ndeki saltanat üzerindeki çatışma silsilesindeki bir halkanın zayıflamasına neden olmuştu. Seçimlere hile karıştırıldığı, seçimlerin sağlıklı bir ortamda yapılmadığı ve mecliste çoğunluğu elde etmek için ittihatçılar tarafından şiddete başvurulduğu yönünde karşılıklı suçlamalarda bulunuldu.

Mukattam Gazetesi’nde İttihatçıların kendi adaylarına etik davranmayarak oy vermedikleri, seçimleri sabote etmek, seçimlere hile karıştırmak ve seçim sandıklarını

⁵³⁰ E. Paşa a.g.e., s. 76.

⁵³¹ İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 85, s. 231.

⁵³² Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İstanbul. 1987, s 132.

⁵³³ İmadü’ddin Ghanim, *Avusturya Kaynakları*, s. 247

değiştirmek için kendilerine bağlı kişileri tayin etmek amacıyla baskı yaptıkları haberi çıkmıştı.⁵³⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası yeni nezareti teşkil etti. İttihat ve Terakki Fırkası'nın etkin üyesi olan Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa görevinden uzaklaştırıldı. İttihatçılara, özellikle de Enver Paşa'ya çetin düşmanlığıyla bilinen Nazım Paşa göreve getirildi.⁵³⁵ Bunun neticesinde yeni nazır döneminde Libya'da Enver Paşa'ya ulaştırılan yardımlarda azalmalar söz konusu oldu ki bu durum, Libya'daki Teşkilat-ı Mahsusa Örgütü'nün faaliyetlerini durdurma girişimi olarak yorumlanmıştır.⁵³⁶

Bu durum, özel ve genel sorunların, hükümet ile İttihatçıların orduyla olan ilişkileriyle iç içe olduğunu göstermektedir. Nitekim her bir taraf, diğer tarafa suç isnat etmiş ve mevcut durum ve neticelerin sorumluluğunu yüklemiştir.⁵³⁷

Enver Paşa, Osmanlı Devleti içerisindeki ve Devlet-i Aliye'ye bağlı diğer bölgelerdeki durumun iç açıcı olmadığını gördü ve bu nedenle de ayaklanma ve isyan olaylarının ve ülkenin sıkıntıya sürüklenmesinin sorumluluğunu muhalefete yükledi. Tüm bu gelişmeler, Enver Paşa'nın Libya'da kalma ve cihada devam etme isteğinde etkili olmuştur. Bu endişeler ve beraberinde İttihatçıların ayaklarının altından halının çekilmesi olarak yorumlanabilecek siyasi alandaki gelişmeler bunda etkiliydi. Ayrıca Enver Paşa, barışın Libya yoluyla gelmeyeceğine inanıyordu. Yeni hükümeti, Batı Trablus Vilayeti'nin selametini ve hürriyetini teminat altına almayacak ve Osmanlı Devleti'nin toprak parçası olarak koruyamayacak bir barış antlaşması yapmaya yönelmesi halinde istifa etmekle tehdit etti.

Buradan hareketle İttihatçılar, Batı Trablus Vilayeti'nin kaybedilme sorumluluğunun, Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti'ne ait olduğunu dillendirmeye çalışıyorlardı. Bu nedenle İttihatçılar, Balkanlar'da belirtileri görülmeye başlayan ileride meydana gelecek olayları tahmin ettiklerinden, yeni hükümete herhangi bir destek vermekten imtina ettiler.

⁵³⁴Abdulaziz İvaz, el-Alâkât el-Arabiyye et-Türkiye fi Bilâdi's Şâm 1876-1914, Arap-Türk İlişkileri, C. 2, (Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Cihadı Merkezi, Trablus, 1982 Aralık). ; F. Ahmad a.g.e., s. 85.

⁵³⁵E. Paşa, a.g.e., s. 25.

⁵³⁶Pařa, a.g.e., s. 26.

⁵³⁷E.Paşa, a.g.e., s. 83-86.

4.3.5.1. Lozan Barış Antlaşması (Ekim) ve Sonuçları

Savaş koşullarından kaynaklanan bir takım siyasi, askeri ve ekonomik faktörler, İtalya'nın ve Osmanlı Devleti'nin sorunları barışçıl bir yöntemle çözmek için en kısa yolu aramaya koyulmalarına neden oldu. Bunu gerçekleştirmek için 1912 yılının Haziran ayında Avrupa ülkeleri de bazı çözümler sunarak sürece katkıda bulundular.⁵³⁸ Avusturya 1912 yılının Haziran ayının ikinci yarısında, Osmanlı Devleti'nin Osmanlı saltanatının dini egemenliği muhafaza edilerek Mısır Hıdivi İkinci Abbas Hilmi lehine Barka'dan ve Tunus Beyi lehine Batı Trablus'tan feragat etmesi önerisinde bulundu. Ancak daha sonra her iki yerden de İtalya lehine feragat edecekti. Avusturya'nın sunmuş olduğu bu öneri, Ege Denizi'nde bulunan adaların İtalyanlar tarafından daimi olarak işgale maruz kalacağı hususunda Osmanlı Devleti'ne bir uyarı niteliğindedir.⁵³⁹

İtalya Başbakanı Giolitti, her ne kadar Avusturya'nın sunduğu bu teklifin arkasında yatan asıl amacı açıklamamış olsa da şöyle söylenebilir: “Bu öneri, boşuna yapılmamıştı. Amaç; o zor koşullar altındaki mevcut durumdan faydalanmaktır.”⁵⁴⁰

Giolitti, bu iki şahsiyeti zikretmemiştir. Enver Paşa da aynı şekilde ondan bahsetmemektedir. Hâlbuki İtalya için Osmanlıların tarafında durmaktan vazgeçmeye onları teşvik etmek maksadıyla Barka'daki Senusiye davet liderleri ile İtalya arasındaki ilişkileri düzenlemeye çalışan Muhammed Ali Ulvi ve Doktor Ansbatu gibi İtalya'nın casusları tarafından uygulanan düzenli casusluk faaliyetleri neticesinde İtalya lehine Batı Trablus Vilayeti'nden feragat edilmesinde her ikisi de rol oynamıştır.⁵⁴¹

Ayrıca Kufra ve Jaghub bölgelerini Mısır topraklarına katmak isteyen Hıdiv Abbas ile işbirliği yapma fikrinden vazgeçilmiştir. Hıdiv Abbas, İtalya ve İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na bir alternatif olarak İslami Hilafet'e olan bağlılığını desteklediğini onlara telkin ederek Sinusiler ile İtalya arasına fitne ateşi yakmaya çalışıyordu. Bunun üzerine Ulvi ve Ansbatu, bu gibi şartlarda İslam dinine karşı gösterdiği saygısını onaylayan İtalya ile işbirliği yapmanın güvenli olacağı fikrini destekledi.

⁵³⁸ E. ansbatu, a.g.e., s. 178-180.

⁵³⁹ E. ansbatu, a.g.e., s. 177.

⁵⁴⁰ E. ansbatu, a.g.e., s. 178.

⁵⁴¹ İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 188, s. 238.

Almanya'nın girişimiyle, her iki taraf arasında bir ateşkes ilan etmekle sonuçlandı. İtalya ise Trablus limanına ve çevresindeki toprak şeridine sahip olacak ve her iki taraftan gelecek olan iki heyet, Malta konusunda müzakereler geręekleřtirecekti. (4) Ancak Alman Büyükelęi, Ağustos 1912 yılında Nogara ile yaptığı görüşmesinde İtalya'nın Mısır'daki egemenliği kabul etmesi ve barış görüşmelerinin İsviçre yerine İstanbul'da yapılmasının daha iyi olacağı teklifinde bulundu.

Fransa ise durumun vahametini ve İtalya ile barış antlaşması yapmanın ne kadar önemli olduğunu anlatmak ve bu barış antlaşması için uygun gördükleri koşulları öğrenmek için Libya'ya bir heyet göndermeyi önerdi.⁵⁴²

Giolitti'nin hatıralarında geçen Fransız teklifi, 04.08.1912 tarihli bir İtalyan belgede geğenlerle, 06.06.1912 tarihli es-Senusi el-Ghiryani'nin Muhammed Ali Ulvi'ye gönderdiği mektupta geğenlerle ve el-Ghiryani'ye 28.07.1912 tarihli cevabında geçen ifadeler karşılaştırılıp tahlil edildiğinde bu taraflar arasında bir ilişki olduğu görülmekte olup İtalyan belgede Fulibi'ye yönelik Nukato'nun dilinden bazı ifadelere yer verilmekte, genel olarak ise Libya'da savaşın sonlandırılması için Türk Hükümeti'yle işbirliği konusunda bazı malumatlar sunulmaktadır.

Bu bilgilere göre ateşkes sırasında Araplar ve Türklerden oluşan bir heyet, savaşçıları İtalyan egemenliğini kabul etmeye ikna etmek için Barka ve Trablus'u ziyaret edeceklerdi. Bir başka paragrafta ise şöyle geçmektedir: "Arapları, İtalya Hükümetiyle doğrudan anlaşma konusunda Türk Hükümeti'nden onları özgür bırakmalarını talep etmeye ikna etmenin zorunluluğu açık bir şekilde görülmektedir." Sonuçta Nucara şöyle bir çıkarımda bulunuyor: İtalya Hükümeti, vaatlere hazır olmalı ve yükümlülüğünü yerine getirmelidir. Bu konu tartışmaya ağıldığı zaman bizim vefalı dostlarımız olduğu sürece Paris ve Londra yolu bulunmaktadır.⁵⁴³

Nukato, kendisiyle röportaj yapan kişinin adını ve sıfatını zikretmemiş, ancak bu röportajda geçen ifadeler, es-Senusi b. Musa'nın savaşı durdurmak için şeyhlere çağrıda bulunmak amacıyla Derne şehriyle ilgili yapmış olduğu saha görevi hakkında Ulvi'ye bilgi verilen es-Senisi el-Ghiryani'nin mektubunda geçen ifadelerle uyulmaktadır. Mektubunda o şeyhlerin isimleri ve sıfatları yer almaktadır. Ulvi'nin

⁵⁴²H.Et-Telisi ,Giolitti, a.g.e., s. 177.

⁵⁴³İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 82, s. 226.

cevabı ise “el-Ghiryani’nin yaptığı şey, kan aktıktan sonra bir barış mektubu” sayılmaktadır şeklindedir. Ulvi, Kofra’dan Roma’ya gelen es-Senusi heyeti aracılığıyla mektubu teslim almıştır. Bu heyette, Ahmet el-Şerif’in özel hadimi, Ferac bin Halife ve Cibril Hayrullah bulunmaktadır. Roma’ya geldiklerinde Ulvi, bu heyeti barış isteklerini belirtebilmeleri için İtalya Hükümeti’ne takdim etmiştir.⁵⁴⁴ Buna karşın İtalya, daha önceden müzakerecinin “Size göndereceğimiz heyet, bize maliyet getirecektir” söylemi üzerine onlara mali destek sağlama vaadinde bulundu.⁵⁴⁵

Araştırmacı, savaşın getirdiği sıkıntıları azaltmayı iddia ederek el-Kofra ve el-Jaghab’dan başlayarak, Paris’ten geçip Roma’da sonlandırarak tüm tarafların tek bir hat üzerinden iletişim kurduğunu görmektedir.

Bu uzlaşmayı gösteren bir başka olay ise 23.08.1912 tarihinde meydana gelmiştir. Alman Büyükelçi Nucara’ya Türk çevrelerinde olup bitenlerle ilgili görüşü sorulduğunda bu husustaki görüşünü şöyle açıklamıştır: “Ramazan ayı boyunca ikiye katlayan hareketsizlik ve uyuşukluk halinden kurtulması için hükümete baskı yapılması zorunlu bir hal almıştır.” Diğer taraftan Nucara, kendilerine gelmeden Türk temsilcilerden bir karar alma konusunda İstanbul’a baskı yaparak bu konuda hükümetinin hızlı hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Insabato, Muhammed Ali Ulvî’den Muhammed el-Abid’e gönderilen 23.08.1912 tarihli bir mektubun bulunduğu bahsetmektedir. Bu mektubunda Ulvî, es-Senusi heyetinin İtalya ziyaretini anlatmaktadır. Ayrıca İtalya ile Türkiye arasındaki barış görüşmelerinin başladığına değinen Ulvi, Bab-ı Ali’nin İtalya’nın işgal ettiği Türk adalarını Osmanlı’ya geri vermesi karşılığında İtalyanların lehine Barka ve Trablus’tan feragat ederek barışı kabul ettiğini haber vermektedir. Ancak sanıyorum ki Stampalia ve Rodos adalarını elinde tutup savaş tazminatı karşılığında diğerlerini Türklere geri verecektir ve Bab-ı Ali fiili olarak barış görüşmeleri gerçekleştirmek üzere iki temsilci gönderdi ve onlar dört gündür Paris’teler şeklinde sözlerine devam ediyor. (Mektup, 10 Ramazan 1330 – 23 Ağustos 1912 tarihlidir.)

İtalyan belgesinde, Osmanlı hükümetinin delegeleri İtalya ile müzakereye göndererek uzlaşmaya varmaya yönelik olumlu çabaları olduğu açıktır. Bu, Ulvi’nin

⁵⁴⁴E. Ansbatu, a.g.e., s. 183-184.

⁵⁴⁵İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 127, s. 315.

mektubu tarafından da teyit edilmiştir. Ayrıca hem belge hem de mektup hicri ve miladi tarihler konusunda birbiriyle uyumaktadır.⁵⁴⁶

Ulvi'nin Osmanlı Devleti'nin barışı kabul edeceği hususundaki tahminleri ve bunu tazminat ve kazanımların izleyeceği yönündeki açıklamaları, 1912 yılının Eylül ayında Lozan'da ilerleyen günlerde ispat edilmiş oldu.

Buradan şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Tüm taraflar, Nucara, Insabato ve Ulvi'nin yönlendirmeleriyle teslimiyet yoluyla, barışa doğru ilerlemektedir.

Her halükarda Fransa'nın önerisi, üçlü itilaf devletlerinin sundukları önerilerin dışına çıkmamıştır. Nitekim Rusya da savaşın durdurulması ve Osmanlı Devleti'nin herhangi bir muahedeye imza atmaya zorlanmaması hususunda bir öneri sunmuştur. Ayrıca önerisinde İtalya'nın tazminat ödemesi karşılığında Batı Trablus Vilayeti'nden kuvvetlerini geri çekmesi ve Osmanlı Hükümeti'nin 05.11.1911 tarihinde çıkan İtalyan birleşme kararını tanıması ve Fransa'nın Türkiye ile iletişim halinde olması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁴⁷

Ancak Türk Hariciye Nazırı Muhammed Asım Bey, Fransa'nın Tunus'taki durumuna benzer bir durumu garanti edecek şekilde yerel hükümetle bir anlaşma imzalanmasının akabinde Arap bir bey hâkimiyeti altında Batı Trablus Vilayeti'nin bağımsızlığını ilan etmesini ve sonrasında savaşan güçlerin oradan çekilmesini önermiştir. Başka bir teklifte ise şöyle belirtilmiştir: Ülkenin her biri diğerini görmezden gelecek şekilde çift başlı bir egemenlik altına alınmalıdır.⁵⁴⁸

Bundan çıkaracağımız sonuç; sunulan tüm öneriler, İtalya lehine açık bir şekilde taraflı önerilerdi ve Libya'nın çıkarlarından tamamen uzaktı. Ayrıca Avrupa devletlerinin Batı Trablus Vilayeti'nin Osmanlıların elinden çıkmasına sessiz kalması söz konusudur. Nitekim sunulan öneriler, Avrupa devletlerinin gizli amaçlarını harekete geçirmiş ve Avrupa'nın iştahını kabartmıştır.

Yine Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine Batı Trablus Vilayeti'ni kaderine terk etmesi ve İttihatçıların hükümeti ile muhalifler arasındaki mevcut iç

⁵⁴⁶İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 127, s. 315.

⁵⁴⁷Hamid Arhuma, *el-Mukâveme el-Libiyye et-Türkiyye*, tarihsiz, s. 314.

⁵⁴⁸H.Et-Telîsî Giolitti, a.g.e. s. 117.

sorunları çıkmaza sokmaya çalışması da gözlemlenmiştir. Diğer taraftan ise İtalya'nın, Osmanlı Devleti topraklarındaki askeri operasyonları göz ardı edilmemelidir.

Osmanlı Devleti'nin barış görüşmelerine girmek ve çözüm sunmaya iştirak etmeleri, Nukara'nın esrarengiz mektubunda "Her zaman çok net bir şekilde biliyordum ki bu yönde Osmanlı Devleti, her iki tarafın temsilcileri arasındaki görüşmelerin başlangıcından itibaren anlaşmaya yanaşacaktır. Ayrıca onlardan bu hususta ön teyit alındığını ve iki taraf arasında bir köprü inşa edilmeye başlandığını görmüştüm."⁵⁴⁹

Böylece nihai sonuç, araçlar vasıtasıyla çözüm bulma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Dahası barış anlaşması formatında doğrudan bir uzlaşma olması gerekmektedir. Çatışmalar Libya topraklarında ve Osmanlı Devleti'nin yeni cephelerinde devam ederken 12 Temmuz 1912 tarihinden itibaren barış için ön görüşmeler başlamış, bu görüşmelere Sadrazam Halim Paşa, İttihatçıların güvenini kazanmış İttihat ve Terakki Partisi'ne yakın kişiler katıldılar. Ayrıca İtalyan Parlamentosu'ndan Bertolini ve Fusinato adında iki milletvekili de bu görüşmelere katıldı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'yle dostluk ilişkileri kapsamında geniş bir nüfuza sahip olan Vollpi⁵⁵⁰ de barış görüşmelerine katıldı. Ancak bu husustaki en önemli şahsiyet, İtalya ile Osmanlı Devleti arasındaki yakınlaşmada önemli bir rol oynayan Nicaro oldu. 1912 yılının Eylül ayında her ikisi de barış görüşmeleri için Lozan'a geldiler.

Vollpi, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde olup bitenleri dikkatli bir şekilde takip ediyor, askeri hareketlilikleri ve operasyonları izliyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki mevcut çatışma sorununun çözümü için en ideal öneri, onun bakış açısından sunulan öneriydi. Bu öneri ise müzakere yapmak ve özerlik unsurundan oluşmaktadır. Bu nedenle her iki tarafın görüşünü alma konusunda etkin bir rol oynamış ve görüşleri kabul görmüştür. Böylece Osmanlı tarafında meydana gelen olayları ve Osmanlı Devleti ile ilgili bilgileri ve sırları daha fazla öğrenebilmek amacıyla casusluk eyleminin devam etmesi konusunda teşvik edici bir unsur haline gelmiştir. İtalya bu bilgileri kullanacak ve Osmanlı Devleti'ndeki durum hakkında

⁵⁴⁹ İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, s. 9-10.

⁵⁵⁰ H. Arhuma, a.g.e., s. 315.

gerçek anlamda zengin bir veritabanı oluşturabilecek ve bu veriler doğrultusunda gerçekleştirmek istediği amaçlarını görüşmeler devam ederken kullanabilecektir.

Bu hususu kanıtlayan sözleri Giolitti şöyle sarf etmektedir: “Türk hükümeti, bir taraftan gerçek anlamda sıkıntılar ve zorluklar içerisinde kıvrılırken, diğer taraftan bizlerle barış antlaşması yapmaya çalışıyor, diğer taraftan ise Balkan Savaşı'nın çıkmak üzere olduğu bir dönemde tehditlerle mücadele ediyor.”⁵⁵¹

Nucara, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa⁵⁵² gibi bilinen bazı şahsiyetler ile irtibatlı olarak bu dostlukları geliştirmiş ve bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin başkentindeki Avrupa devletlerinin büyükelçileri ile de iyi ilişkiler edilmiştir. Bu bağlamda ise İtalyan hükümetine düzenli bir şekilde durumu izah etmek üzere telgraflar göndermiştir.

Pratik anlamda dini egemenliğin sultanın elinde olması ve sultanın temsilcisinin azamet, şan, şöret ve özel meziyetlerden yararlanması gibi zahiri egemenliğin kurtarılmasında Osmanlı Hükümeti'nin uğradığı zararlardan sonra meselenin çözümü için vasat bir çözüm üzerinden anlaşmak amacıyla Nucara, 10.06.1912 tarihinde Osmanlı Devleti yetkilileriyle Cont Fulibi için bir görüşme ayarlamayı kabul etti. İç siyasi koşullar hükümeti, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini teyit etmeye zorluyordu. Nitekim ordunun öfkesini üzerine çekmekten korkmuştu.

Bu öfke ise ordunun direniş göstermeden kısmen veya tamamen feragat etmesiydi. Ayrıca ordu içerisinde kendi kitlesini kaybetme tehdidiyle karşı karşıyaydı.⁵⁵³

Nucara'nın, Sadrazam Said Halim Paşa'yı dinleyerek sarf etmiş olduğu çabalar özerklik teklifiyle sona erdi. Sanki onun dışında kimseyi dinlememişti. Ayrıca müzakereciler tüm çabalarını, anlamsız projeler ve boş önerilerle tükettiler. Diğer taraftan boğazlar bölgesindeki askeri gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin boğazları yeniden kapatmakla tehdit etmesi, o dönemdeki görüşmelerin sorunlu geçmesinde etkiliydi.⁵⁵⁴

⁵⁵¹H.Et-Telîsî Giolitti, a.g.e., s. 146.

⁵⁵² İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 86, s. 234.

⁵⁵³ İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 99, s. 261.

⁵⁵⁴ H.Et-TelîsîGiolitti,, a.g.e., s. 147.

Tüm bu gelişmeler, nihai bir uzlaşmaya varmak için Nucara'nın diğer yaptırımları öne sürmesine neden oldu. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri durumu da bu hususta etkili olmuştur. Nitekim 18 Eylül 1912 tarihinde İtalya ile Osmanlı Hükümetleri arasında İsviçre'nin Lozan şehrinin bir semti olan Uşi'de yapılan anlaşmaya resmi imzalar atılarak bu mesele nihayete kavuşmuştur.⁵⁵⁵

Bu anlaşma için görüşmeleri gerçekleştiren ve anlaşmaya imza atanlar; Osmanlı Devleti'nden Mehmet Nabi Bey, Rumbeyoğlu ve Fahreddin Bey; İtalyan tarafından ise Pietro Bertolini, Guido Fusinato ve Giuseppe Volpi'dir. Barış antlaşması, genel olarak her iki taraf arasında ateşkesin sağlanması, öncelikle Osmanlı Devleti'nin Trablus ve Bingazi'den çekilmesi, sonra da İtalya'nın adalardan çekilmesi şeklinde düzenlenmiştir. Daha sonra ise karşılıklı olarak savaş esirleri ve rehinler verilecek, karşılıklı olarak genel af ilan edilecek ve ilişkiler savaş öncesindeki ilişkilere geri döndürülecekti. Ayrıca Trablusgarp ve Bingazi'nin Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne olan borçlarını İtalya ödeyecekti.⁵⁵⁶

Daha önce bahsi geçtiği üzere Osmanlı Devleti, 4 Ekim 1912 tarihinde, Trablusgarp'a mutlak ve tam bir özerklik veren ve Sultan'ın temsilcisi olarak oraya Şemsettin Paşa'nın⁵⁵⁷ atanmasını teminat altına alan bir kararnamenin çıkmasına ilişkin gizli bir anlaşmanın varlığından söz edilmişti. İtalya bu kararnameyi 16.10.1912 tarihinde onaylamıştır.⁵⁵⁸

Yerel halkın tepki göstermemesini garanti etmek amacıyla bu icraatlar 03.09.1912 tarihinden itibaren tartışılmaya ve görüşülmeye başlanmıştır. Nitekim taraflar arasında yapılan antlaşmanın maddeleri tedrici olarak ilan edilmiştir. Önce anlaşmanın ekleri yayınlanmış ve böylece anlaşma imzaya hazırlanmıştır, sonra ise meclisin incelemesi akabinde yayınlanmıştır.⁵⁵⁹

Antlaşmanın bentleri ve ekleri, Osmanlı Devleti'ni genel olarak korur ve olabildiğinde vilayetlerdeki egemenlik haklarını az bile olsa muhafaza eder nitelikte tanzim edilmiştir ki böylece Arap ve İslam dünyası, barış ve refahı gerçekleştirmek için orada bulunanlara özgür hareket etme hususunda tam bir yetki verildiği vehmine

⁵⁵⁵ Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g. e. s. 480-481-482.

⁵⁵⁶ H. Et-Telîsî, Giolittia, a.g.e., s.482.

⁵⁵⁷ Siyasi Belgeler Dosyası, Belge No: 26, Belgeler ve Yazma Eserler, Trablus, Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Merkez Cihadül-libiyyin; Trablus. Libya.

⁵⁵⁸ Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e. , s. 480-481-482.

⁵⁵⁹ İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 151, s. 374.

kapılsın. Hâlbuki kararnamede siyaseten Osmanlı Devleti'nin oradan feragat etmesi akabinde zımni olarak vilayette tasarrufta bulunma konusunda İtalya'ya anayasal meşruiyet hakkı verilmiştir.

Gerçekte ise bu antlaşma, İtalyan işgaline karşı direniş sergileyen ve işgalcileri büyük zararlara uğratan Enver Paşa, Mustafa Kemal ve oradaki yerli halkın harcadığı çabalara bir darbedir.

Bu nedenle bu hususta olup bitenler, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve idari yönden hezimete uğramasından başka bir şey değildir. Osmanlı Devleti, savaş meydanında İtalyan güçlerine karşı yenilmemiştir, ancak diplomatik olarak yenilmişçesine barış görüşmelerine girerek hezimete uğramıştır.

Bu gelişmelere binaen Osmanlı Devleti ile İtalya arasında Libya hususundaki savaş resmi olarak sona ermiştir.

Osmanlı Devleti'nde Sadrazamlığa bağlı Harbiye Nezareti, Trablusgarp ve Bingazi'deki çatışmaların antlaşma gereğince durdurulması hususunda meclis tarafından alınan ve Sultan tarafından da onaylanan karar gönderilmiş ve bu kararlar Hariciye Nezareti tarafından savaşın sona erdiği ilan edilmiştir.⁵⁶⁰

Bu gelişmelere bağlı olarak barış antlaşmasının imzalanması akabinde Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Bingazi'deki kuvvetlerini tedrici olarak geri çekti. Çünkü bir taraftan ulaşım gereçlerinin temin edilememesi, diğer taraftan ise o bölgedeki ahalinin öfkesini kendine çekmekten kaçındığı için kuvvetlerini oradan bir defada çekmesi mümkün değildi.⁵⁶¹

Barış görüşmelerinden önce İttihatçıların, Libya'nın Osmanlı egemenliğinde kalmasını temin etmediği gerekçesiyle herhangi bir antlaşmayı kabul etmemesi söz konusuydu ki bu tavır, İslami çevrelerce dile getirilen görüşlerle uyuşmaktaydı. Çünkü İslami çevreler, İttihatçılara bu konudaki destek ve teyitlerini sunuyorlardı. Bir diğer taraftan mücahitler, Osmanlı topraklarını teslim etmeme konusunda çok ısrarcıydılar, zafer ve şahadete her daim hazır olduklarını ifade ediyorlardı.⁵⁶² Ayrıca Balkanlar'daki

⁵⁶⁰ Mevlit Çelebi, *Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s. 2.

⁵⁶¹ Halil el-Sahili, *Osmanlı Belgelerinden Alıntılar*, tarihsiz, s.363-364.

⁵⁶²H. Et-Telîsî, Giolitti, a.g.e., s. 188.

gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin lehine olacağına inanıyorlardı; İtalya ile barış görüşmelerine girmeye gerek kalmayacak gelişmelerin yaşanacağını söylüyorlardı.⁵⁶³

Ancak Karadağ'ın Osmanlı'ya savaş ilan etmesiyle Balkanlar'daki olaylar yüzünden Osmanlı Devleti'ndeki siyasi durum kötüleşmiş, bunun üzerine anavatanı korumak için Libya'dan feragat edilmesi gerektiği konusunda İslam âlemine makul ve geçerli bir sebep sunabilmişlerdir. Askerler, Libya cephesinde görevlerini en iyi şekilde yerine getirmişler ve son ana kadar askerinin onurunu korumuşlardır. Ancak yeni hükümet, Libya ve orada bulunan Osmanlı himayesi hakkında utanç verici bir antlaşma yaparak bir barış antlaşması imzalanmasını engellemeye çalışmıştır.

Buradan hareketle İttihatçıların durumu iki hususa işaret etmektedir:

Birincisi: Trablusgarp Vilayeti'nin elden çıkmasının sorumluluğunu üzerlerinden atmak ve bunu yeni partiye yüklemek

İkincisi: Libya topraklarında gerçekleştirilen başarıların kendilerine ait olduğunu vurgulamak

Bu gerçekten doğru mudur? Lozan Barış Antlaşması'nda kendilerinin sorumluluk boyutu nedir?

Sonrasında vilayette yaşananlar bunların doğru olmadığını göstermiş ve direniş, mücahitlerin omuzlarına yüklenmiştir. Bunun sorumluluğunu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yükleyen Türk propagandasının tasavvur ettiğiinden çok daha az bir rol oynadığı Avusturya belgelerinde vurgulanmaktadır.

Ancak Lozan Barış Antlaşması hakkında İttihatçıların sorumluluğunu belirleme hususunda şöyle söylenebilir: Bu hususta her iki tarafın da doğrudan sorumluluğu söz konusudur. Çünkü onlar karar alma aşamasında birlikte idiler ve Libya hususunda birlikte hareket ettiler. Karar alırken onlardan bariz üyeler ve barış görüşmelerine katılan ve burada söz sahibi olan yetkili mercinin temsilcileri arasında Teşkilat-ı Mahsusa örgütünün kurucularından kimseler bulunmaktaydı. Nitekim nezaretler ve nezaret reisleri, İttihatçıların iktidara gelmek için yaptıkları 1913 Ocak darbesine kadar, hiç küçümsenmeyecek sayıda eski iktidarın adamlarından seçiliyordu. Hükümet üyeleri içerisinde kendilerini destekleyen adamların olması İttihatçıları için yeterliydi.

⁵⁶³H. Et-Telîsî, Giolitti, a.g.e., s. 140.

Ayrıca Talat Paşa, Harbiye Nazırı Şevket Paşa, Hariciye Nazırı Mehmet Asım Bey, Hüseyin Bey ve Adalet eski nazırı Vahal Cayan Efendi; tüm bu şahsiyetler İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerindendir. Hepsisi de İtalya ile yapılan barış görüşmelerine doğrudan iştirak etmişlerdir.⁵⁶⁴

İtalyan vesikaların birinde bunu bildiren ifadeler geçmektedir. Nitekim Nucaro, Fulippi'ye yazdığı bir mektubunda harfine işaret eder; belki de bu harfle Talat Paşa'yı kastetmektedir. Şöyle der: "İttihat ve Terakki Cemiyeti Başkanı'nın elçisinin açıklamaları hakkında akşam size bir telgraf gönderdim. Bu açıklamaları bana Krasu getirdi ve önemli açıklamalar olduğunu söyledi. Kendisi de bizzat duruma şahitlik etmiş. ve elçi, Camille'nin yanında onu barışın zorunlu olduğuna ikna etmeye çalışmışlar."⁵⁶⁵

Diğer taraftan meydana gelen olayların sorumluluğunu yeni hükümete yıkmak ve sorumluluktan kurtulmak için istifalarını sunmak üzere sıkıntılı ve endişeli dönemi bahane ettikleri görülmektedir. Hâlbuki savunma hususunda özellikle Hakkı Paşa Sadareti ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa döneminde meydana gelen sıkıntıların sebebi bizatihi kendileridir. Çünkü boş gerekçeler öne sürerek vilayetten askerleri ve silahları çekerek buna sebep olmuşlardır. Vilayete zarar gelmeyecek bir şekilde bunu telafi edebilirlerdi. Herkes bu konuda alınması gereken tedbirleri biliyordu. İttihatçılar, vali ve komutanı geri çektiklerinde vilayet idaresi siyasi yönden boşa düşmüş ve bu durum İtalyan Savaşı sırasında sıkıntıya neden olmuştur.⁵⁶⁶

Meclis-i Mebusan'daki Libyalı vekiller, bu kişilerin kınanması için girişimde bulunmuşlar ve yargılanmasını talep etmişlerdir. Ancak İttihat Hükümeti, onların İttihatçı olmaları nedeniyle bu konuda herhangi bir şey yapmamıştır. Zaten muhakeme edilseler bile adil bir ceza verilmeyecektir.⁵⁶⁷

İttihatçıların, Balkan ülkelerine karşı izledikleri politika ve sıkı askeri önlemler, Osmanlı Devleti'ndeki duruma etkili olmuştur. Nitekim bu uygulamalar, daha sonra Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilayetine yönelik genel politikasına dolaylı bir şekilde yansımış ve Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı baskılar bu siyasetin ürünü

⁵⁶⁴ İmaduddin Ghanim, *el-Masâdir en-Nemsâviyye*, tarihsiz, s. 340.

⁵⁶⁵ İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 158, s. 390.

⁵⁶⁶ Amerikan Belgeleri, Birinci Grup, Belge No: 1, A ekinde, s. 36-43-49.

⁵⁶⁷ T. Zâvî, *Cihâdu'l Abdâl*, a.g.e., s. 69-70.

olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu politika devleti, Lozan Barış Antlaşması'na sürüklemiştir.⁵⁶⁸

Diğer taraftan barış görüşmeleri devam ederken Libya halkının idaresi konusunda yaşanan boşluk, onların toprak sahibi olmaları itibarıyla Libya halkının kaderini ve geleceğini ilgilendiren bir mesele haline dönüştü. Bu sorumluluk neticesinde işgalcilere karşı direniş onların omuzlarına yüklenmişti. İttihatçılar, uluslararası kanunun bir kaidesi olan “Tabi olan, tabi olunanın peşinden gider” kaidesinden habersiz davrandılar. Çünkü Libya, Osmanlı Devleti'nin bir parçasıdır ve parça, bütüne tabidir. Bu nedenle bu esasa binaen görüşmeler yapılması konusunda kendilerine hak verdiler.⁵⁶⁹

Sonuç olarak özel çıkarların ve Osmanlı'nın Avrupa'daki varlıklarının korunması isteği, zahiren harcanan mesai ardındaki asıl amaçtı. Ayrıca kanın durması, Libya halkına yönelik İtalyan saldırılarının durdurulması istenmişti. Çünkü Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra Libya'daki mücahitler ile İtalyan güçleri arasında çatışmalar en sert ve acımasız bir şekilde devam etmekteydi. Bu da göstermektedir ki Saltanat kararnameyi kırılğan bir mekanizmadan ibarettir. Çünkü bu kararnameyle Osmanlı'nın vilayet ahalisi karşısında aciz kalmasını istememiştir. Bazıları ise Enver Paşa'nın o korsanları işgal ettikleri yerlerden kovmak hususunda verdiği sözünü tutmadığını ifade etmektedirler.⁵⁷⁰

4.3.6. Lozan (Uşi) Barışının Etkileri

4.3.6.1. Yerel düzlemde

1912 yılında yapılan Lozan Barış Antlaşması, Libya'daki cihat hareketinin gidişatında iz bırakmıştır. Nitekim Osmanlı Hükümeti'nin, ülkelerini İtalya'ya bıraktığını ve kendilerine özerklik verdiğini öğrendiklerinde bu bilgi mücahitler arasında şok etkisi yaptı. Mücahitlerin idaresinde bir karmaşıklığa neden oldu, özellikle de yapılan antlaşmadan, imzalanmasının ardından haberdar olduklarında. Hâlbuki mücahitlerin komutanı gizli olarak bunu onlara bildirmiş, savaşı

⁵⁶⁸T. Zâvî, Cihâdu'l Abdâl, a.g.e., s. 72.

⁵⁶⁹C. Kasım, a.g.e., s. 336.

⁵⁷⁰Ali Mustafa el-Mısrati, Risaletun min Eyyâmî'l Cihâd, eş-Şehd Dergisi, S: 3, Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Merkez Cihadül-libiyyin; Trablus. Libya., 1982, s. 232-236.

durdurmalarını ve buldukları yerlerden uzaklaştırılmak üzere İtalyan mercilerine teslim olmalarını onlardan talep etmişti.⁵⁷¹

1911 – 1912 yılları arasında savaşın ilk yılında mücahitlerin Osmanlı güçleriyle irtibatlı olması sebebiyle bu ani durum değişikliği öfkeye yol açmıştı. Nitekim iki taraf arasındaki ilişki, bazı Türk subayların gelmesi ve savaşa etkin olarak katılması akabinde İtalyan düşmana karşı koymak için müşterek işbirliği temeline dayanmaktaydı. Bu subaylar, çatışmalarla ilgili her türlü denetleme, hazırlık, planlama ve tanzim işlerini üstlenmişlerdi. Diğer taraftan da iki taraf arasında dini bir bağlantı vardı. Her iki taraf da Osmanlı hilafeti sancağı altında cihat hareketi lehine çalışıyordu. Vilayetteki Osmanlı varlığı, siyasi olarak bir ağırlık teşkil etmiş ve mücahitlere maddi ve manevi destek sağlanmıştı. Çünkü Trablusgarp Vilayeti'nin izlediği idari ve siyasi Osmanlı Devleti sultası, rekabetçi yerel çatışmaları engellemiş, siyasi bölünmelerin önüne geçmişti. Tüm bunlar düşmana karşı direniş hareketinin yararına olan gelişmelerdi.⁵⁷²

Ancak mücahitlerin, uğradıkları şoktan çıkmaları fazla sürmedi. Çok hızlı bir şekilde tutumlarını belirlediler. Libya'da el-Gharbiya bölgesinde yeni durumu görüşmek ve cihada devam etme hakkında istişareler yapmak üzere 23.10.1912 tarihinde el-Aziziye'de bir toplantı düzenlediler. Bu toplantıya, henüz Libya'dan ayrılmayan Osmanlı güçlerinden bazı unsurlar katıldı. Toplantı, bir taraftan akan kanı durdurmak isteyenlerin savaşın devam etmesine muhalefet edenler ile savaşın devam etmesini isteyen ve bağımsızlık konusunda vilayetin hak sahibi olduğunu ve saltanat kararnamesinden istifade ederek bunun gerçekleştirilebileceğini düşünenler arasında iç cephede bölünmelerle sonuçlandı.⁵⁷³ Bu bağlamda bağımsız hükümet başkanı olması hasebiyle Süleyman el-Barûnî, Avrupa ülkelerine telgraf göndererek onlardan vilayetin bağımsızlığı yönünden tavır almalarını talep etti.⁵⁷⁴ İç bölgelerle ilgili her türlü hususta kendisi yetkiliydi. Bağımsız ülkesinin sınırları ise Trablus bölgesinden güney

⁵⁷¹H. el-Sahili, a.g.e., s. 239 – 240.

⁵⁷² Abdullah Ali İbrahim, Âsârü Sulhi Lozân alâ Hareketi'l Cihâd, Libya,Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Çalışmalar, c. 2, 2. Baskı, (Trablus : Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Merkez Cihadül-libiyyin ; Trablus. Libya., 1998), s. 100-101.

⁵⁷³Ali Busayri, el-Mukâveme el-Vataniyye Zıdda'l İhtilâl el-İtâli fi Trablûs ve Fizân, Türkiye'nin teslim etmesi akabinde 1912 Ekim'den 1914 Ağustos sonu Ghat işgaline kadar, eş- Şehid Dergisi, S: 4, 1983 (Trablus : Libyalıların İtalyan İşgaline Merkez Cihadül-libiyyin ; Trablus. Libya., s. 284.

⁵⁷⁴Bârûnî Dosyası, No: 9, Belge No: 78, Belgeler ve Yazma Eserler Şubesi, Trablus, Trablus : Libyalıların İtalyan İşgaline Merkez Cihadül-libiyyin ; Trablus. Libya.

bölgelere, Verkale, Ghat ve tüm dağlık alanlara kadar; sahil bölgelerinde ise el-Uceylat'tan itibaren Tunus sınırına kadardı. El-Barûnî, Trablusgarp'taki seçim heyeti üyelerinin onayıyla Meclis-i Âyan'da Trablus mebusu olarak seçilmişti.⁵⁷⁵

Böylece batı bölgesinde siyasi sahaya iki farklı grup çıktı. Meseleye farklı zaviyelerden baktıkları için her biri, diğerinin tam tersi istikamete gidiyordu. Bu durum ise düşmana karşı direniş faaliyetleri üzerinde olumsuz etki yaratan ve ulusal cephenin dağılmasına neden olan ayrılıkların ve bölünmelerin çıkmasına sebep oldu.⁵⁷⁶

Bazı liderlerin, operasyon yönünden cihat örgütünün değerini boşa çıkaracak bir takım davranışlar içine girmesi akabinde bu cephelerde durum iyice kötüleşmeye başladı. Mücahitlere ve onların liderliğine olan güven sarsıldı. Bu durumdan istifade eden düşman, amaçlarını gerçekleştirmeye başladı. Liderler arasında cihadın gerekleri hususunda şahsi çıkarları gerçekleştirmek için bazı anlaşmazlıklar baş göstermeye başladı. Böylece düşman, vatan ve kendilerine saldırılan vatandaşlar arasındaki ilişki yeni bir boyut kazanmıştı. İtalya ise hükümet müsteşarları, kaymakamlar ve idareciler gibi muhtelif bölgelerde farklı unsurlar görevlendirerek işgalini iyice perçinleşmek için o bölgede bulunan liderlere ve ayanlara dayalı bir siyaset izleyerek hedeflerini gerçekleştirdi. Böylece düşman işgal hattını genişletmiş oldu.

İtalya'nın Libya'daki sömürgesi genişlemeye devam ederken bir taraftan da sömürgeye karşı çıkan bir grup vardı, ancak İtalya, kendi lehine olan gruplar ile olan ilişkisini güçlendirdi. Bu durum halk ile yeni iktidar arasındaki anlaşmazlığın açık bir şekilde görüleceği yeni gelişmelere sebep oldu. Fakat Barka'da Ahmet Şerif ve temsilcisi, direniş hareketinin din ve vatan düşmanına karşı vazgeçilmez bir mesele olduğu yönünde manevi bir etki ve ruhani bir liderlik yapmakta başarılı oldular. Vatani savunmanın mukaddes bir görev olduğu ve görevini yapmakta ihmalkâr davranan herkesin istenmeyen kişi olarak ilan edileceği yönünde telkinler verdiler. Ahmet Şerif, Enver Paşa'nın gitmesinin ardından 20.11.1912 tarihinde doğu bölgesi komutanlığını eline aldı.⁵⁷⁷

⁵⁷⁵Bârûnî Dosyası, No : 9, Belge No : 75, Belgeler ve Yazma Eserler Şubesi, Trablus, Trablus : Libyalıların İtalyan İşgaline Merkez Cihadül-libiyin ; Trablus. Libya.

⁵⁷⁶M. Rahuma,a.g.e., s.28.

⁵⁷⁷Salah Hüveydi, *el-Hareket el-Vataniyye fi Şarki Libya Hilâle'l Harb el-Âlemiyye el-Ûlâ*,1988, s. 41-42.

Bu açıklama, Osmanlı tarafını ve o gruptan henüz oradan gitmeyenleri rahatsız etmişti. Bu nedenle ülkeyi terk edemediler. Enver Paşa bu konuda başarılı olmasına rağmen açıklamada cihada devam etmenin farz-ı ayın olduğu ve bu emre muhalefet edenin katledileceği ifade edildi.⁵⁷⁸

Ancak şöyle ifade denebilir: “Dağılma ve parçalanma ile sonuçlanan batı cephesindeki olayların aksine Barka’da ulusal bir hükümet kurulması, o cephedeki siyasi boşluğun doldurulmasına yönelik yapılan bir uygulamadır. Böylece cephe dağılmaktan kurtuldu ve birbirine kenetlendi, böylece cihadın devam etmesi teminat altına alınmış oldu.⁵⁷⁹

Francis Bochinsky, bu durumu dünya dergisindeki bir makalesinde şöyle aktarmaktadır: “Eğer barış antlaşması İstanbul’da imzalanmış olsaydı, Libya halkı bunu bir ihanet olarak algılayacaktı ve savaşa tek başına devam edecekti.”⁵⁸⁰

4.3.6.2. Türk-Arap İlişkilerine Etkisi

Lozan Barış Antlaşması imzalandığında, savaş resmi olarak sona ermiştir. Bunun akabinde bir taraf Libya halkı ile dayanışma içindeyken ve onlarla empati kurarken, diğer taraftan bir grup ise İstanbul Hükümeti’ne karşı öfke duygularını harekete geçirmiş ve bu antlaşma nedeniyle hükümeti eleştirmiştir.⁵⁸¹ Nitekim mücahitler çok zor şartlar altında herhangi bir yardım almaksızın savaşımaya devam ediyorlardı. Arap vilayetlerinin geleceğine ilişkin meselelere çözüm bulma konusunda başarısız olan Türk tarafının aciz durumu anlaşıldıktan sonra Araplar, yeni gelişmeleri gözlemlemeye başladılar. Ayrıca bu durum, Arap ülkelerini sınırlı yerel çözümler aramaya sevk etmiş, farklı Müslüman toplumlar arasında milliyetçilik anlayışı baş göstermiştir.⁵⁸²

Ne yazık ki bu kötü koşullar, Araplar ile Türkler arasında milliyetçilik tohumlarını eken Avrupa ülkeleri tarafından kullanılmıştır. Sultan Abdülhamit, bu

⁵⁷⁸ Cihat Çarpışmaları Dosyası, Belge No : 3, Belgeler ve Yazma Eserler Şubesi, Trablus : Libyalıların İtalyan İşgaline Merkez Cihadül-libiyyin ; Trablus. Libya.

⁵⁷⁹ A. Ali İbrahim, *Âsârü Sulhi Lozân alâ Hareketi’l Cihâd*, a.g.e., s. 112.

⁵⁸⁰ S. Hüveydi, a.g.e., s.43.

⁵⁸¹ Salvatore Bono, *et-Tedâmun el-İslâmî min Ecli Mükâfêheti’l İsti’mâr fi Libya*, tarihsiz, s. 598.

⁵⁸² Orhan Koloğlu, *İslami Genel Düşüncenin Ortaya Çıkışı Hakkında Araştırma*, tarihsiz s. 574.

tohumları yok etmeye çalışmış, fakat azledildiği için başarılı olamamıştır. Bu nedenle Fransa ve İngiltere, Şam bölgesinde nüfuzunu arttırmıştır.⁵⁸³

Şam bölgesinde ortaya çıkan belirsiz cemiyetler üzerinden adem-i merkeziyetçilik ve özerklik elde edebilmek için bir takım baskılar uygulanmaya başlamış ve Fransa'nın desteğiyle Suriye ve Lübnan Osmanlı idaresinden kurtulmak için büyük çaba harcamıştır.⁵⁸⁴

Ancak bu mesele, sadece bir maceradan ibaret değildi. Çünkü Avrupa'nın çıkarları, Arapların çıkarlarıyla çeliştiği için Avrupa'nın yardımıyla Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsızlık kazanmak isteyenler arasında şaşkınlık yaşandı. Çünkü uzun bir dönem, bütün ümmeti bir arada tutan Osmanlı hâkimiyeti altında yaşamışlardı.⁵⁸⁵

Mısır'da ise Muhammed Ferit başkanlığındaki Ulusal Parti ve Ümmet Partisi gibi siyasal partiler içerisinde Libya meselesi hakkında bazı tartışmalar yaşandı. Lozan Barış Antlaşması'nın yapılması, Türklerin Libya'dan çekilmesi ve Libya'yı İtalya ile birlikte kaderine terk etmesi, Tunus'taki milliyetçilik duygusunun ön plana çıkmasında daha etkili olmuştu. Bu durum, Tunusluların haklarını aramak için doğrudan ayaklanmalarına neden oldu. Bir taraftan Fransa onları sıkboğaz ediyordu ancak bu durum Libya'daki cihat hareketi ile iletişime geçmelerini engelleyememiştir.⁵⁸⁶

Cezayir'de ise 1912 yılının Ocak ayında Fransa'nın zorunlu silah altına alma uygulamasını reddederek Fransız sömürmesine karşı direniş kalkışmaları meydana gelmiştir.

Lozan Barış Antlaşması'nın yankıları Arap-Türk ilişkilerine olumsuz bir şekilde tesir etti. 1912 yılının Aralık ayında Kahire'de kurulan Osmanlı Adem-i Merkeziyetçi Partisi gibi milli ve bölgesel eğilimli partiler ve cemiyetler ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'ne bağlı tüm vilayetlerde idari yönden ademi merkeziyetçi bir hükümet kurulması talep edildi.⁵⁸⁷ Bunun yanı sıra Şam ahalisi, Arap vilayetlerinin

⁵⁸³Kamil Mahmut Hülle, “*el-Kahtâniyye, el-Fetât, el-Ahd ve'd Devle el-Usmâniyye Hattâ Âm 1914*”, Arap – Türk İlişkileri, C. 2, (Trablus: Libyalıların İtalyan İşgaline Merkez Cihadül-libiyyin; Trablus. Libya.), 1982, s. 372.

⁵⁸⁴İsrafil, Kurtcephe, “*İtalyan Donanmasının Çanakkale Boğazını Geçme Teşebbüsleri*”, OTAM Dergisi, S: 1, Ankara 1990, s. 299-312.

⁵⁸⁵O. Koloğlu, *İslami Genel*, a.g.e., s. 575.

⁵⁸⁶O. Koloğlu, *İslami Genel*, a.g.e., s. 576.

⁵⁸⁷K. Hülle, a.g.e., s. 374.

idaresinde adem-i merkeziyetçi bir sistem uygulanmasını istedi. Bu hedefleri gerçekleştirebilmek için Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerine itimat ettiler. 1912 yılının Eylül ayında İstanbul'da, Osmanlı yüksek okullarındaki Arap öğrenciler arasındaki ilişkileri güçlendirmeyi ve milliyetçilik ruhunu canlandırmayı amaçlayan Alem-i Ahdar cemiyeti kuruldu.⁵⁸⁸ 1912 yılı sonrasında partiler ve cemiyetler içindeki siyasi faaliyetler devam etmekteydi. 1913 yılının Ocak ayında Beyrut'ta kurulan Cemiyet-i Umumiye-i İslahiye, Arap ve Osmanlılardan oluşan ikili hükümet teşkil etmeyi hedefleyen Aziz Ali el-Mısri tarafından 28 Ekim 1912 tarihinde kurulan Cemiyet-i Ahd-i Sırrî ve 1913 yılında Bağdat'ta Akademik Ulusal Kulüp kurmakta başarılı olan Yüzbaşı Talip Paşa tarafından kurulan Basra Reform Cemiyeti; tüm bu cemiyetler, Osmanlı Adem-i Merkeziyetçi Parti'nin bir şubesi olarak faaliyet göstermişlerdir.⁵⁸⁹

Bu cemiyetlerin ve partilerin faaliyetleri, Paris'te ilk Arap kongresini yaparak zirveye ulaşmıştır. 18-23 Haziran 1913 tarihleri arasında yapılacak olan kongreye gizli ve aleni olarak faaliyet gösteren tüm Arap örgütler davet edildi. Bu cemiyetlerin temsilcileri ve yurtdışında bulunan Arap azınlıkların temsilcileri bu kongreye iştirak ettiler. Kongrenin yapılmasının amacı, taleplerine cevap verilmeyen, geleceği tehlike altında olan ve yabancı müdahalelere maruz kalan tüm Arap bölgelerini kapsayan kaos, kargaşa ve sıkıntılı durumu görüşmekti.⁵⁹⁰ Özet olarak bu kongrede siyasi, idari, ekonomik ve askeri alanlarda reformlar yapılmasının zorunluluğu ve Arap diline gereken önemin verilmesi zorunluluğu vurgulandı.

Bu gelişmelere karşı İttihatçıların tepkisi, 1913 yılının Ocak ayında yeniden iktidara gelmeleri akabinde, bu kongre aleyhinde Türk gazetelerini kışkırtarak gerekli tedbirleri alarak direnmek olmuştur.⁵⁹¹

Buradan anlaşılmaktadır ki İttihatçılar eski uyguladıkları politikaya geri dönmüşler; valilerin ve memurların yetkilerini genişleterek vilayetleri kontrol altına

⁵⁸⁸K. Hülle, a.g.e., s. 375.

⁵⁸⁹Et-TâhirEz-Zâvî, *el-Alâkât el-Arabiyye ve't Türkiyye fî Ahdî'l İttihâd ve't Terakkî*, 1908-1916 el-Hüseyn b. Ali Devrimi Gerçekleşene Kadar, Yüksek araştırmalar bölümüne sunulan bir araştırmadır, Edebiyat ve Eğitim Fakültesi, Kar Yunus Üniversitesi, 1984- 83, s. 17.

⁵⁹⁰H. Mensî, a.g.e., s. 143.

⁵⁹¹Hamdi Ertuna, *Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal, Genelkurmay, Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı*, Ankara, 1984, s. 132.

almak için sert önlemler almışlar ve vilayetlerdeki umumi meclisleri kendi sultalarına bağlayarak, bu meclisleri toplanmaları üzerinden bir ay geçmeden kapatmışlardır.⁵⁹²

Ancak İttihatçılar, kongre liderleriyle yaptıkları görüşmelerin ardından Araplara karşı daha yumuşak bir politika izlemek zorunda kalmışlardır. Böylece Arapların lehine oldukça iyimser bir anlaşma yapma imkânını elde ettiler. Fakat İttihatçıların tutumu gerçekte onların duygularını sömürmekten başka bir şey değildi. Arapların yolunu kesmek için onlara hayali vaatlerde bulundular. Netice olarak yaptıkları antlaşmalara riayet etmediler, vaatlerini yerine getirmediler, istediklerini kendilerine yakınlaştırıp istediklerini de uzaklaştırarak Arap birliğini bozdular ve I. Dünya Savaşı'na kadar zulüm ve baskı politikasını sürdürdüler.⁵⁹³

⁵⁹²H. Mensî, a.g.e., s. 144.

⁵⁹³H. Mensî, a.g.e., s. 144.

SONUÇ

Osmanlı Devleti 1876-1908 arasındaki dönemde siyasi ve askeri zorlukların yanı sıra, en önemli ticaret yollarını hâkimiyeti altında bulunduran Osmanlı topraklarında en iyi imtiyazlara sahip olmak için rekabet eden Avrupa devletlerinin istekleriyle de karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı Devleti'ne bağlı olması hasebiyle de söz konusu durumlar, Libya üzerinde yansımaları göstermiştir. Öte yandan Libya'nın stratejik konumu, Avrupalı devletlerin dikkatini üzerine çekmiştir. Bu esnada İtalya henüz birleşmiş olup, sömürgecilik yarışına katılmak istemektedir. Libya'nın kendisine coğrafi açıdan yakın olması ve aslında kendisinin işgal etmeyi planladığı Tunus'u Fransa'nın işgal etmiş olması, İtalya için Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki son vilayetini ele geçirmeyi düşünmede bahanesi olmuştur.

Bu çalışma, Sultan II. Abdülhamit'in azlinden sonra Osmanlı siyasetinin Trablusgarp'ın Avrupa devletleri tarafından yürütülen çözüm girişimlerine karşı tavır geliştiremeyerek başarısız olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalama çabasının farkında olan Sultan II. Abdülhamit, birçok unsurdan yararlanarak Cezayir ve Tunus'un Fransa lehine elden çıkmasının ardından İtalya'nın emellerinin önüne geçmek için adımlar atmıştır. Bununla beraber Trablusgarp halkı da Arap Yarımadası'nda hakim olan milliyetçilik dalgasından etkilenmemiş, Osmanlı Sultanı'nı Müslümanların halifesi ve vilayetteki tehlikeleri bertaraf etmekten sorumlu olarak görmeyi sürdürmüştür. Bu da Sultan'ın İslam Birliği yönündeki düşüncesinin ortaya çıkışından sonra kendisini gösteren önerileri kabul etmemeye itmiştir. Örneğin Ali Suavi, İngiltere ve İtalya'nın Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu durumu kullanarak Osmanlı vilayetlerine hakim olmasını önlemek için Mısır, Libya ve Sudan arasında bir birlik kurulması ve bu birliğe özerklik verilmesi yönünde bir öneride bulunmuştur. Fakat Sultan, başta çevresindekilere dair duyduğu kaygı nedeniyle bu tür düşüncelere kani olmamıştır.

Bununla beraber çalışma, başta Başbakan Giolitti olmak üzere İtalyan siyasetçilerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı Devleti'nin yönetimini devralması nedeniyle silah gücüne başvurduğu iddialarını çürütmektedir. Fakat gerçekte durum bunun tam tersidir; zira İtalya'nın 1908-1911 yılları arasında bölgedeki hâkimiyeti döneminde nüfuz alanı en geniş boyutundaydı. Öyle ki İttihat ve

Terakki yönetimi, dürüst valileri azletmiş, Balkan cephesi gibi cephelere sevk etmek üzere kuvvetlerini bölgeden çekmiş ve yenileriyle değiştirme bahanesiyle askerlerdeki silahları ellerinden almış fakat yenilerini vermeyerek İtalya gibi gelişmiş bir güç karşısında darmadağın olmalarına yol açmıştır. Aynı şekilde 1909-1911 arasında istikrarsız bir dönem yaşanmış, bu kısa zaman içerisinde birçok vali değişimi gerçekleşmiş, buna bağlı olarak bazı valiler döneminde kaos ve birçok olumsuzluk meydana gelmiştir. Öte yandan İttihatçıların radikal politikaları ve iktidarı Türk memurların elinde toplayarak Arap dilini görmezden gelmeleri, yöre halkına zarar vermiş ve İttihatçılara yönelik bir kinin doğmasına yol açmıştır. Buna ek olarak seçim kanununa aykırı olarak yerel yöneticilere karşı provokatif eylemlerde bulunmuşlar, bu ise yerli basında geniş bir yankı doğurmuştur. Aynı şekilde Meclis-i Mebusan'da da başta Türkleştirme politikası olmak üzere, bu tür uygulamalar aleyhinde sesler yükseltilmiştir.

Yine İttihatçıların İtalya'nın Libya'yı ele geçirmek için uluslararası düzeyde yaptığı girişimlerle de çok ilgilenmediği ve bir dizi sorun ve kriz vasıtasıyla tehdit altında olan iktidar ve nüfuzlarını korumaktan geri durdukları aşıkardır. Bu da omuzlarındaki sorumluluğun, kapasitelerinin üstünde olduğunu ve bilgi, tecrübe ve donanım bakımından yetersiz bulduklarını göstermektedir. Tüm bunlar İttihatçıların Libya ile ilişkilerini olumsuz etkilemiş ve bölgeyi ilgi dairelerinin dışında bırakmalarına neden olmuştur. Halbuki bu dönemde Libya, İtalya tarafından giderek artan bir nüfuz genişletme politikası nedeniyle tehlikelerle kuşatılmış durumdadır. Aynı şekilde Sultan II. Abdülhamit döneminde vilayeti yabancılardan gelecek tehlikelerden korumak için başlatılan askeri hazırlıklara da, hükümetin desteği olmaksızın bazı valilerin istisna denebilecek girişimleri dışında, gereken önemi vermemişlerdir. Nitekim bakım yapma gerekçesiyle bu dönemde vilayetten birçok silah geri alınmış, Yemen'deki isyanı bastırmaya gönderilmek üzere Arapça bildikleri gerekçesiyle çok sayıda asker geri çekilmiş ve kale komutanı ile vali İstanbul'a çağrılmıştır.

Çalışma ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihmallerine rağmen bölgedeki Osmanlı garnizonunun yöre halkıyla işbirliği içerisinde kahramanca çatışmalara girdiğini ve bazı muharebelerde İtalya'yı yenilgiye uğrattıklarını, bunun sonucunda ise İtalya'nın yeni cepheler açmaya mecbur kaldığını ortaya koymaktadır. Buna bağlı

olarak Libya özellikle Doğu Akdeniz'e yönelmiş, 12 adayı ele geçirme girişiminde bulunmuş fakat daha sonra Yunanistan lehine buraları kaybetmiştir. Aynı şekilde İtalya'nın uluslararası dengelere zarar verme tehdidinde bulunması üzerine Avrupa, savaşın sona ermesi ve Osmanlı Devleti'nin Libya'dan çekilmesi için baskı yapmaya başlamıştır.

Bölgenin ekonomik yaşantısı da İttihatçıların yanlış politikalarından etkilenmiştir. Vilayette açlık ve yoksulluk rüzgarları esmiş, İtalyanlar ise Roma Bankası'nı kurma ve ekonomik faaliyetleri finanse etme yoluyla bu durumu kullanmıştır. Yine ekonomik şartların kötülüğünden yararlanarak İtalyanlar, karargahlar, saldırılar sonrasında kullanmak üzere hapishaneler veya İtalyalı göçmenler için yerleşim yerleri olmak üzere Libyalı halktan çok ucuz fiyatlara toprak satın almışlardır.

Çalışmada İttihatçıların, Balkanlar gibi daha önemli cephelere yoğunlaşma gerekçesiyle Türklerden savaş karşı olanlar bulunmasına rağmen Uşi Lozan Anlaşması'nı imzalamak gibi büyük bir hata yapmış olması da irdelenmektedir. Halbuki Trablusgarp vilayeti önem arz etmekte ve halkın Osmanlı garnizonuyla birlikte hareket etmesi sebebiyle İtalyan işgaline karşı koymak kolay görünmektedir. Yine Trablusgarp, Avrupalı devletlere karşı bir koz olarak kullanabilecek konumdadır. Uşi Anlaşması'nın sonuçlarından biri, batı bölgesindeki cihatta bir çatlak oluşturması ve bunun da düşmanla mücadeleye yansiyarak bölgesel liderler ile yerel rekabetler doğurmasıdır. İtalyan sömürge güçleri böl ve yönet politikasını takip ederek bu ayrışmaları körüklemiştir. Nitekim Osmanlı garnizonunun bölgedeki varlığı, kabileler arasında liderlik ve yönetim alanlarında meydana gelen anlaşmazlıkların önüne geçme rolünü oynamaktaydı.

İtalyan işgali ayrıca, Türk garnizonu ile Arapların birliğini ve aynı safta nasıl savaştıklarını göstermiş, Rusya'ya karşı savaşta ve milli mücadelede önemli payları olan Enver Paşa ve Mustafa Kemal'in bu fırsattan istifade etmesini sağlamıştır.

Çalışmada Osmanlı Devleti'nin Libya'nın kaybedilmesindeki sorumluluğu hakkında sahip olunan şüpheleri gidermeye gayret gösterilmiştir. Zira 1909'da Sultan II. Abdülhamit'in azledilmesinden sonra Osmanlı, otoritesi sözde kalan bir devlet haline gelmiştir. Libya konusunda sorumluluk ise İttihat ve Terakki ile Sultan'ın azlinden sonra başa geçen hükümetlere aittir. Aynı şekilde Libya'nın hali hazırdaki

durumu, Türkiye'nin içinde bulunduğu şartları ve başta Fransa ile İtalya olmak üzere Avrupalı devletlerin Libya'nın güneyindeki emellerini, Türkiye'yi Arap ve İslam dünyasından uzak tutarak bu toprakları kendi hakimiyetleri altına alma çabalarını irdelenmiştir.

KAYNAKÇA

A. Başbakanlık Osmanlı arşivi

- B0A. MKT. MHM, nr 739/6, Lef2, 22 Zilkade 1329/ 14 Kasım 1911.
MKT. MHM. nr 739-6.Lef 3, 18 Zilhicce 1329, 10 Aralık 1911.
B.O.A. Y.E.E.nr, 12/8 Lef129 Zilkade 1296. 14 Aralık 1879.
B0A MKT. MHM. nr 3273/245409, Lef1, safer 1323/Mart 1907.
B0A. MKT. MHM, nr 739/6, Lef1, 18 Zilkade 1329 /10 Kasım 1911.
B0A. MKT. MHM, nr 745/40, Lef3. 29 Cemaziyelahir 1330/ 8 Haziran 1912.
B0A. MKT. MHM. nr Lef 4. 13 Safer 1326/17 Mart 1908.
BOA, MKT. MHM, nr.737.19. Lef2.29 Zilkade 1329/ 21 Kasım 1911.
BOA, MKT. MHM, nr.737.7. Lef1. 24 Zilkade 1329, 16 Kasım 1911.
BOA, MKT. MHM, nr.738/19-1, 16 Zilkade 1329, 8 Kasım 1911.
BOA. DH. EUM. MH. nr. 245/98, Lef 19 Cemaziye l-ahir 1330/5 Haziran 1912.
BOA. DH. EUM. MH. nr. 245/98, Lef12. 23 Cemaziyelahir 1330/9 Kasım 1912.
BOA. DH. MKT 2712 LEF 87 Lef 1. 19 Zilhicce 1326/12 Ocak 1909.
BOA. DH. SYS,nr75/4.Lef1,5 Safer' er 1330, 25 Ocak 1912.
BOA. HR. TO, nr. 542/94-Lef2, 6 Kasım 1329,29 Ekim 1911.
BOA. HR. TO. nr 542-54, 9 Sevval 1329/3 Ekim 1911.
BOA. HR. TO. nr.542 /54, 10 Sevval 1329, 3 Ekim 1911.
BOA. MKT, MHM. nr,745/ 40, Lef3,(29 Cemaziyelahir 1330, 15 Haziran 1912)
BOA. MKT. MHM, nr.745/31-Lef1, 15 Rebûlâhir 1330 /3 Nisan 1912.
BOA. MKT. MHM, nr.745/32-Lef2, 17 Rebûlâhir 1330 /5 Nisan 1912.
BOA. Y. PRK. EŞA nr 28/70, Lef1,17 Rebiu l Evvel/ 26 Ocak 1882.
BOA. Y.MTV. nr.226/34, Lef18 Zilkade 1319, 27 Şubat 1902.

B. Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivi

- A. T. 520, Nazır'dan Roma Büyükelçiliği'ne, 29.03.1899, No: 27
- A. T. 520, Osmanlı'nın Fransız Hariciye Nezareti'ne gönderilen protesto müzekkiresi, 19.05.1899. Belgenin ekinde Münir Bey'e ait 22.05.1899 tarih ve 249 nolu gizli mesaj bulunmaktadır.
- 30A. T. 520, Roma Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 11.04.1899, No: 63.
- A. g. b. 23.04.1899 ve 06.05.1899 tarihli Münir Bey'e ait gizli raporlar.
- A. T. 520, Roma Büyükelçiliği'nden Nezaret'e, 28.03.1899, No:55.
- A. T. 520, Nezaret'ten Paris Büyükelçisi'ne, 15.05.1899, No: 122.
- A. T. 520, Paris Büyükelçiliği'nden Nezaret'e, 29.03.1899, No: 34.
- A. T. 520, Paris Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 06.05.1899, No: 212, gizli mesajdır.
- A. T. 520, Paris Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 16.05.1899, No: 230, Büyükelçi tam olarak bilgi vermemiştir.
- A. T. 520, Paris Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 22.05.1899, No: 249, gizli mesajdır
- A. T. 520, Paris Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 22.05.1899, No: 249, gizli mesajdır.
- A. T. 520, Paris Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 23.04.1899, No: 190, gizli mesajdır.
- A. T. 520, Roma Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 08.04.1899, No: 62.
- A. T. 520, Roma Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 26.04.1899, No: 79.
- A. T. 520, Sadaret'ten Hariciye'ye, 14.05.1899.
- A.T. 520, Roma Büyükelçisi'nden Nezaret'e, 14.04.1899, No: 65.

C. Merkez Cihadül-libiyyin; Trablus. Libya Yayınlanmış Belgeler

1. Alman Dokümanları Arapçaya çevirisi Omar Alalem, Mustafa Hed Erhum hazırlığı, Trablus, italyan sömürmesine Merkez Cihadül-libiyyin; Trablus. Libya.

Alman Belgeleri, Sekizinci Grup, İkinci Bölüm, Belge No: 173, s. 485 – 487.

Alman Belgeleri, Sekizinci Grup, İkinci Bölüm, Belge No: 159, s. 412

Alman Belgeleri, Sekizinci Grup, İkinci Bölüm, Belge No 160, s. 414.

2. Amerikan Dokümanları şemseddin Arabi Bin Umran, Tercümesi, Hazırlayan Mustafa Hamed Erhume, Trablus italyan sömürmesine Merkez Cihadül-libiyyin; Trablus. Libya.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 69, s. 155.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 75, s. 188.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 60, s. 102.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 62, s. 113.

Amerikan Belgeleri, Birinci Grup, Belge No: 63, C ekinden, s. 188

Amerikan Belgeleri, Birinci Grup, Belge No: 1, s. 37.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 70.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 79

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 91, s. 269-270.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 87, s. 246.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 70, s. 166

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 83.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No:85 s. 240.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 86, s. 242

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 91, s. 267.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 54, s. 68.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 68, s. 141.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 91, s. 266.

Amerikan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No: 91, s. 266.

3.İtalyan Dokümanları, Naser Elmuntasar Tercümesi, Trablus italyan sömürmesine Merkez Cihadül-libiyyin.

İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 121, s. 303
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 85, s. 231.
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 85, s. 231.
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 85, s. 231.
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 188, s. 238.
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 82, s. 226.
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 127, s. 315.
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, s. 9-10.
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 86, s. 234.
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 99, s. 261.
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 151, s. 374.
İtalyan Belgeleri, İkinci Grup, Belge No : 158, s. 390.
Bârûnî Dosyası, No : 9, Belge No : 78, Belgeler ve Yazma Eserler Şubesi,
Trablus, Trablus: Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Cihadı Merkezi Bârûnî Dosyası,
No: 9, Belge No: 75, Belgeler ve Yazma Eserler Şubesi, Trablus, Trablus: Libyalıların
İtalyan.
Cihat Çarpışmaları Dosyası, Belge No : 3, Belgeler ve Yazma Eserler Şubesi, Trablus:
Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Cihadı Merkezi.

D. Kitaplar

- Abdu'l-Gani Khalf Allah Mustakbelu Efrikıyya es-Siyasi Tarihu Şuûbi'l-Kârrati'l-Hadîseti ve Evcuhu't-Tatavvuri'l-Muhtemileti fih, Muessesetu'l-Matbûâti'l-Hadîseh, Kahire, 1961.
- Abdu'l-Kerim, Ğarâyibe, Dirâsâtun fi Tarihi Efrikıyyâ 1918-1958, Matbaatu Câmîati Dımaşk, Dımaşk, 1960.
- Abdülkadir , İsmet, Devri'l-Nüvvap fi Meclisi'l-Meb'usan el-Osmanî (1908-1914), Yayımlanmamış Mastır Tezi, Edebiyat Fakültesi, Musul Üniversitesi, Musul, 1989
- Afffi, Muhammed, el-itticâhâtu'l-Vataniyyetu fi'ş-Şi'ri'l-Lîbiyyi'l-Hadîs, Dâru'l-Keşşâf li'Tıbbâati ve'n-Neşr, Kahire, 1969.
- Afrah ,Hamdun, El-siyase'l Osmaniyye fi Lıbyâ 1835-1913, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Musul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Musul, 2001.
- Ahmed, Faroz, İttihat ve Terakki (1908-1914), İstanbul, 1996.
- Ahmet Yalman, Tarihte Gördüklerim, C: 2, İstanbul, 1971.
- Akşin, Sina, Jön Türkler ve İttihat Terakki. İstanbul. 1987.
- Altındağ, Şinasi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı Mısır Meselesi. 1831-1841, i. Kısım, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Ansibâto, Enrico, el-Alâkât el-Îtâliyye el-Arabiyye, , (trc)omer albarunıl, Merkezu Cihâdi'l-Lîbiyyîn, 1980.
- Ansiklopedisi,Basın, *Birinci Cilt, A'lamu's-Sehafiyyin fi'l-Vatani'l-Arabi*, Tunus, 1997.
- Antonius, George, Yakazatu'l-Arab, Haraketu'l-Arabi'l-Kavmiyyîn (trc. Nâsiruddin el-Esed, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1922.

- Arhuma, Hamid, el-Mukâveme el-Lîbiyye et-Türkiyye, tarihsiz
- Armaoğlu, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara, 1997.
- Arslan, Şekib, Osmanlı Devleti Tarihi, 1. Baskı, Şam.2001.
- Atilhan,Cevat, Esrârü'l-Mâsûniyyeh (Türkçe'den tercüme eden: Nureddin Rıdâ el-Vâiz-el-Muhâmî Süleymen Muhammed Emîn) eş-Şeriketu'l-İslâmiyyeh li't-Tıbâati ve'n-Neşri'l-Mahdûdeh, Doha, tarihsiz ..
- Avukat, Ferit Bey, Osmanlı Devleti Tarihi (Halep Başepiskisi), baskı 2, Kültürel Kitaplar Müessesesi, Beyrut.1981.
- Awad, Abdulaziz, Suriye Vilayetinde Osmanlı İdaresi (1846-1914), Mısır, Dar Al-Ma'arif, Kahire, 1969.
- Aydemir, Şevket Süreyya, Enver Paşa, 2. Cilt, "1908-1914", İstanbul, 1917.
- Baio, Mustafa, el-Meşru'u's-Sahyuni li-tevtın el-Yahûd fi Libya, Arap kitap yayinevi, Libya, 1975.
- Barghawi, Ahmed, Osmanlı İmparatorluğu, Al Ahlia Yayinevi, Beyrut, 1993.
- Başkanlığı, Etüt, *1911-1912 Osmanlı İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*, (Ankara: 1985).
- Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Bâzâme, Muhammed, Bidâyetu'l-Me'sâti ev et-Temhîdu's-Siyâsiyyu li'l-İhtilâli'l-İtalî, el-Matbaatu'l-Ehliyye, Bingazi, 1961.
- Beyhan, Mehmet, II. Abdülhamid Dönemi'nde Hafiye Teşkilâtı ve Jurnaller", (Türkler) Ankara 2002.
- Birinci, Ali, Geçmiş Zamanlar II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasistanbul ve Paris Hatıraları, 1. Baskı, 2015.
- Bono, Salvatore, et-Tedâmun el-İslâmî min Ecli Mükâfehete'l-İsti'mâr fi Lîbya, tarihsiz.

- Burhan, Oğuz, Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği vürkler , İstanbul, can matbaa,2007.
- Büstanî, Butrus, dairetü'l-ma'arifi'l-İslamiyye, Hilal Matbaacılık, Kahire, 1898.
- Çaycı, Abdurrahman, Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911), TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- Çelebi, Ahmet, l-İslamî ve'l hağaretu'l-İslamiye, Mısır Nahda kitapevi, böl. 9. Kahire, 1963.
- Cemal Hamdân, el-Cemâhîriyyetu'l-Arabiyyetu'l-Lîbiyyetu' Şa'biyyetu'l-İştirâkiyye, Mektebetu Medbûlî, Beyrut, 1990.
- Cevher, Hasan ve diğerleri, *Libya*, Maarif yayınevi, Kahire, 1960
- Childs , W ,Timothy, Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911- 1912), Çev Deniz Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Cordo, Francisco, ikinci Osmanlı Dönemi Libya, çev. Halife Muhammed, el-Furcani yayınevi, Libya, tarihsiz
- Coşkun, Üçok, Siyasal Tarih 1789 – 1960, Ankara, 1978.
- Di Trazi, Filip, Tarihu's-Sahafeti'l-Arabiyye, el-Edip matbaası, Beyrut, 1913.
- Dibo, Jon el-İsti'maru'l-İtalî fi Libya (trc. Haşim Haydar), Libya Basım ve Yayınevi, Bingazi 1968.
- Dücani, Ahmet Lîbya kûbeyle'l-iṭalî ev Trablus el-garp fi evahiri el-ahdi'l-Osmanî, Kahire, 1971.
- el-Hareketu's-Senusiyeti Neş-etuha ve nemuvvuha fi'l-karni't-tasi'i aşar, Kahire, 1967.
- Ebû Lukme, El-Hâdî, Meşrûu'l-İstîfânî'l-Yahûdiyyi fi Berka, Mektebetu Kûrinyâ li'n-Neşri ve't-Tevzî', Libya, tarihsiz

- Ed-Desûkî, Muhammed, ed-Devletu'l-Usmâniyyetu ve'l-Mes'eletu's-Şerkiyyeh, Dâru's-Sekâfeti li't-Tibâati ve'n-Neşr, Kahire, 1976.
- El cemel, Şevki, *El-magrîbu'l-Arabî el-kebîr fi'l-asri'l-hadîs*, Mısır Angelo Kitapevi, Kahire, 1977.
- El-A'zamî, Ahmed Izzet, el-Kadıyyetu'l-Arabiyyetu Esbâuhâ Mukaddimâtuhâ Tatavvurâtuhâ Netâicuhâ, 2. Cilt, Matbaatu's-Şa'b, Bağdat, 1932.
- Elbahravi, Muhammed, harakatu'l-işlahi'l-Osmânî fi 'ahdi's-sultan Mahmud el-ţanî 1839-1808, Muhtar Matbaacılık, Darusselam 1978.
- Elberavi, Raşid, Libya ve'l muâmera el-britaniyye, Mısır Nahda Kitapevi, Kahire, 1953.
- El-Buseyri, Ali, et-Taharrukât el-Askeriye fi'l Cüz'i'l Garbî, tarihsiz
- El-Câbirî, Muhammed Celîl, el-Haraketu'l-Kavmiyyetu'l-Arabiyye fi Irâk beyne 1908-1914, yayımlanmamış doktora tezi, Bağdad Üniv. Bağdad, 1980
- El-Cemel, Shawkî, Tarihu Keşfi Efrikiyyâ, anglo Kütüphanesi, Khire,1971.
- El-Fâsî, Allâl, el-Harekâtu'l-İstiklâliyyetu fi'l-Mağribi'l-Arabiyyi, Dâru't- Tıbâati'l-Mağribiyyeh, Tatvân, tarihsiz
- El-Fayturî, Atiye, Müzekkiretu'l Cihâd el-Lîbî, c. 1. Tarihsiz.
- El-Garîbâvî, Fâtıma, el-Hareketu'l-Fikriyyetu fi Bağdâd 1869-1914, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bağdad Üniv., Bağdad, 1999.
- El-Haddâd. MuhammedHâdiru Trablusgarb, 1. Cilt, Matbaatu'l-Cezârah, Bağdat, 1937.
- El-Haşaişi, Muhammed, cela-i'l-kerb an Trablusgarp, Lübnan yayınevi, Beyrut, 1965.
- El-Hasri, Sâtî,-Bilâdu'l-Arabiyye ve ed-Devletu'l-Usmâniyye, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1965.

- El-Kermeli, İnstas Mari, el-Nukudu'l- 'arabiyye ve 'ilmu'l-nümiyyat, Asri Matbaacılık, Kahire, 1939.
- El-Kevâkibî, Abdurrahin, Tabâiu'l İstibdâd ve Masâri'u'l İstibâd, el-Kevâkibî'nin Tüm Eserleri, Hazırlayan: Muhammed Cemal Tahhan, Arap Birliği Çalışmaları Merkezi, Beyrut, 1995.
- El-Meyers, Abdulhafiz, es-Sevratu'l-Lîbiyyetu ve'l-Harekâtu'l-Arabiyyetu'l-Muâsırah, el-Matbaatu't-Teâvuniyyetu'l-Lubnâniyyeh, Beyrut, 1973.
- El-Mısrati , Mustafa, sahafetü Libya fi Nısfı Karn, el-Keşşaf yayınevi, Beyrut, 1960.
- El-Muntasır, Halife, Libya Kable'l-Mıhneti ve Ba'de, Maslahatu'l-Metâbi', Trablus, 1963.
- El-SahiliHalil Osmanlı Belgelerinden Alıntılar, tarihsiz
- El-şaniti, Mahmud, Kağiyyetu Lîbyâ, Mısır Nahda Kitapevi, Kahire, 1951.
- Eltekriti, Büseyne, Libyada Milli Hareket'in Geilişimi 1943 – 1911, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Milli ve Komünist Araştırmaları Enstitüsüne sunulmuştur, Müstansariye Üniversitesi, Bağdat: 1981.
- El-Urfavi, Mahmud, Mahâddu'l Fâşıyye el-İtâlîyyeteyn: Asru Vilâdetihâ ve Defnihâ fi Libyâ 1882-1912, C. 1, Çev: Ömer et- Tahir, Trablus, Libyalıların Cihadi Merkezi, 1991.
- El-Zaidi, Muhammed Recep, el-guzu el-İtalî muğaddimetihî ve gâyâtihi, Libya Kitapevi, Bingazi, 1974.
- En-Neşmî, es-Senusiyyeh Tucâhidu, tarihsiz.
- Ertuna,Hamdi, Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal, Genelkurmay, Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Ankara, 1984.
- Esir, İbnuü, el-Kâmil fi't-Tarih, III-, Beyrut 1986.
- Eş-Şâfıyyu, Muhammed, Trablusgarb ve Berka fi Berâsini'l-İsti'mâri'l-İtaliyy, Dâru'l- Mustakbel li't-Tab' ve'n-

- Neşr,, tarihsiz.
- Trablusgarb ve Berka fi Berâsini'l-İsti'mâri'l-İtaliyy, Dâru'l- Mustakbel li't-Tab' ve'n-Neşr,, tarihsiz.
- Eş-Şerkesî, Mustafa Lemahâtun ani'l-Evdâi fi Libya Esnâe'l-Ahdi'l-İtalî, ed-Dâru'l-Arabiyyetu li'l-Kuttâb, Libya, 1976.
- Eş-Şu'bâsî, Ahmed, Şekib Arslan Dâiyetu'l-Urûbeti ve'l-İslam, el-Muessesetu'l- Arabiyyetu'l-Âmmetu li't-Te'lîf, Kahire, tarihsiz.
- Et-Telîsî, Halife *Muzekkîratu Colini el-Esrâru'l-Askeriyyetu ve's-Siyasiyyeh li-Harbi Libya 1911-1912*, ed-Dâru'l-Cemâhîriyyetu li't-Tevzî' ve'n-Neşr, Misrata, 1986.
- mucemu' Meâriki'l-Cihâd fi Libya 1911-1931, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1972.
- Et-Tunusî, Muhammed Beyram, Safvetu'l-İ'tibâr bi-Mustevdai'l-Emsâri ve'l-Aktâr, el-Matbaatu'l-İ'lâmiyye, 3. Cilt, Mısır, h.1303.
- Ez-Zâvî, Et-Tâhir *Trablus Vilayeti, Darul Fetih Liltibae velneşir*, Beyrut, 1. Baskı, 1970.
- Cihâdu'l-Ebtâl fi Trablusgarb, Dâru'l-Feth li't-Tibâah, Beyrut 1970.
- Ez-Zirkî, Hayru'd-Din, el-A'lâm, 1969, 5. Cilt, tarihsiz.
- Ez-Zobi, Halife Muhammed. el-Evda' el-Askeriyye fi Trablus el-Garb Kabîle'l İhtilâl el-İtalî 1881-1911, Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans Tezi, el-Fatih Üniversitesi, Sosyal ve Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Trablus, 1996.
- Ez-Zobi, Takrîr Vesâikî min Lîbyâ fi Ba'di's Suhufi'l Osmâniyye, tarihsiz.
- Firo, Şarl, Havliyat el-Libiyye munzü el-fethi'l-Arabi hatta'l-ğuzu'l İtali, böl. 2, çev. Abdülkerim el-Vafî, el-Fürcani kitapevi, Tarblus.1994.
- George. Sir Hill, *Kıbrıs Tarihi Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948, Nazım Can Serbest, Yayınevi: İş*

- Ghanim, İmaduddin, el-Masâdır en-Nemsâviyye, tarihsiz.
- Gwendolen, Cecil, Salisbury'nin Robert Marquis'inin Hayatı (Londra. Hodder ve Stoughton, 1921, 1932), Cilt. 1. Tarihsiz.
- Haldun, Ebu, el-A'mâl el-Kavmiyye el-Kâmile lisâti el-Hasri, Muhâdarât fî Fikreti Neşveti' Fikra el-Kavmiyye, Arap Birliği Çalışmaları Merkezi, Beyrut, 1985.
- Hamide, Ali Abdullatif, El-müctema' ve'l-devle ve'l-isti'mâr fî Lîbyâ, 1830-1923 yılları arasında yapılan tasfiye ve sömürge karşıtı politika ve hareketlerin sosyal, ekonomik ve kültürel usulleriyle ilgili bir araştırma, Arap Birliği Araştırmaları Merkezi, Beyrut, 1995.
- Harb, Muhammed, es-Sultân Abdulhamîd es-Sânî Âhiru's Selâtîn el-Usmâniyyîn el-Kibâr, Daru'l Kalem, Şam, 1996.
- Hasan Cevher ve diğerleri, Libya, Maarif yayınevi, Kahire, 1960.
- Hassouna, Ali, Osmanlı Devleti Tarihi ve Dış İlişkiler, İslami Ofis, Beyrut, 3. Basım, 1990.
- Haşyem, Hasan Ali, Safahâtun Hâlideh min Cihâdine'l-Vatanî, Matbaatu'l-Fiker, Trablus, 1974.
- Hilmi, İbrahim, Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, H 1323.
- Hindavi, Siham, II. Abdülhamit döneminde Şam Tarihi, 1. Baskı, Dar Ruslan, Şam, 2009.
- Hitti, Philip, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, (çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980.
- Hülle, Kamil, *el-Kahtâniyye, el-Fetât, el-Ahd ve'd Devle el-Usmâniyye Hattâ Âm 1914*", Arap – Türk İlişkileri, C. 2, (Trablus: Libyalıların İtalyan İşgaline Merkez Cihadül-libiyyin; Trablus. Libya.), 1982.

- Hüveydi, Salah, el-Hareket el-Vataniyye fi Şarki Lîbya Hilâle'l Harb el-Âlemiyye el-Ûlâ, 1988.
- İbni ,Hoca, Yehudu'l-Magribi'l-Arabî, el-Ciblavi Muhammed Matbaası, Kahire 1974.
- Ibrahim, Ali Abdullah, The Patterns Of Local Tradeand Commeree In Tripolitania Cyrenaica During Thes Second Ottoman Period ,(1835-1911),tarihsiz.
- İbrahim, Yusuf, Umar el-Muhtar Mukâtilen ve Şehîden, Matbaatu .Daru'l- Urveti'l-Vesekî,Daru Huneyn,Beyrut, 1984.
- Insabato, Enrico, el-Alâkât el-Îtâliyye el-Arabiyye, (trc)omer albarunıl, Merkezi Cihâdi'l-Lîbiyyîn ,1980..
- İsmail, Bin Ömer, İnhiyâru Hükümü'l-Usrâ El-Karamanliyye, El-Furcani Kitapevi, Beyrut, 1966.
- İvaz, Abdülaziz, el-Alâkât el-Arabiyye et-Türkiyye fi Bilâdi'ş Şâm 1876-1914, Arap-Türk İlişkileri, C. 2, (Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Cihadı Merkezi, Trablus, 1982 Aralık.
- Kakya Antonio, ikinci Osmanlı dönemi Libya, çev. Yusuf Hasan el-Aseli, Arap kitap ihya kitapevi, Trablus. Tarihsiz.
- Karal,Enver, Ziya, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, IX, Ankara, 1999.
- Kasım, Cemal Zekeriyya Mevkıfu Mısır mine'l-Harbi'l-Lîbiyyeti'l-İtaliyyeh 1911-1914, Mu'temeru Libya fi't-Târih, el-Câmiatu'l-Lîbiyyeh, Trablus, 1968.
- Koloğlu Orhan *Avrupa Kıskaçında Abdulhamit*, İstanbul. 1998. s. 10; Ömer Faruk Yılmaz, Sultan II. Abdulhamid Han (Belgelerle) çev. Tarık Abdülaziz, Osmanlı yayınevi, İstanbul, Nil Kütüphanesi, Mısır, 2000.
- İslami Genel Düşüncenin Ortaya Çıkışı Hakkında Araştırma, tarihsiz.

- Kuran, Ercüment, 1847-1827 Yılları Arasında Fransa'nın Cezayir İhtilaline Karşı Siyaseti, çev. Abdulcelil el-Temimi, Tunus, 1974.
- Kurat, Tekin, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880 (Ankara Üniversitesi yayınevi, 1968.
- Kurtcephe, İsrail, Türk-İtalyan İlişkileri (1911- 1916), Ankara, 1995.
- Kuzey Afrika, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993.
- Langer, L, William, European Alliances and Alignments (1871-1890) New York: Alfred A. Knopf, 1956.
- Lebîb, Huseyn, Tarihu'l-Mes'eleli's-Şarkıyyeh, Matbaatu'l-Hilâl, Mısır, 1921.
- Lee, E, Dwight, "A Memorandum Concerning Cyprus 1878", The Journal of Modern History, Vol. III, June 1931, No. 2.
- Mahmud, Ahmed, Umeru-Muhtâr el-Halkatu'l-Ehîratu mine'l-Cihâdi'l-Vataniyyi fi Trablusi'l-Ğarb, Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1934.
- Mantrand, Robert, Osmanlı Devleti Tarihi, İkinci Bölüm, Çeviren Beşir el Sibai, Dar Al-Fikr Liddirasat, Kahire, 1993.
- Mennâ, Muhammed, Cuzûru'n-Nidâli'l-Arabiyyi fi Libya, Dâru Mektebeti'l-Fikr, Libya, 1972.
- Meşhur, Muhammed, Efrikiyya beyne't-Tevhid ve't-Teslis, 1973.
- Mevlit Çelebi, Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002 تغيير اللقب
- Mikaki, Rodolfo, Trablus el-garb tahte hükmi'l-usra el-Karamanliyye, trc. Taha Fevzi, Arapça Yüksek Eğitim Kurulu, Kahire, 1961.
- More, Martin, eş-Şâtu'r-Râbi' (trc. Abdulkadir Mustafa el-Muhayşi), Merkezu Cihadi'l-Libiyân Zıdde'l-Gazvi'l-İtalî, Libya, 1989.
- Müenes, Hüseyin, Mealem ve Tarih EL-Magrep vel Endelus,

Darul Reşad, Kahire, 5. Baskı,2000.

Mustafa, Ahmed
Abdurrahim,

Usûlu't Târih el-Usmânî, Dâru's Şurûk,
Kahire,1998.

Naip, Ahmet,

el-Menhelü'l-Azbü fi Tarihi Trablusgarp, Tahkik.
Tahir Ahmet el-Zavi, el-İstikame matbaası,
Kahire, 1961.

Nasim. Zia

Kıbrıs'nınİngiltere'ye Geçişi ve Adada
Kurulan İngiliz İdaresi. (Ankara: Ayyıldız
Matbaası, 1975.

Nebil Alexander, ve
venedolina

Osmanlı Devleti ve 19. Yy. otuzlar ve
kırklarındaki uluslararası ilişkileri, çev. Enver
Muhammed İbrahim, Kültür Yüksek Kurulu,
Kahire, 1999.

Neccâr, Hasan,

es-Siyâsetu'l-İstirâfîciyyetu fi's-Şarki'l-Evsat,
Mektebetu'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire,
1952.

O.J. Grant ve Harold,
Timberlake,

19. ve 20. Yüzyılda Avrupa, II. Bölüm,
Arapların Nüfus Kayıtları, çev. Bahaa Fahmy,
Ahmed Ezzat Abdel Karim Dar al-Hamami
Baskısı, 6. Baskı.1950.

Orhan, Mehmet,

Sultan Abdulhamid, hayatı ve hayatını
anlatan olayları, Nil yay. 1987.

Ortaylı, İlber

Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa
Kemal, Genelkurmay, Askeri Tarih ve
Strateji Etüt Başkanlığı, Ankara, 1984.

İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı
Devletinde Alman Nüfuzu, Ankara
Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları,
Ankara 1981.

Ostrogorsky, Georg,

Bizans Devleti Tarihi, (çev. Fikret Işıltan),
Ankara 1995, Demirkent, Işın, "Bizans", DİA,
VI.

Özkuyumcu, Nadir,

Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve
Kuzey Afrika, Basılmamış Doktora Tezi)
İstanbul 1993.

Paşa, Enver,

Muzekkîrâtu Enver Paşa fi Trablusgarb
(Takdim ve tercüme: Abdulmevlâ Salih el-

- Harir, müracaat: Habib Veddâa el-Hasnâvî),
Menşûrâtu Merkezi Buhûsi Dirâsâti'l-
Cihâdi'l-Lîbiyyi, Trablus, 1979.
- Piazza, Calogero, Statistioues Suvle Commerca De Benghavi
(1882).
- Riyâd, Zâhir, Şimalu Efrikıyyâ fi'l-Asri'l-Hadîs (Libya,
Tûnus, el-Cezâir, el-Mağrib), Mektebetu'l-
Encelû'l-Mısriyyeh, Kahire, 1967.
- Rodolfo, Grasyany, Barqa Alhadia trc. Sâlim İbrahim bin Âmir),
Mektebetu'l-Endelus, Bingazi, 1980.
- Ronofen, Peter, Tarihu'l-Karni'l-Işrîn 1900-1948 (trc.
Nuruddin Hâtûm), Matbaatu'l-Câmiati's-
Suriyye, Dimeşk, 1958.
- Ruşfî, Muhammed, İtalya Ordu Teşkilatı, Mekteb-i Funûn-i
Harbiye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul, h.1312.
- Rüştü, Rasim, Trablusgarp beyne'l-Maği ve'l-haçır, el-Nebil
yayınevi, Kahire, 1953.
- Said, Edward, el-İstişrak: el-Ma'rife ve's Sulta ve'l İnşâ,
Arap Çalışmaları Kurumu, Çev: Kemal Edip,
Beyrut, 1. Baskı, 1995.
- Sami, Şemsettin, Kamusu'l A'lam, Muhran Matbaası, İstanbul,
H 1311.
- Şehhâte,İbrahim, Nusûs ve Vesâik fi Tarihi'l Mağribi Tahte
Hukmi'l-Hımâyeh, Munşetu'l-Maârif,
İskenderiyye, tarihsiz.
- Şelbî, Mahmûd, Umeru'l-Muhtâr el-Meselu'l-Hâlid li'n-
Nidâli'l-Arabî, Dâru'l-Ma'rifeti li't-Tıbâati
ve'n-Neşr, 1975.
- Semih, Aziz, el-Osmaniyyun fi İfrikya'ş-Şemaliyye, çev.
Abdüselam Ethem, Lübnan yayınevi,
Beyrut, 1969.
- Şeref, Tâhâ, el-Ehdâsu'l-Arabiyyetu fi Târîhihe'l-Hadîs,
Şeriketu Tevzî'l-Cumhûriyyeh, Kahire,
tarihsiz.
- Şerefuddin Ahmed Huseyn, el-Yemen Abra't-Târîh, Mektebetu'n-
Nehdati'l-Arabiyyeh, Kahire, 1963.

E. Makaleler

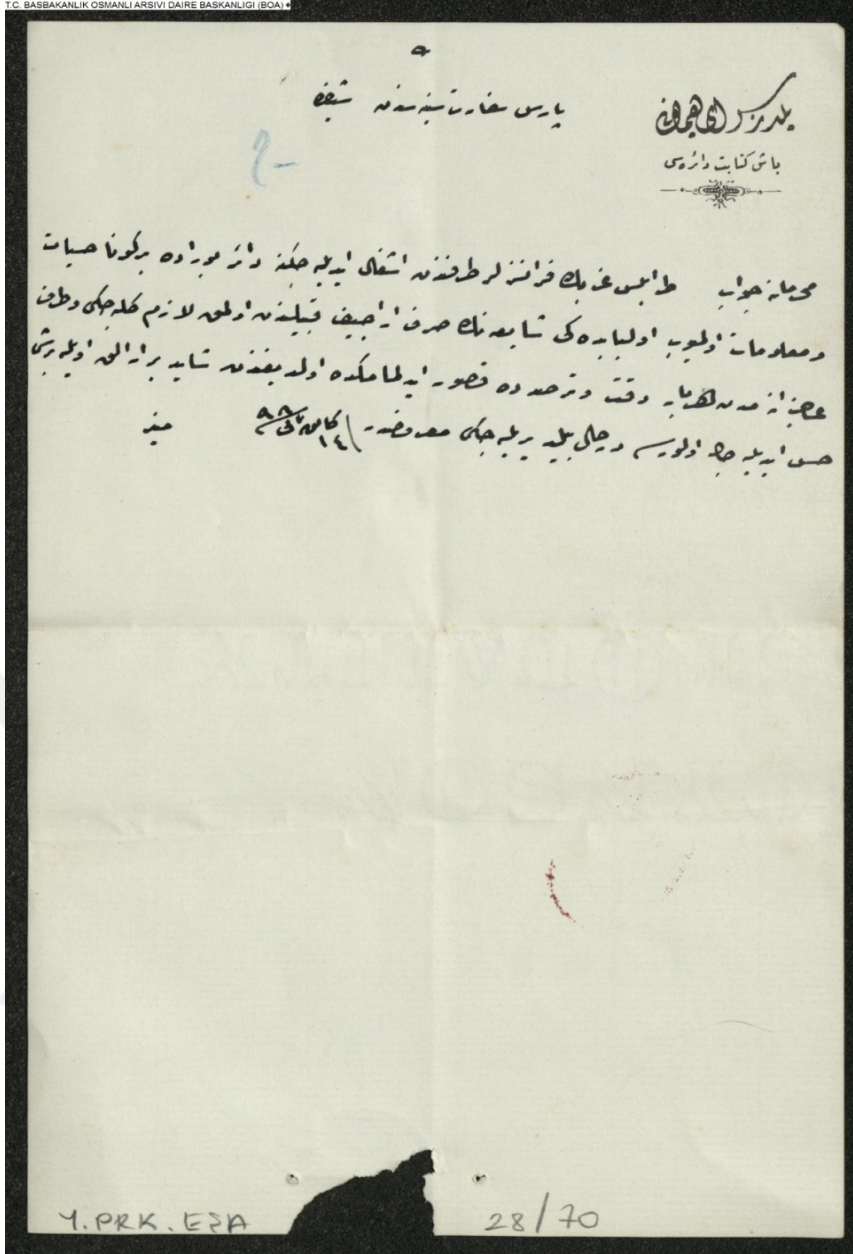
- Abdulkadir, İsmet, *Evda' u vilayeti 'l-Musuli 's-siyasiyye ve 'l-İktisadiyye ve 'l-İctima 'iyye ve 's-sekaftiyye min hilal-i salnamati 'l-musul el-Osmaniye*, Irak bilimsel Akademi Dergisinde Yayımlanmış bir Araştırma, böl. 2, C. 45, Bağdat, 1998.
- *Teğalğulu 'l-Mâsûniyyeti Fi 'd-Devleti 'l-Usmâniyyeh* 1839-1918, Mecelletu'l-Mec'me'l-İlmiyyi'l-İrâkıyy, 1. Bölüm, 48. Cilt, Bağdat, 2001.
- Alluş, Naci, tetavvurat'l-hareketi'l vataniyye munzü bedî'n-nahda", Arapça Araştırma Dergisi, Beyrut, 1965, Sayı(1), S. 57.
- Apak, Âdem, Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri, ilahiyat fakültesi dergisi, Cilt: 17, Sayı: 2, 2008.
- Busayri, Ali, el-Mukâveme el-Vataniyye Zıdda'l İhtilâl el-İtâli fi Trablûs ve Fizân, Türkiye'nin teslim etmesi akabinde 1912 Ekim'den 1914 Ağustos sonu Ghat işgaline kadar, eş-Şehid Dergisi, Sayı: 4, 1983 (Trablus: Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Cihadı Merkezi, s. 284.
- El-Harîr Abdu -Mevlâ ' Salih, Munazzamatu Teşkilatı Mahsusa es-Sirriyye ve Devruhâ fi Haraketi'n-Nidâli'l-Vatanî 1911-1918, Mecelletu'l-Buhûs et-Târihiyyeh, Merkezi Cihâdi'l-Lîbiyyîn, 1. Sayı, Trablus, 1979.
- El-Hayn, Mustafa Sa'd, Eseru'd Dîn fi Cihâdi'l Lîbiyyîn", eş-Şehîd Dergisi, S: 3, 1982, Trablus, Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Cihadı Araştırma Merkezi, s. 55.
- El-Mısراتi, Mustafa, Risaletun min Eyyâmi'l Cihâd, eş-Şehd Dergisi, Sayı: 3, Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Cihadı Araştırma Merkezi, 1982, s. 232-236.
- El-Munsif, Muhammed Kıssatu Mahkemeti Umeri'l-Muhtâr ve İ'dâmih, Mecelletu'l-Arabî, 279. Sayı, Kuveyt, 1979, s. 28.
- El-Tavir, Muhammed, el-harekatî't-tahririyyetî đidde ba'đi el-vulat

- el-Osmaniyyine fi Libya 1551-1911", tarihi Magrip modern ve çağdaş çağ dergisi, Tunus, 1989, sayı (53-34), s. 109-110.
- Et-Tikrîfî, Hâşim, ed-Diblumâsiyyetu'l-Biritâniyyetu ve'l-Udvânu'l-Îtaliyyu âlâ Libya 1911-1912, Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb, Bağdat Ün. 4. Sayı, 1972, s. 73-74.
- Ez-Zâvî,et-Tâhir, el-Alâkât el-Arabiyye ve't Tûrkiyye fi Ahdi'l İttihâd ve't Terakkî, 1908-1916 el-Hüseyin b. Ali Devrimi Gerçekleşene Kadar, Yüksek araştırmalar bölümüne sunulan bir araştırmadır, Edebiyat ve Eğitim Fakültesi, Kar Yunus Üniversitesi, 1984- 83, s. 17.
- Hayta, Necdet, Rodos ile 12 Ada'nın İtalyanlar Tarımdan İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 5. Sayı, Ankara 1994, s. 131-144.
- Hudûrî Azîz Ali,el-Mısri ve Hareketu'l-Kavmiyyetu'l-Arabiyyeh, Mecelletu Âfâk Arabiyyeh, 11. Sayı, Bağdat, 1978.
- İbrahim, Abdullah Ali, Âsâru Sulhi Lozân âlâ Hareketi'l Cihâd, Libya Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Çalışmalar, c. 2, 2. Baskı, (Trablus: Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Cihadı Merkezi, 1998), s. 100-101.
- Jason, Mario, 19. Yy'in ilk yarısı deve kuşu tüyü ticareti", Tarihi Araştırmalar Dergisi, Trablus, 1981, sayı. 1, s. 134.
- Kurtcephe, İsrafil, *İtalyan Donanmasının Çanakkale Boğazını Geçme Teşebbüsleri*", OTAM Dergisi, S: 1, Ankara 1990, s. 299-312.
- Lee, E,Dwight, Kıbrısla İlgili Bir Mutabakat Zaptı", The Journal of Modern History, C: III, Haziran 1931, No: 2, s. 237.
- Malciry, Franchis, Gazvu Libya (trc. Umar Muhammed Arrâb), 3. Sayı, C. II, Libya, 1978, s. 75.
- Mensi, Mahmud, Britaniyye ve'l-Hamletu'l-İtaliyye alâ Libya, Mecelletu'l-Buhûs et-Tarihiyye, Merkezi Cihadi'l-Lîbiyyîn li'd-Dirâsâti't-Tarihiyye, 2. sayı, Libya, Temmuz-1980, s. 156.

- Rahuma, Mustafa Hamit, el-Eb'âd es-Siyasiyye li Mu'âhedeti Ūşî-Lozân 1912, eş-Şehid Dergisi, İkili Sayı: Trablus: Libyalıların İtalyan İşgaline Karşı Cihadı Merkezi, Ekim 1986 – 1987, s. 27-28.
- Safvet, Nevdet Fethi, *Cihâdu Umeri'l-Muhtâr fi's-Suhufî ve'l-Vesâiki'l-Biritâniyyeh*, Mecelletu Âfâk Arabiyyeh,S : 9., Bağdat, 1980, s. 73-74.
- Sezer, Hamiyet, II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa”, A.Ü Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, XX/32, Ankara 2002.
- Umer, Ebû Nasr, İtalyâ fi Trablusi'l-Garb, Mecelletu'l-Harbi'l-Uzmâ 1918-1938, 23. Sayı, Mısır, 1939, s. 15.
- Wals, Tears, Ticaratu'l Kavafil beyne Libya ve Mısır, Mecelletu'l-Buhus et-Tarihiyye, 1. sayı, Ocak 1981, s.113.

EKLER

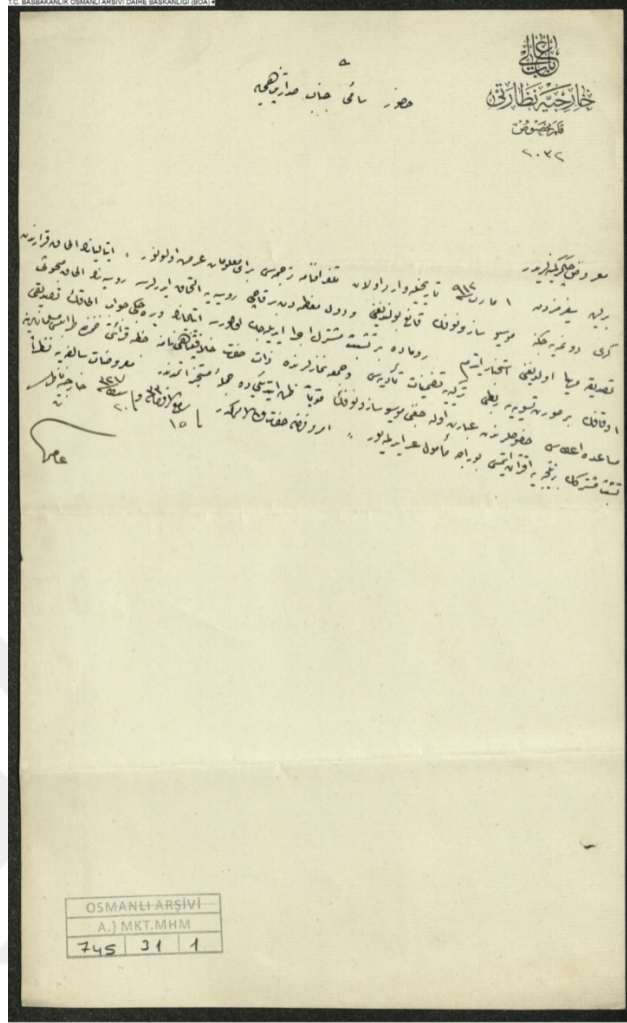
1- BELGELER

Y.PRK.EŞA.00028.00070.001

1. Y. PRK. EŞA 28/70.

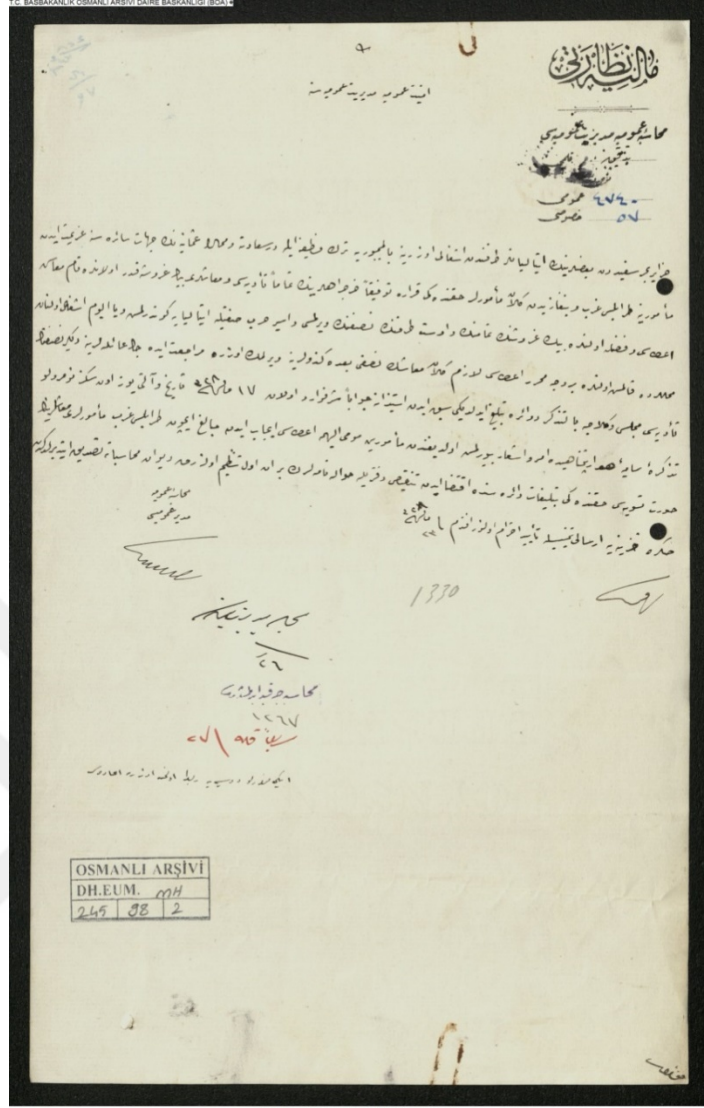
Osmanlı Devleti Paris Büyükelçiliğinden Yıldız Sarayına (Rebiülevvel- Ocak) tarihinde gönderilen gizli telegraf mesajında, son zamanlarda Fransızların Trablusgarb'ı işgal etmek istedikleri söylentilerinin yalanlaması ve Eçiliğin bu konuları sürekli yakından takip ettiği yazıyor.

A. MKT. MHM.00745.00031.001

2. A. MKT. MHM 745/31, LEF 1

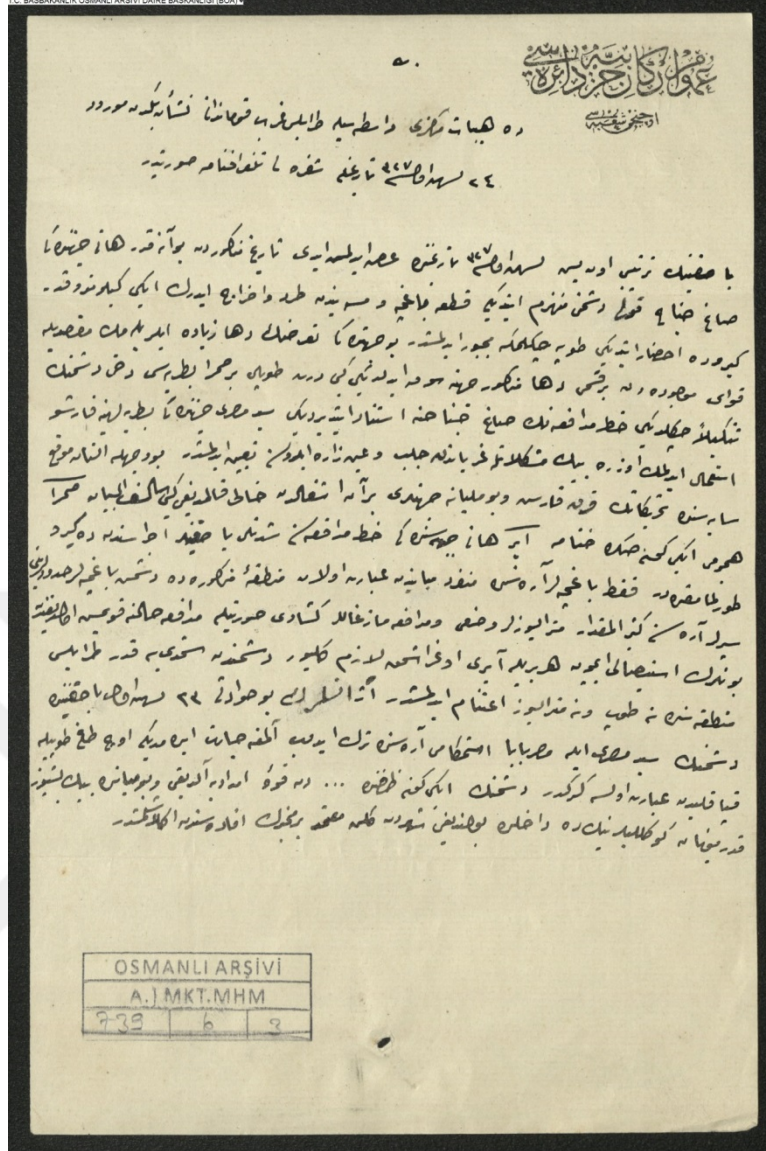
(15 Rebiülahir 1330-H / 3 Nisan 1912 M.S) tarihinde Hariciye Nezâretinden Sadrazamlığa gönderilen Berlin Büyükelçisinin bildirimleri, italyan yetkililerin Trablusgarb'ı işgal etmekten vazgeçmeye niyeti olmadığını belirliyor.

DH.EUM.MH.00245.00098.002

3. DH. EUM. MH 245-98 LEF 2

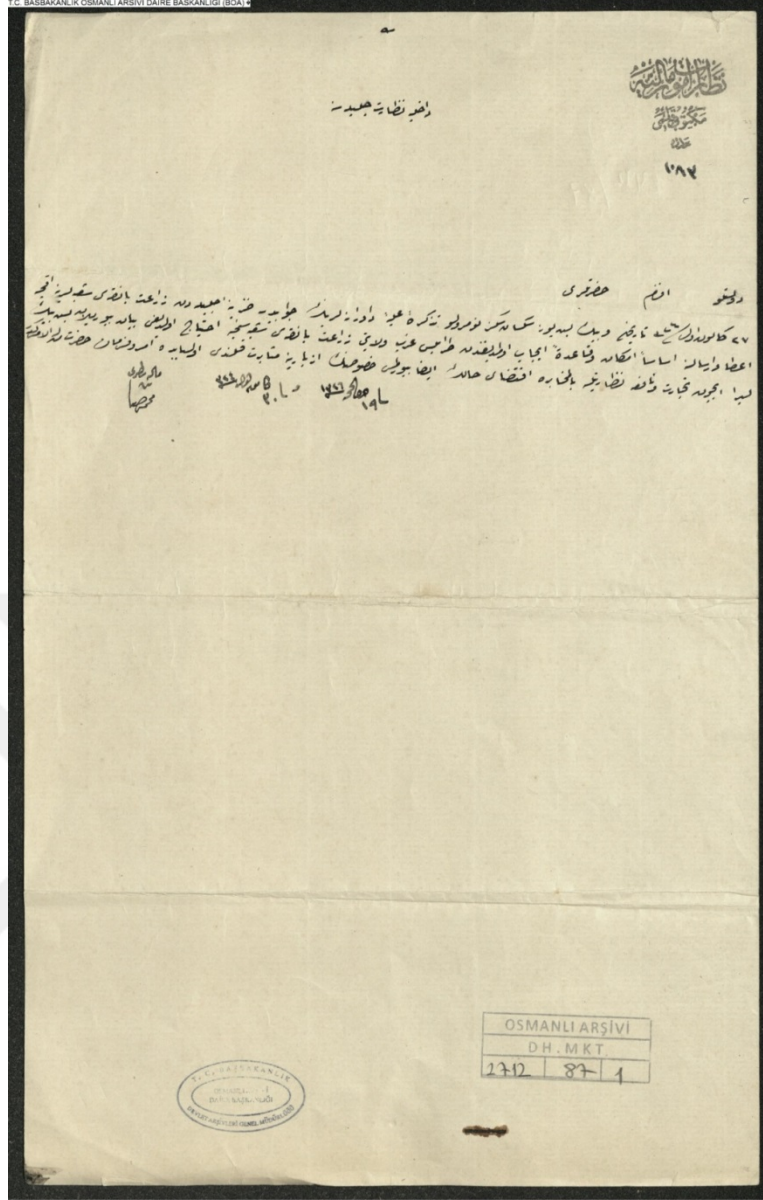
19 Cemaziyelahir 1330 -H/ 5 Haziran 1912 M.s) tarihinde Hariciye Nezâretinden Meclis-i Umumiye gönderilen raporda, savaştan dolayı Trablusgarp'tan İstanbul'a dönmek zorunda kalan memurlara maaş bağlanması ve italyanlar tarafından Trablusgarp veya İtalyada hapsedilen kişilerle ilgilenilmek arz edildi.

A.;MKT.MHM.00739.00006.003

4. A. MKT. MHM 739/ 6 LEF 3

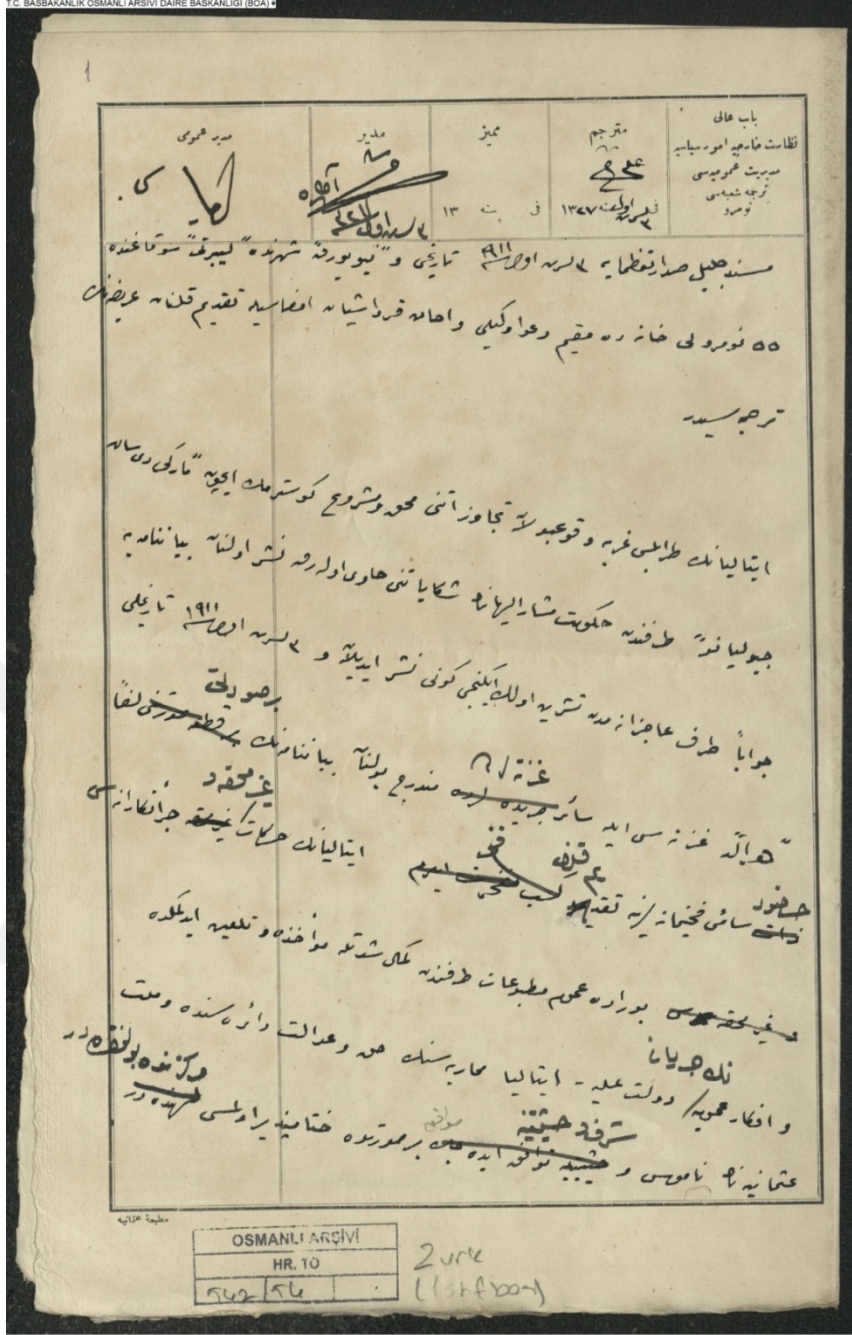
Trablusgarp'taki Osmanlı kuvvetlerin Başkomutanı Neşet Bey'in (18 Zilhicce 1329-10 Aralık 1911) tarihinde, İstanbul'daki Erkan-ı Harbiyeye gönderdiği şifreli telgrafname, düşmanları bazı bölgelerden çekilmeyi ve onlara ait silah ve ekipmanları uzak yerlere taşımaya zorladıklarını açıklıyor.

DH.MKT.02712.00087.001

5. DH. MKT 2712/ 87, LEF 1

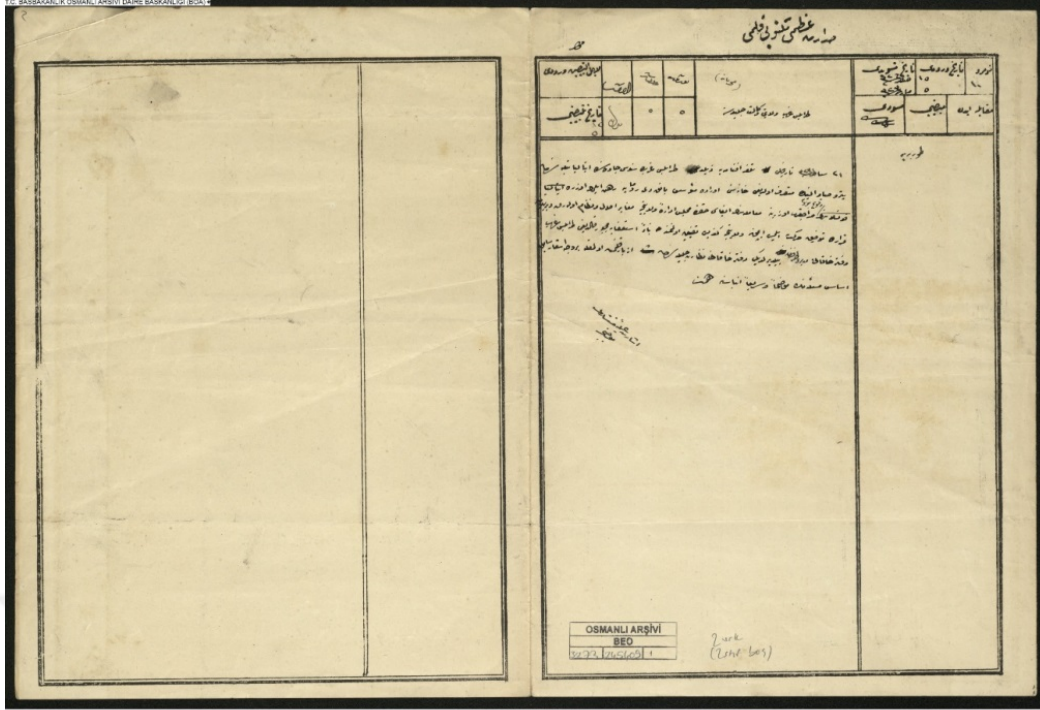
Maliye Nezâretinden Dâhiliye Nazâretine (19 Zilhicce 1326 - 12Ocak 1909) tarihinde Ziraat Bankasından beş bin lirayı aynı bankanın Trablusgarp şubesine oradaki ihtiyaçlar nedeniyle gönderilmesi talebi.

HR.TO.00542.00054.001

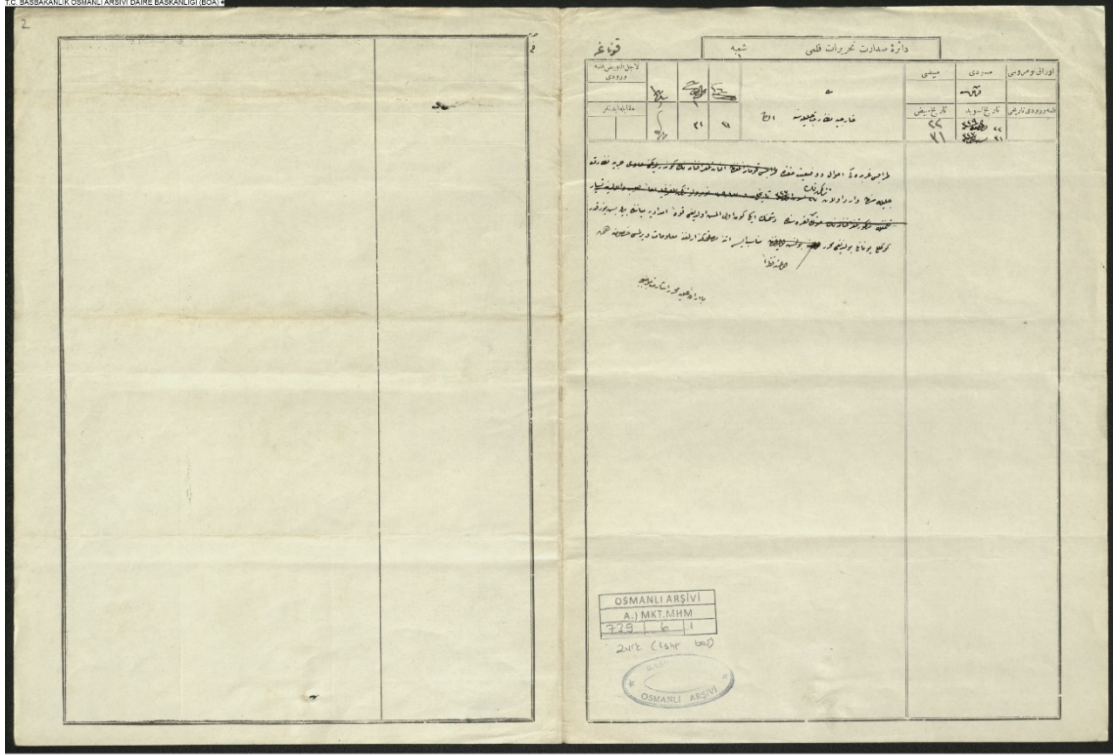
6. HR. TO 542/54

9 Şevval 1329 H – 3Ekim 1911) tarihinde Amerika'dan sadrazamlığa gönderilen açıklamada Amerika'nın, İtalyanların Trablusgarp işgaline karşı tavrını ve Amerika'daki gazetelerin bu işgali kınadığını beyan edildi.

7. BEO 3273/245409, LEF 1.

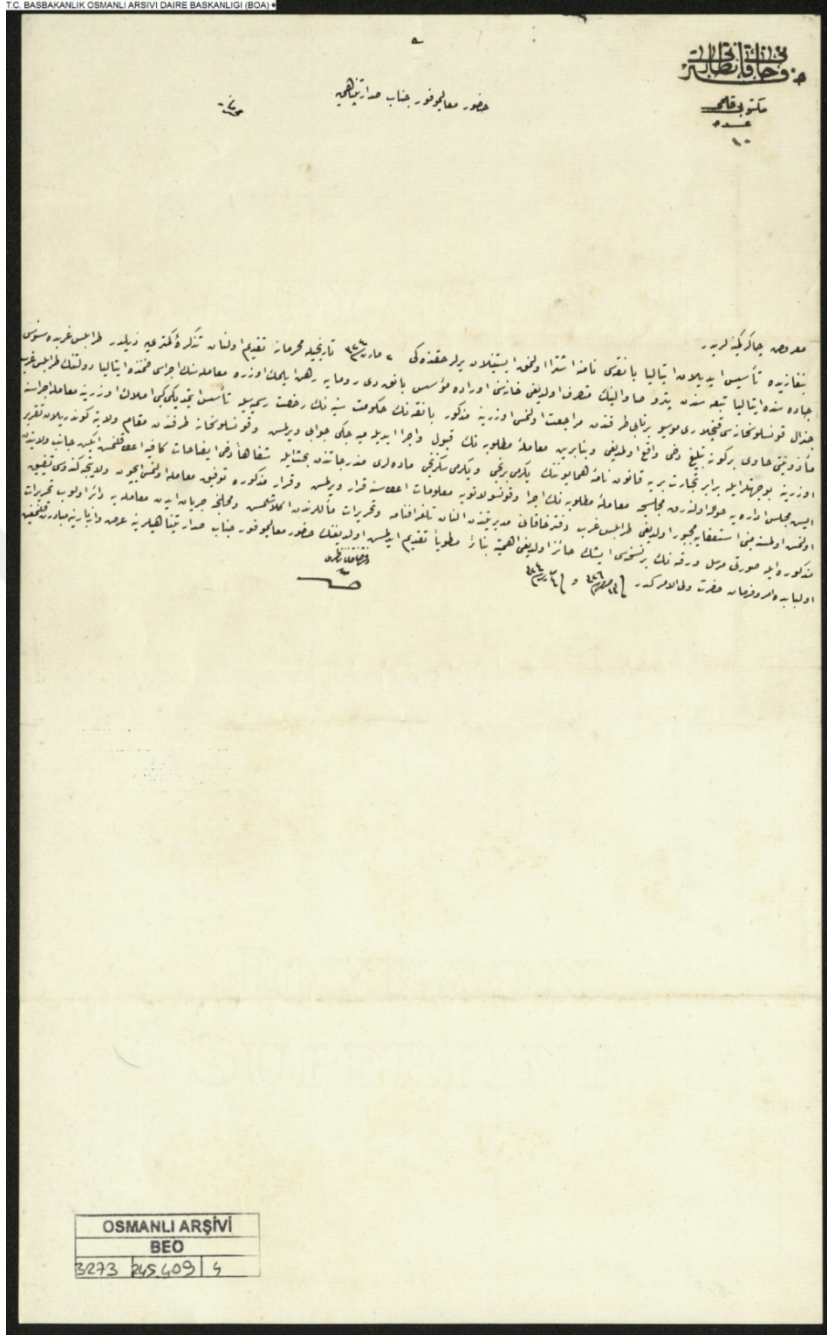
Sadrazamlıktan Trablusgarp velayetine (Safer 1323 H - Mart 1907M.S) tarihinde, Senusi Caddesinde "De Roma"adlı italyan bankası kuruluşuyla ilgili gönderilen gizli telegraaf.

A.1.MKT.MHM.00739.00006.001

8. MKT MHM 739/6 LEF 1

Sadrızamlıktan hariciye nazâretine(22 Zilkade 1329 H – 14 Kasım 1911M.S) tarihinde Trablusgarb'a gönderilen askeri kuvvetler arasında yaklaşık bin beş yüz yunanlı gönüllü askerin bulunduğunu açıklayan yazışmalar taslağ

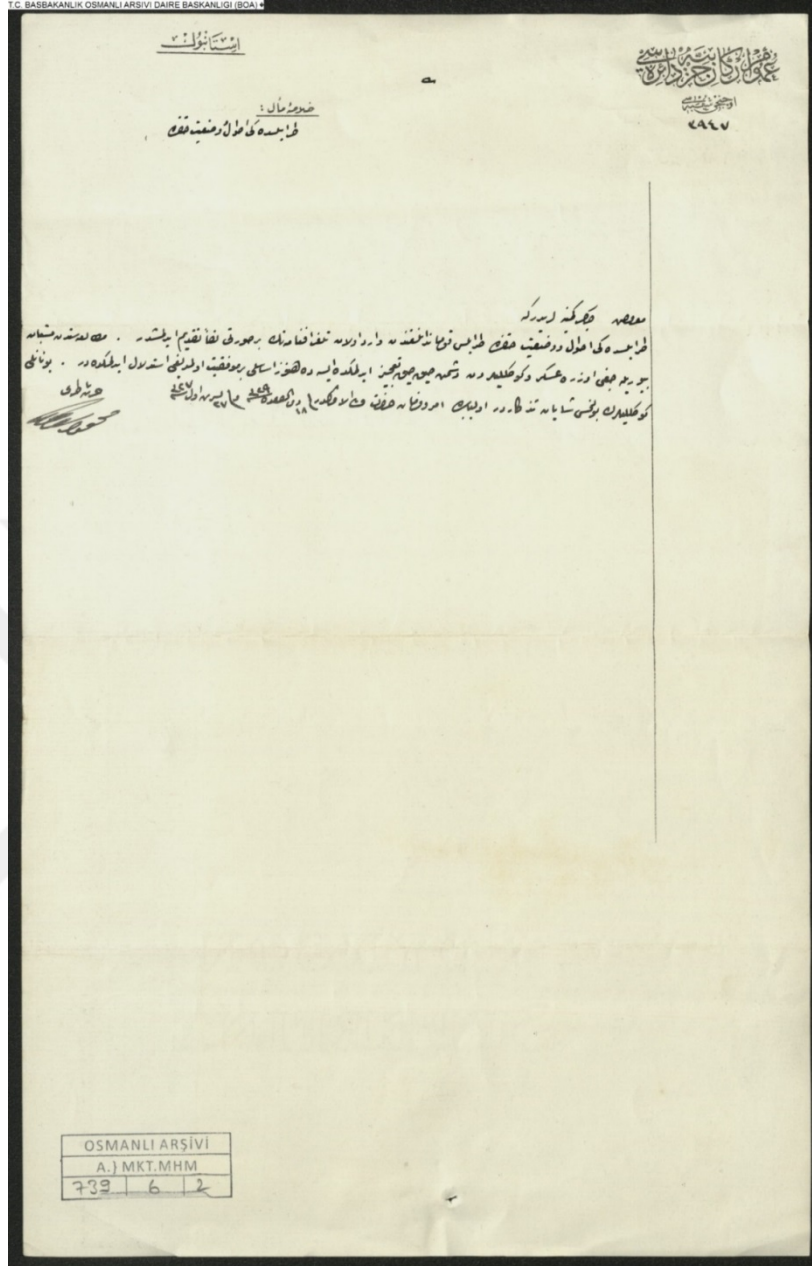

BEO.003273.245409.004

9. BEO 3273/245409, LEF 4

Defteri hakani nazırından sadrazamlığa

(13 Safer 1326 H - 17 Mart 1908 M.s) tarihinde Bingazi'de italyan bankası kurmak amacıyla satın alınan arazi hakkında gönderilen gizli sunular.

A.}MKT.MHM.00739.00006.002

10. MKT. MHM739/6, LEF 2

Osmanlı ordusu ve Trablusgarp gönüllülerinin italyan işgaline karşı yaptığı vuruşmaları anlatan (18 Zilkade 1329 H -10 Kasım 1911 M.s) tarihinde Harbiye Nazırı yazıları.

2- RESİMLER

1.Mücahit Musa Bey ve savaş meydanında yardımcısı

2. Remzi Bey Trablus Savaşında gönüllü Türk subaylardan biridir

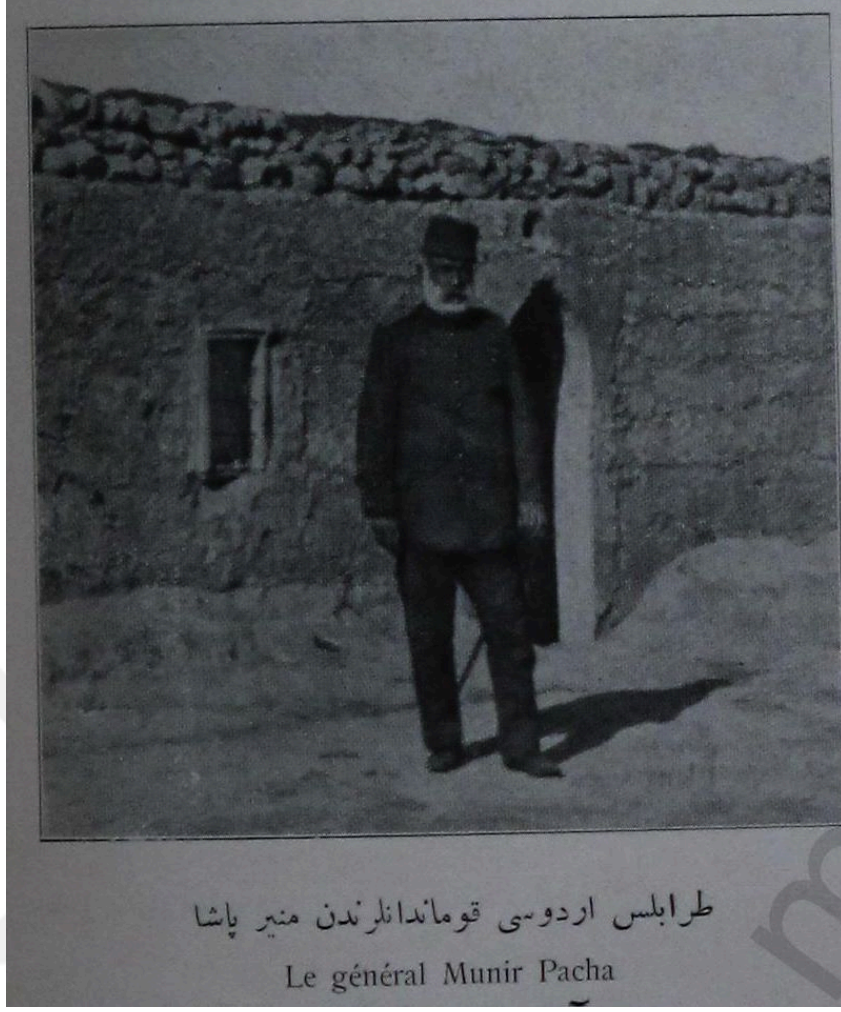
ساحله و تونس حدودی قرینده بر ایتالیان مفرزه سی
Un détachement italien près de la frontière tunisienne

3.Trablus Garp'ın Tunus sınırında işgalci İtalyan askerlerinden kişiler.

طرابلس ساحلنده دشمنك لوازم ومهمات عسكريهسى
Les munitions et provisions des pirates italiens à Tripoli

4.Trablus Garp sahilinde işgalci İtalyan birliklerine ait askeri techizat.

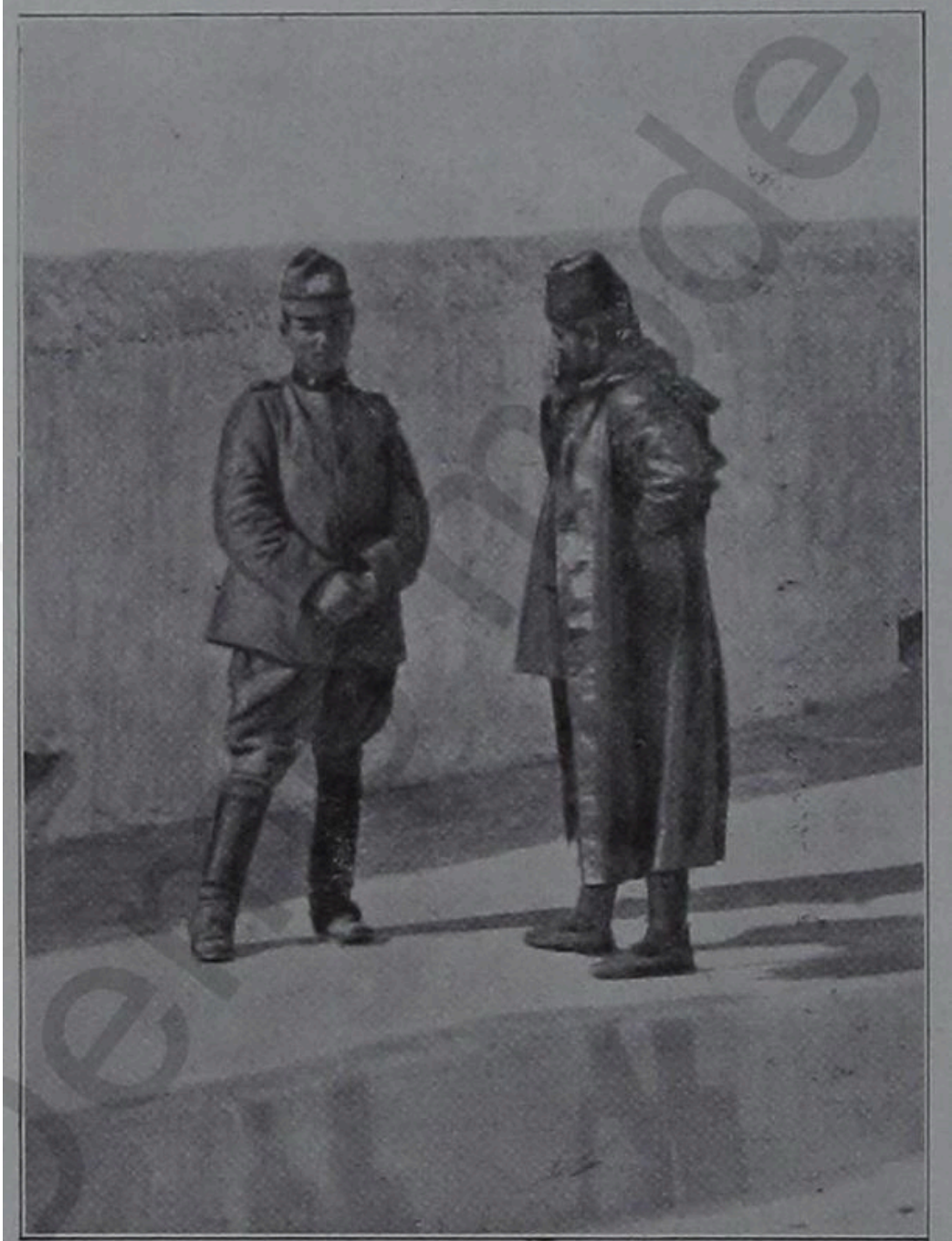

5.Trablus Garp'ta Osmanlı komutanlarından biri Münir Paşa.

درنه شرق اردوسی قوماندان سابقى رجب بك
Rédjeb bey , ex - commandant de notre armée
à Derna, Tripolitaine

6.Derne savaşında Osmanlı komutanlarından biri Recep Bey.

عثمانلی اردوگاهنده ایتالیالی اسیر برضا بط

Un officier Italien ,prisonnier de guerre dans
le camps Ottoman

7. Osmanlı ordusu elinde esir bir İtalyan

3- HARİTALAR

Bingazi ayrıntılı olarak, Cezayir'in bazı kısımları 1305 h/1888 tarihine ait bir harita, Askeri Personel Genel Müdürlüğü matbaasında basılmıştır. (HRT. H 647/1).

Trablusgarb ve Tunus Haritası, O zamanki Osmanlı Devletinin Erkânı Harbiye, Genel Kurumay Başkanlığına bağlı olan İdare-i Umumiye tarafından ve 9 Şubat 1899 tarihinde derleyip hazırlanmıştır. HRT.h 662/1

19.yuzyilin sonunda kuzey Afrika'da yer alan Tunus, Cezayir, Fas ve Trablusgarp Bölgelerinin haritasi. HRT. h 114/1.

ÖZGEÇMİŞ

Adım Farag Hasan Mohamed Agbili, 1976 Yılında Libyada doğdum, Omar Al-Mukhtar Üniversitesinde lisans eğitimimi tamamladım. Fatih William Döneminde İngiltere adlı tezimle de Yüksek Lisans Eğitimimi tamamladım.

2009 yılından itibaren Omar Al-Mukhtar Üniversitesinde Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktayım. Doktora tezimi *Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgali ve Osmanlı devletinin tutumu* adıyla yazmaktayım.

Antalya'da Arap-Türk ilişkileri, Kütahya'da Osmanlı Devleti ve Giresun'da Rus-Türk ilişkileri hakkında yapılmış bilimsel sempozyumlar ve konferanslara katılımım bulunmaktadır

Tros Stratejik Tarih Araştırmaları Merkezinin Dergi Editörlüğünü yapmaktayım ve aynı zamanda Merkezin kurumsal web sitesi sorumlusuyum.